ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Բ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 205

Ադոնց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր. հատ. Բ., Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ / Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը. - Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2006. - 680 էջ + 1 ներդիր:

Նիկողայոս Ադոնցի երկերի երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտական տարալեզու հանդեսներում և ժողովածուներում տպագրված հայ հին և նոր գրականության պատմության հարցերին, ինչպես նաև գրական առանձին հուշարձաններին, դեմքերին ու գրականության խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

Ա $\frac{0503020913}{704(02)06}$ 2006

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 5-8084-0779-6

50 anos 1956 2006

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանձնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մադոյան Ա. Գ., Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑՈՒ
(էջ 360)

Գրված է 1938-1940 թթ., Բրյուսելում: Աշխատանքի առաջին մասը (աստ, էջ 360-409) լույս է տեսել «Անահիտ» հանդեսում («Անահիտ», Փարիզ, 1939, № 3, էջ 69-77, № 4-5, էջ 22-31, № 6, էջ 4-9: 1940, № 1-3, էջ 21-29): Երկրորդ մասը (աստ, էջ 409-418) լույս չի տեսել՝ Փարիզի գերմանական ռազմակալման պայմաններում «Անահիտ» ամսագրի ընդհատման պատճառով: Լույս չտեսած հատվածը պահպանվում է «Անահիտ»-ի արխիվում, որն այժմ գտնվում է Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարանի Ա. Չոպանյանի ֆոնդում (տե՛ս ՉԳԱԹ, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, VI, «Անահիտ»-ի, բաժին, II մաս, № 6): Երրորդ մասը (աստ, էջ 418-483) գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Ն. Ադոնցի թղթունում (տե՛ս Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, զզրոց Բ, թղթածրար 1, թ. 72-144): Աշխատությունն առաջին անգամ ամբողջությամբ հրատարակել ենք մենք (տե՛ս Ն. Ադոնց, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, Ս. Էջմիածին, 2005): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Տե՛ս նաև սույն հատորը, էջ 319-322 : - Էջ 360, ծան. 2:

2. Տե՛ս «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն և Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ», հատ. Ա-Բ, աշխատասիրությամբ՝ Մեսրովպ վ. Տեր-Մովսիսյանի, Վաղարշապատ, 1897: - Էջ 363:

3. Հոդվածում սխալմամբ նշված է 1932: Ադոնցի այդ աշխատությունը տե՛ս նաև սույն հատորում, էջ 323-351: - Էջ 368, ծան. 1:

4. Մովսես Խորենացու ժամանակի և գործի վերաբերյալ Ն. Ադոնցի տեսակետների քննությունը տե՛ս մեր «Մովսես Խորենացի և Նիկողայոս Ադոնց» ուսումնասիրությունը, «Հայոց պատմության հարցեր», Գիտական հոդվածների ժողովածու, № 6, Երևան, 2005, էջ 307-316: - Էջ 369:

5. Խոսքը Բ. Սարգիսյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած «Անանուն ժամանակագրութիւն». խմբագիր յօրինեալ յէ դարու» (Վենետիկ, 1904) բնագրի մասին է, որը հայագիտության մեջ հայտնի է նաև «Գիրք կայսերաց» վերտառությամբ: - Էջ 375, ծան.:

6. Ակնարկում է հայագետ Սուքիաս վարդապետ Պարոնյանին (1831-1903): Ս. Պարոնյանը հայտնի է Մովսես Խորենացուն նվիրված իր ուսումնասիրություններով և հատկապես «Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց. ուղ-

դագրեալ և ծանրքագրեալ» հոդվածաշարով (տե՛ս «Բանասեր», ամսագիր, Փարիզ, 1899, հատ. Ա, պրակ 1-4: 1900, հատ. Բ, պրակ 4: 1903, հատ. Ե, պրակ 6-7): - էջ 376, ծան. 2:

7. Նկատի ունի Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցի (Փարիզ, 1860) և Մկրտիչ Էմինի (Մոսկվա, 1860) հրատարակությունները: - էջ 384:

8. Այլ կապակցությամբ Ն. Ադոնցն իրավացիորեն տարակուսում է. «Ի՞նչ եղավ Զառմիհրի սերունդը, հայտնի չէ» (տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Երկեր, Ա, էջ 509):- էջ 388:

9. Ավելի վերև (աստ, էջ 390) ակնարկը պարսիկ զորավարի ոչ թե քրոջ, այլ դստեր մասին է: Մովսես Կաղանկատվացու մոտ խոսքը գնում է զորավարի քրոջ մասին (տե՛ս **Մովսես Կաղանկատվացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 176): - էջ 394:

10. Բնագրի այս էջի մոտ կեսը չի պահպանվել: - էջ 409:

11. «Մնացյալը», որ նվիրված էր Կաղանկատվացու Պատմության Բ գրքի ԻԹ-ԼԵ գլուխների վերլուծությանը (Ադոնցի ձեռագրով 15 էջ) 1940 թ. «Անահիտ»-ի ընդհատման պատճառով լույս չի տեսել: Բարեբախտաբար այն պահպանվել է «Անահիտ» ամսագրի արխիվում (տե՛ս Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, VI, «Անահիտ»-ի բաժին, II մաս, № 6): - էջ 409:

12. Այստեղ ավարտվում է Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարանում պահպանվող հատվածը: - էջ 418:

13. Այստեղից սկսվող հետագա ամբողջ շարադրանքը 1992 թ. հայտնաբերել ենք մենք Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Ն. Ադոնցի թղթոնում (տե՛ս Պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, զզրոց Բ, թրթածրար 1, թ. 72-144): Այս և հետագա գլխահամարակալումները պատկանում են մեզ՝ հետևելով Ն. Ադոնցին, որ նախորդ չորս հատվածները համարակալել էր՝ Ա, Բ, Գ, Դ: - էջ 418:

14. Խոսքը անանուն «Narratio de rebus Armeniae» («Պատմություն Հայաստանի իրադարձությունների մասին», հայ-քաղկեդոնական փոքրածավալ երկասիրության մասին է (տե՛ս աստ, էջ 607, ծան. 3): - էջ 422:

15. Ակնարկն ուղղված է հ. Վ. Հացունուն: - էջ 426:

16. Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների (հոներ, խազարներ) հետ հայերի ընդեզրած հարաբերությունների վերաբերյալ հետագա ուսումնասիրություններից անդրադարձել է մասնավորապես Ս. Տ. Երեմյանը (տե՛ս **С. Т. Еремян**, Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу, «Записки института востоковедения АН СССР», Л., 1939, т. 7, стр. 129-155): - էջ 430:

17. Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա (Ե-ԺԲ դար), Երևան, 1934, էջ 47: Հմմտ. Migne, PG., t. 132, col. 1253: - էջ 435:

18. Հետաքրքիր է նշել, որ Վրթանես Քերթողի «Յաղագս պատկերամարտաց» բնագրի այդ հատվածների ընդօրինակությունները պահպանվում են Աղոնցի բնյրության քաղոնում (տե՛ս պահարան Ա, զզրոց Բ, թղթածրար Ա/Ա 8, թ. 1-10): - էջ 440, ծան. 1:

19. Շ. Սմբատյանի կարծիքով, այս աղավաղումը հետևանք է ոչ թե կեղծիքի կամ դիտավորյալ միջամտության, այլ՝ գրչական սխալի (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 187): - էջ 441:

20. Գրիգոր Բակուրյանի «Տիպիկոն»-ի ռուսերեն նոր թարգմանությունը ծանոթագրություններով և ուսումնասիրությամբ տե՛ս «Типик Григория Пакуриана», введение, перевод и комментарий В. В. Арутюновой-Фиданян, Ереван, 1978: - էջ 455, ծան. 1:

21. Խոսքը VIII դ. կեսերին ապրած Երաշխավոր վանքի վանահայր Արտավազդի (Աբրահամ) մասին է, որը հյուրընկալեց Վահան Գողթնեցուն նրա թափառումների ժամանակ: Վահանի նահատակությունից յոթ տարի անց Արտավազդը հեղինակեց նրա վկայաբանությունը: - էջ 463, ծան. 3:

22. Այլ կապակցությամբ Ն. Ադոնցը Սմբատ Բագրատունու մահվան թվական է համարում 727 թվականը (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 289):- էջ 465:

23. Իրոք, այս հատվածը տեղ է գտել Վ. Առաքելյանի պատրաստած Կաղանկատվացու 1983 թ. քննական հրատարակության համապատասխան բաժնում (էջ 329-331):- էջ 478:

24. Մեկ այլ առիթով Ն. Ադոնցը հստակորեն մատնանշում է Սահլ Սմբատյանի Բագրատունյաց ծագումը. «Կաղանկատվացու խոսքը, թե Սահլ Եռանշահիկ և կամ Զառմիհրական տոհմից էր, արժեք չունի: Սահլի հոր Սմբատ անունը, որ զուտ Բագրատունի է, հաստատում է նրա ծագումը» (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Ա, էջ 509): - էջ 479:

25. Ձեռագիրն այստեղ ընդհատվում է. ենթադրում ենք, որ Ն. Ադոնցն հասել է Քննության ծրագրված եզրին: Պատմաբանի քաղոնի թղթածրարներից մեկում (պահարան I, զզրոց Բ, թղթածրար 1) առկա է Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության Առաջին գրքի Ա-Գ գլուխների քննությանը նվիրված սևագիր-անավարտ մի ուսումնասիրության սկիզբ (ընդամենը վեց էջ): Այդ հատվածը տե՛ս Ն. Ադոնց, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, էջ 149-158: - էջ 483:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑՈՒ

[«ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔԸ]

Ա

Վենետիկի [մխիթարյան] բանասեր հայր Վ. Հացունին **«Բազմավեպ»**-*ի վերջին թվի մեջ հայտարարեց աշխարհին հավակնոտ հոդվածով, որ* **«Կաղանկատվացին կապրեր Է դարում»**[1]*: Հոդվածն ու հայտարարությունն ուղղված է մեր նամակի դեմ, որ գրած էինք պ. Ա. Չոպանյանի խնդրով «Անահիտ»-ի մեջ և ուր ամփոփել էինք քանի մը էջի մեջ մեր կարծիքը Կաղանկատվացու գործի մասին*[2]*:*

Հայր Վ. Հացունին դառնացած է, որ համամիտ չենք իրեն և բարեկամի վայել ազատությամբ հեգնում է և՛ մեր տեսակետը և՛ մեր տկար գիտությունը: Հեգնում է նաև, որ քննադատել ենք իրեն առանց ծանոթ լինելու իր հայացքին, առանց կարդալու իր հոդվածը: Սակայն պատվական հայրը, երևում է մոռացել էր, որ ինքն էր ղրկել անցյալ տարի իր գրքույկը՝ «Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար»[3] *և խնդրել էր հայտնել կարծիքս այս աշխատության մասին: Դժբախտաբար, ուշադրության արժանի բան չգտանք, տեսանք միայն թեթև վերաբերում Խորենացու հարցին և անկատար ծանոթություն Կաղանկատվացու գործին: Լրջությունից զուրկ գտանք այն կարծիքը, թե Կաղանկատվացին գրել է իր գործը Ջևանշեր իշխանի հրամանով 668 թվականին: Կաղանկատվացու առաջին հրատարակիչը՝ Կ. վարդապետ Շահնազարյանց կարծում է, որ Աղվանից պատմիչը ապրում էր Վիրո կաթողիկոսի և Ջևանշեր իշխանի ժամանակ*[4]*: Հայր Գ. Զարպհանալյան ընդունել է այս կարծիքը և Կաղանկատվացու գործ համարել միմիայն առաջին և երկրորդ գրքերը, թողնելով Անանուն կամ համանուն չարունակողին երրորդ գիրքը*[5]*:*

---

1 Տե՛ս «Բազմավեպ», 1938, էջ 268-277:

2 **Ն. Ադոնց**, Խորենացիական հարցն ու հայր Վ. Հացունին, տե՛ս «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ, 1938, № 1-3, էջ 85-87 (1):

3 **Հայր Վ. Հացունին**, Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար, Վենետիկ, 1935:

4 «Պատմութիւն Աղվանից, արարեալ Մովսիսի Կաղանկայտուացւոյ», ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կ. Վ. Շահնազարեան, հատ. Ա, Փարիզ, 1860, էջ 83:

5 **Գ. Զարպհանալյան**, Պատմություն հայ հին դպրության (Դ-ԺԳ դար), Վենետիկ, 1932, էջ 443:

Հայր Վ. Հացունի կուզե սրբագրել վերջին կարծիքը և Կաղանկատվացուն վերագրել ո՛չ թե առաջին երկու գրքերը, այլ միմիայն առաջին գիրքը և երկրորդի մի մասը, մինչև ԻԸ գլուխը: Կ. *վարդապետ Շահնազարյանց Կաղանկատվացու գործ էր համարում գեթ մինչև ԼԲ գլուխը, առանց որոշելու, թե հաջորդ գլուխները ո՞ւմ են պատկանում, Կաղանկատվացուն, թե շարունակողին: Հայր Գ. Զարպհանալյան ավելի հիմ ունի զոնե ձևականորեն Կաղանկատվացուն տալու երկրորդ գիրքն ամբողջովին, իսկ շարունակողին՝ երրորդը:*

Հայր Վ. Հացունու կարծիքը ոչ միայն նորության թարմություն չունի, այլև զուրկ է իր նախորդների խոհեմությունից և, տարրական սրբագրությունից հետո, կիանգե Գ. Զարպհանալյանի տեսության: Այս իմաստով էլ, առանց մանրամասնության մեջ մտնելու, մեր հիշյալ նամակի մեջ կրկնել էինք, որ հայր Վ. *Հացունի կրկնում է Գ. Զարպհանալյանի կարծիքը:*

Մեր նամակից Վենետիկի բանասերը, թերևս զգացել է, որ ոչ թե անծանոթ ենք իր տեսակետին, այլ հայտնապես արժեք չենք տված: Ուստի պետք է տեսնել նորեն «մխրճվելու» Կաղանկատվացու Պատմության մեջ և այս անգամ մի ուրիշ և ավելի զարմանալի գյուտ արել, որպես թե մեր պատմագիրը, որ հորինած պիտի լիներ իր աշխատությունը Ջևանշերի հրամանով, սկսել է գրել տակավին 628 թվին, երբ Ջևանշեր, նկատենք անցողակի, դեռ հրապարակի վրա չէր, և վերջացրել 668 թվին: Այս մեր հասկացողությունից դուրս է և տողերիս նպատակն է ցրել այս մոլորությունը, ներկայացնելով Աղվանից հեղինակին պատմական և գրական լույսի մեջ:

Նախքան այս, քանի մի խոսք Խորենացու հարցի մասին: Հայր Վ. Հացունու հետաքրքրության բուն նյութը Կաղանկատվացին չէ իսկապես, այլ Խորենացին: Նա կարծում է, որ Կաղանկատվացու մոտ մի զենք է գտել ի նպաստ Խորենացու հնության և այդ զենքն արժեցնելու համար ուխտել է վարկաբեկել այն փաստերը, որ դիզված են Խորենացու դեմ: Ծանր հանձնառություն է: Խորենացու քննադատությունը, մեր կարծիքով, հայագիտության փայլուն հաղթանակներից մեկն է և պատիվ է բերում հայ բանասիրական քնին մտքին: Այս իսկ պատճառով թերահավատ ենք այնպիսի հավակնոտ գրություններին, որպեսին է «Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար»: Իսկ կարդալուց հետո, խոստովանենք, չեն կարող թաքցնել այն ճնշող տպավորությունը, որ թողնում են վայրիվերո դատողությունները: Ահա քանի մի օրինակ:

Հայտնի է, որ մեր Պատմահայրը Արամի գործն է համարում Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայքերի բաժանումը: Մինչդեռ գիտենք, որ Երրորդ և Չորրորդ Հայք ստեղծված են Հուստինիանոս [I-ի] օրով՝ 536 թվին: Հետևապես Պատմահայրը ուշ է, քան 536 թիվը, և բավականին ուշ, որովհետև

միայն 536 թվից շատ հեռու կանգնած գրողը կարող էր այդպիսի շփոթ հասկացողություն ունենալ 536 թվին պատահած իրողության մասին:

Իսկ հայր Վ. Հացունին տես ինչպես է դատում. «Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ Հայք Հուստինիանոսե չհնարվեցան, ինչպես կսե հ. Ակինյան Ա. Գուտշմիդի հետ, այլ կանխավ այլ կային. և անոնց հետևողությամբ էր, որ կայսրը Ծոփաց նահանգն ևս Չորրորդ Հայք անվանեց: Սակայն իր հրովարտակեն չի հասկցվիր՝ թե այդ կոչումն անծանոթ էր բոլորովին, երբ ինք 536 թվին պաշտոնական ըրավ: Հակառակ պարագային կրնա և հետամուտ լինել Չորրորդը Խորենացվույն մեջ»[1]:

Այստեղ ամեն ինչ շփոթ է և սխալ: Հայր Վ. Հացունին պարզապես հարցին տեղյակ չէ: Ա. Գուտշմիդ և ոչ Ն. Ակինյան չէին կարող ասել, թե Ա և Բ Հայք հնարվեցան Հուստինիանոսե: Խոսքը Ա և Բ Հայքի մասին չէ, այլ Գ և Դ Հայքի, և սրանք են, որ հնարվեցան Հուստինիանոսե: Կայսրի «հրովարտակեն» շատ լավ կհասկացվի, որ Գ և Դ Հայք կոչումն անծանոթ էր բոլորովին մինչև 536 թ.: Ոչ մի հիմք չկա ձեռագրական՝ հետամուտ համարելու ո՛չ Գ և ո՛չ Դ Հայքը:

Կարիք չկա խճողելու ինչ որ լույսի պես հստակ է: Փոքր Հայք բաժանվեց Առաջին (Սեբաստիո շրջան) և Երկրորդ Հայքի (Մալաթիո շրջան) Վաղես կայսեր օրով († 378), ինչպես և հարևան Կապադովկիան: Բարսեղ Կեսարացին († 379) բողոքեց այդ բաժանման դեմ, նմանեցնելով հեգնորեն բաժանողին այն մարդուն, որ կիսում է իր ձին կամ եզը, կարծելով, որ երկու ձի և երկու եզ կունենա, մինչդեռ զրկվում է և մեկից[2]: *Իսկ Երրորդ և Չորրորդ Հայք գոյություն ունին միմիայն 536 թվից: Մեծ Հայքի բյուզանդական բաժինը բաղկացած էր մինչև Հուստինիանոս երկու մասից. հինգ անկախ սատրապություններ (նախարարություններ)՝ Ծոփք (Ծահունյաց), Բալահովիտ, Հաշտյանք, Անձիթ և Մեծ Ծոփք, ուր մտնում էր և Անգեղտուն: Մյուս մասը ընդգրկում էր Կարինի և Երզնկայի շրջանները, մեր Բարձր Հայք, որ բյուզանդացիք կոչում էին Ներքին Հայք:*

Արդ, Հուստինիանոս կայսր 536 թվի հրամանագրի մեջ հայտարարում է, որ բոլոր հայ[կական] հողերը՝ Ա և Բ Հայքը, այլև Ներքին Հայք և հինգ անկախ իշխանությունները պետք է նոր բաժանման վերածել: Առաջին Հայք պիտի կոչվի այսուհետև նախկին Ներքին Հայքը՝ ունենալով իր մեջ նոր հողամասերը մինչև Տրապիզոն: Երկրորդ Հայք կկոչվի նախկին Ա Հայքը, այսինքն՝ Սեբաստիո շրջանը: Իսկ նախկին երկրորդ Հայքը, Մալաթիո շրջանը, կկոչվի Գ Հայք: Եվ վերջապես հինգ իշխանությունները կկազմեն

---

[1] Հայր Վ. Հացունի, Մովսես Խորենացին կը դառնա ի հինգերորդ դար, էջ 29:

[2] Տե՛ս մեր ռուսերեն գործը՝ «Армения в эпоху Юстиниана», СПб., 1908, стр. 89.

Դ Հայք: Ակներև է, որ 536 թվից առաջ չկար ոչ միայն Դ Հայք, այլև Գ Հայք: Առաջին անգամ Հուստինիանոսն է կնքում այդ անուններով այն հողերը, որ առաջ կոչվում էին Բ Հայք և անկախ սատրապություններ[1]:

Անհերքելի փաստ է, որ Պատմահայրը ուշ է, քան 536 թիվը և հայր Հացունու ճիգերը թերի և թյուր հասկացողության արդյունք [են]:

Ուրիշ օրինակ: Սեղբեստրոսի վարքը թարգմանված է հայերեն 678 թվին: Խորենացին քաղել է այնտեղից ընդարձակ հատված: Սրանից հետևում է, որ Պատմահայրը ուշ է նաև, քան 678 թիվը: Հայր Վ. Հացունին ասելիք չունի այս մասին, բայց համառորեն փորձում է արտասանել քանի մի կցկտուր խոսքեր: Հարկ ենք համարում բերել այստեղ փոխառված հատվածը, որպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինին բանաքաղության փաստը և հայր Հացունու դատելու և տրամաբանելու ձևերը:

ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍԻ ՎԱՐՔ,
էջ 699

Սեղբեստրոս ... **բարէվայելչացեալ** *քան զըոլոր վիճակաւորսն: Վասն զի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճոյութիւն առ ի նորա վարս տեղի զտանել ոչ ուրեք կարացին. այլ հեզ և* **բարի***ակամ և բարէխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր. վասն զի գոյր տեսլեամբ հրեշտակական, բանիւ* **տրամաբայծառացեալ**, *գործով* **սուրբ**, *մարմնով արտափայլեալ, սարսիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր: Այլ վասն զի զըոլորսն նորա զուղղութիւնքս ոչ եմ բաւական ասել,* **առ ի մասնաւորականսն նորա զործեցեալս** *դարձուցից զբանսս (2):...*

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ,
Գ, գլ. ԿԷ

Սեղբեստրոս... **գերազանցեալ** *քան զամենայն որք զայնու ժամանակաւ էին առաջինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն առ ի նորա վարս տեղի զտանել երբեք ոչ կարացին, այլ հեզ և* **լաւ***ակամ և բարեխորհուրդ գոլով և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյ տեսլեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւ* **պայծառ**, *գործովք* **ծածկեալ**, *մարմնով արտափայլեալ, սարսափիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր,* **ուսուցանելով անձանձրոյթ**: *Այլ վասնզի զըոլոր նորա ուղղութիւնս ոչ եմ բաւական ասել, ի* **համզիստ նորա ճշմարտացն** *դարձուցից զբանս:*

---

[1] Տե՛ս մեր հիշած գործը, էջ 165, ուր մանրակրկիտ քննության է առնված 536 թվի կարգադրությունը:

Խորենացին բառացի ընդօրինակել է Սեղբեստրոսի վարքից: Կասկածից դուրս է: Սակայն հայր Հացունին նկատել է միայն մի քանի բառերի տարբերությունը. «Սեղբեստրոսի վարուց կտորին մեջ Մովսես կգրե գերազանցեալ, *և թարգմանիչը*՝ քաջնվայելչացեալ. լաւակամ՝ *ու* քաջիակամ, պայծառ՝ *ու* տրամապայծառացեալ *և այլն*[1], *ուր ակներև է, թե երկուքեն ոչ մին հետևող է միւսին. իսկ ավելի հասարակ և ամենուն ծանոթ բառերու մեջ իրարու վրա ազդեցություն փնտռել անտեղի է»*[2]*:*

Հայր Վ. Հացունի անարդար է. անտեղին իր դատողությունն է: Բանաքաղությունը փաստ է և ուրանալ փաստը նշանակում է կուրանալ և կուրությամբ չէ, որ պիտի լուծվին բանասիրական կնճիռներ:

Ուրիշ փոխառություններ ևս ունի Խորենացին նույն Սեղբեստրոսի վարքից: Կոստանդիանոս [Մեծի] վերաբերյալ առասպելական տեղեկություններն այստեղից են քաղված:

Խորենացին օգտվել է նաև Սոկրատի «Եկեղեցական պատմության» հայերեն թարգմանությունից, որ կատարված է 696 թվին: Վրաց առաքելուհու Նունեի պատմությունն այնտեղից է առել մեր Պատմահայրը և ինքն է մոռացությունից հանել հին ավանդությունը և պատվաստել հայ գրականության, որտեղից անցել է և վրաց: Մինչև Խորենացին, հայ և վրացի մատենագրությանը անծանոթ էր Նունեի առաքելությունը: Հետևությունը պարզ է. Խորենացին հետ է, քան ոչ միայն 678, այլև 696 թիվը:

Մի ուրիշ պարագա: Խորենացու մեջ աչքի է զարկում նրա թշնամական դիրքը Մամիկոնյանների հանդեպ և ընդհակառակը՝ արտակարգորեն բարյացակամ է Բագրատունիներին: Հայր Վ. *Հացունի խոժոռում է նաև այս դիտողության դեմ, պնդելով, որ Խորենացու մոտ «կան Մամիկոնյանց երկու խումբ. մին՝ սևերու, ինչպես Գնելա դավաճան Վարդանն և ուրացող հայրենադավ Վահանը, զորս Փավստոսեն առավ նույն գունով և միւսը՝ լավերու, որոց պատշաճ բաժինը տված է, փայլուն ծագում և մեծ դեր մը անոնց Մամգոն նախահոր, քաջություններ Մուշեղա և Սամուելի, Ս. Սահակա խնդրանոք սպարապետության պատիվն Համազասպա, և ստրատելատության՝ անոր որդվոյն Վարդանա, և քաջազուք պաշտոն մը վերջնույս կնոջ Դստրկան Ս. Սահակա հուղարկման մեջ: Ավելի փառումն առ Բագրատու-*

---

[1] Չորրորդ օրինակը՝ համբերող և համբերողական՝ զեղչելու է, որովհետև Խորենացու քննական հրատարակության մեջ՝ համբերողական է: Իսկ «և այլն» միանգամայն անտեղի է զեթ հատվածին նկատմամբ, ուրիշ տարբերություն չլինելու պատճառով:

[2] Հայր Վ. Հացունի, էջ 30:

ներ՝ յուր մեկենաս Սահակա ընտանյաց՝ այո՛, բայց ո՞ւր է հող թշնամությունը Մամիկոնյանց դեմ»[1]:

Կարծում ենք, որ թշնամություն կա և կա այնտեղ ուր պատվական հայրը չի տեսել, և չի՛ տեսել, որովհետև հարցը մոտեն չէ սերտած:

Մամիկոնյան տոհմը կոչվում է Փավստոսի մոտ «Տուն սպարապետութեան»: Ժառանգաբար սպարապետներ են՝ Արտավան և Արտավազդ (Ագաթանգեղոսի մոտ), Վաչե, Արտավազդ, Վասակ, Մուշեղ, Մանուել (Փավստոսի մոտ): Խորենացին զլացել է խոստովանել նրանց այդ մեծ պատիվը: Ավելին կա. հանել է նրանց իրենց բարձր աթոռներից և փոխարեն նըստեցրել Բագրատունիներին: Փավստոսի փայլուն աստղերը՝ Վասակ և Մուշեղ, բոլորովին զրկվել են իրենց լույսից. Վասակ սպարապետ չէ, և ոչ Մուշեղ: Վասակ հասարակ «զինակիր» Արշակ թագավորի (Գ, գլ. ԻԵ). «զինակիր» է նաև նրա ավագ եղբայրը՝ Վարդան (Գ, գլ. ԻԲ). իսկ Մուշեղ այդ էլ չէ, այլ հիշվում է որպես «որդի Վասակայ Մամիկոնենի» (Գ, գլ. ԼԷ):

Սատ Մամիկոնյաններ, և ոչ հասարակ, մնացել են անհիշատակ, ինչպես Արտավան, Արտավազդ և Վաչե սպարապետներ Տրդատի ժամանակ: Արտավանի տեղ երևան է գալիս Արտավազդ Մանդակունի, Վաչեի տեղ՝ Բագարատ Բագրատունի: Տրդատի մահից հետո, որպես թե նրա որդին և հաջորդը Խոսրով նշանակել է մեկի փոխարեն չորս սպարապետ և «առաջին՝ Բագարատ ասպետ»: Մինչդեռ Փավստոսից հայտնի է, որ Խոսրովի սպարապետն էր Վաչե Մամիկոնյան, նա՝ որ հետ մղեց մազքթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը: Խորենացին ջնջել է Վաչեին և նրա դերը տվել է Բագարատին, որը, ըստ Փավստոսի, Վաչեի «զինակիցներից» մեկն էր միայն[2]:

Վասակ զիջել է իր տեղը երկու ուրիշ սպարապետների, Վահան Ամատունի և Վաղինակ Սյունի (Գ, գլ. ԺԸ): Մուշեղը չէ Պապ թագավորի սպարապետը, այլ Սմբատ Բագրատունին, որին և վիճակվում է Չիրավի կռվի հաղթության փառքը (Գ, գլ. ԼԷ): Փավստոսի վերջին հերոսը՝ Մանուել Մամիկոնյան անհետացած է և նրա տեղը գրավել է Սմբատ Բագրատունի: Դավաճան Մեհրուժանի խարանողը Մանուելն էր, բայց Խորենացին դեպքը տեղափոխել է Արշակի ժամանակ և վերագրել Սմբատ Բագրատունուն (Գ, գլ. ԼԷ): Փավստոսից գիտենք, որ Արշակ և Վաղարշակ թագավորները ամուսնացան, առաջինը առավ Մանուելի աղջիկը, իսկ Վաղարշակ՝ Բագրատունի ասպետի: Պատմահայրը զրկել է Մանուել Մամիկոնյանին և այս փոքրիկ պատվից և Արշակին կնության է տալիս Սյունյաց իշխան Բաբիկի դուստրը (Գ, գլ. ԽԱ):

---

[1] Հայր Վ. Հացունի, էջ 31:

[2] «Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832, էջ 17:

Մամիկոնյան հերոսների փավստոսյան հոյակապ պատկերները հյուծվել չքացել են Խորենացու գրչի տակ, թողնելով վտիտ, հազիվ նշմարելի ստվերներ: Ոչ մի ակնարկ Վասակ սպարապետի հաղթական զենքի մասին: Նա մի չնչին արարած է, որ գժտվեց իր եղբոր Վարդանի հետ «վասն աղջկան միոջ հարճի», «և ոչ հեղգացաւ» սպանել նրան «թէպէտ և եղբայր նորա էր» (Գ, գլ. ԻԵ):

Վարդան ևս մաքուր անձ չէ, Տիրիթի «սիրեցեալն» է, քոու և ենեզ, որ գրգռեց Արշակին ընդդեմ Գնելի և հրաման ստացավ սպանել նրան: Տիրիթի հետ Վարդան դավանանեց Արշակին և փախավ Շապուհ պարսից արքայի մոտ: Արշակի հրամանով երկուսն էլ ընկան նույն Վասակի սրից (Գ, գլ. ԻԳ-ԻԵ):

Մուշեղ, Պապի հռչակավոր սպարապետը, ևս անտեսված է Պատմահոր կողմից ու մի անգամ միայն և այն էլ անցողակի, հիշվում է, որ «Ոռնայր Աղուանից արքայ, խոցոտեալ ի Մուշեղայ որդւոյ Վասակայ Մամիկոնենի» (Գ, գլ. ԼԷ): Դյուցազնի անթիվ քաջագործություններից, այնքան ահավոր և հաղթական կռիվներից միմիայն մի չնչին դեպք, մի ո՛չ մահացու հարված է հիշված: Իսկ ուրացող Վահան, որ արժանի էր մոռացության, Պատմահայրը, իհարկե, անհիշատակ չի թողել: Գեթ խնայեր նրա որդուն Սամուելին, որ հայրասպան լինելով մաքրեց Մամիկոնյան անունը դավանանության արատից: Խորենացին հաստատ է իր հակամամիկոնյան տրամադրության մեջ և անշեղ: Սամուել ապիկար զորավար է. Արշակ թագավորի գանձերը գողացել էին մի քանի իշխաններ և փախչում էին Խոսրով թագավորի մոտ: Սամուել, Արշակի մտերիմ, հրաման ստացավ հետապնդել գողերին: Սամուել չհաջողեց: Նրա դեմ ելավ Սահակ Բագրատունի, Խոսրով թագավորի սպարապետը, և փրկեց փախստականներին, տանելով նրանց Խոսրովի մոտ (Գ, գլ. ԻԵ):

Պատմահոր բեղուն միտքը հերյուրել է այս միջադեպը Սամուելին վարկաբեկելու նպատակով: Սամուել վերջացնում է իր կյանքն անարգ մատնությամբ, և փախչում կայսեր մոտ (Գ, գլ. ԽԸ):

Մամիկոնյանների նախահոր Մամգոնի դեմքի վրա ևս նկատվում է Խորենացու անձնական կնիքը: Փավստոսի մոտ, Մամիկոնյանց «նախնիք լեալ էին թագաւորք աշխարհին Ճենաց», Խորենացին նրանց դարձնում է Ճենաց թագավորի «դայեկորդիք»: Մամգոն փախչում է իր «չարախօս» եղբոր Բղդոխի երեսից պարսից Շապուհի մոտ: Սա չի ուզում նրան պահել իր մոտ, այլ ուղարկում է Տրդատին: Մամգոն «յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր», ապրեց մի տարի «փոփոխելով տեղի ի տեղւոջէ զբովանդակ ամս»: Վերջը ենենզորեն սպանեց Սլկունյաց Սլուկ իշխանին և տիրացավ Տարոնին (Բ, գլ. ՁԱ և ՁԳ):

Առաջին անգամ Ս. Սահակի օրով է և նրա շնորհիվ, որ մի Մամիկոնյան արժանացավ սպարապետության կոչման, և այս անձը Համազասպն է,

Ս. Սահակի փեսան: Բագրատունի «քաջ սպարապետ» Սահակի մահից հետո Ս. Սահակ աղաչեց Խոսրովին, հետո Վռամշապուհին՝ նշանակել Սահակի տեղ Համազասպին: Խնդիրն հասավ մինչև պարսից դուռը և այդքան դժվարությամբ Համազասպ դարձավ սպարապետ, ուրեմն շնորհիվ Ս. Սահակի միջնորդության և ոչ իր անձնական արժանիքի (Գ, գլ. ԾԱ): Մեր Պատմահայրը շատ վերապահ է, անգամ Համազասպի որդի՝ Վարդանի նկատմամբ:

Կորյունի մոտ Վարդան ուսումնասեր է[1], *Խորենացին լուռ է այդ մասին: Վարդան ուղեկցեց Մեսրոպին կայսեր մայրաքաղաքը, ուր ստացավ ստրատելատի պատիվ, հետո ուղեկցեց Սմբատ ասպետին պարսից արքունիքը (Գ, գլ. ԾԷ-ԾԸ):*

Այսպիսով, Խորենացու աչքում Մամիկոնյան տոհմը նորեկ է, գոյություն ունի հազիվ Տրդատի օրերից, և մեծ տեղ չունի Հայոց պատմության մեջ: Բագրատունի տունը ևս եկվոր է, ճիշտ է, բայց շատ հնուց է, Հայկազանց շրջանից, և ծագում է ընտրյալ ազգից: Պատմահոր սիրելի է ուրանալ Մամիկոնյան վաստակները, քարշել վայր Մամիկոնյան կտրիճներին իրենց պատվավոր դիրքերից և բարձրացնել Բագրատունիներին իրենց նվաստությունից: Պատճառը Սահակ ասպետի հովանավորությունը չէ, որին հաճելի տուրք տալ ուզենար երախտագետ գրիչը: Խորենացու տրամադրությունն անձնական հաշիվների շունչ չէ, նա մի նշանաբան է գաղափարական: Երկու նշանավոր տոհմերի, հայ պատմության երկու անիվների, հակադրությունը մեկի նվաստացումով, մյուսի փառաբանությամբ, արտահայտում է «Հայոց պատմության» գաղափարախոսությունը և սա հեղինակի անհատական զգացումը չէ միայն, այլ արտացոլում է այն մտայնությունը, որ ընդհանուր էր և տիրական իր դարում՝ ժամանակակից պատասխանատու շրջանների մեջ: Ինչպես ասել ենք ուրիշ անգամ, կրկնում ենք այժմ, որ մեր Պատմահայրը, բարձր մտավորական, դրոշակակիր է Բագրատունյաց քաղաքականության և անհամակիր Մամիկոնյան արկածախնդիր և ըմբոստ ոգուն:

Այս հանգամանքն ինքնին պատմական մի լույս է, որ առաջնորդում է մեզ դեպի Պատմահոր դարը: Այդպիսի համակրանքով և հակակրանքով նա չէր կարող նստել Փավստոսի, Ղազար Փարպեցու և Սեբեոսի կողքին: Չորրորդից մինչև յոթներորդ դարը Հայոց պատմության մեջ քաոսն են Մամիկոնյան սպարապետներ, անվիճելի և անմրցելի տնօրեններ երկրի բախտին: Միայն յոթներորդ դարու սկզբից է, որ շնորհիվ Սմբատ Վրկանի, Բագրատունի խոհեմ դեմքերը առաջանում են նոր ուժերով դեպի առաջին դիր-

---

[1] Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երուսաղեմ, 1930, էջ 27:

քերը և հաջորդ դարում արդեն վտանգավոր մրցորդներ են Մամիկոնյան մեծատներերին: Ութերորդ դարի ապստամբական շարժումները վերջացան 775 թվի պարտությամբ և Մամիկոնյան դարավոր վարկը բարշամեց ընդմիշտ: Երկիրը հանեց ծանր դրությունից Աշոտ Մսակեր և հիմք դրեց Բագրատունիների իսկական մեծության:

Տեսանք, որ բանասիրական քննությունները հանգեցին այն կետին, որ Խորենացու գործն ուշ է, քան 696 թիվը: Այդ գործի գաղափարախոսությունը հաստատում է այդ կետը և գծում նրա վերջին եզրը մերձավորապես ութերորդ և իններորդ դարերի սահմանագլխին: Պատմահոր բացասական վերաբերումը Մամիկոնյան անցյալին կգտնե իր բնական բացատրությունը, եթե ենթադրենք, որ նա շարժել է իր գրիչը 775 թվի աղետների, Մամիկոնյան այդ վերջին խելացնոր խոյանքի, ազդեցության տակ:

Ամեն պարագային՝ վիճելին 696 թիվը չէ, որ անդրդվելի է: Վեճը վերջին եզրի շուրջն է. մենք կարծում ենք Գ. Խալաթյանցի և հ. Ն. Ակինյանի հետ[1] *որ այդ եզրը ուշ է, քան 775 թ. և առաջ, քան Մսակերի մահը՝ 826 թ.: Հ. Մանանդյան և Ցո. Մարկվարտ առաջանում են մինչև իններորդ դարի երկրորդ կեսը:*

Հայր Վ. Հացունի վազում է դեպի V դար: Այդ իր գործն է: Բայց անններելի է նրա արհամարհոտ դիտողությունը մի շարք բանասերների հասցեին՝ Ա. Գուտշմիդ, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Ա. Կարիեր, Պ. Վետտեր (Ֆետտեր), Հ. Գելցեր, Մ. Վ. Լա Կրոզ, Գ. Խալաթյանց, Ն. Ադոնց, հ. Ն. Ակինյան, Ցո. Մարկվարտ և Հ. Մանանդյան: Այդ բարգավաճ ու քննադատ մտքերը, գիտում հայր Հացունու կարծիքով «կրնային ավելի օգտակար խնդրոց նվիրել իրենց ժամանակն ու կարողությունը», և «ոչ թե քաշքշել դարե դար ո՛չ Պատմահայրը, այլ անոր ուրվականը, մինչ նա պիտի ժպտի անոնց, կանգնած յուր պատվանդանին վրա՝ ուր զետեղեցին զայն յուր գործն ու դարերը»[2]:

Ախորժակ չունինք խրատներ տալու, մանավանդ ամբարտավան խրատներ: Ինչ վերաբերում է Խորենացու պատվանդանին, կարծում ենք, որ այդ պատվանդանը V դարում ոչինչ արժեք չունի, բայց կանգնած Աշոտ Մսակերի կողքին՝ ստանում է իսկական արժանի փայլ. այդտեղ **«Հայոց պատմությունը»** *դառնում է հայ մտքի, քաղաքական մտքի և երազների մի կոթող, մի սրբազան գիրք, որ նվիրագործում է Բագրատունիների նորածիլ*

---

[1] Տե՛ս հայր Ն. Ակինյանի գործի մեր քննությունը՝ «Ղևոնդ և Խորենացի. քննություն հայր Ն. Ակինյանի տեսության»՝ «Հայրենիք», ամսագիր, 1933, № 8, էջ 79-90; № 9, էջ 120-126 (3):

[2] Հայր Վ. Հացունի, էջ 77-78:

քաղաքականությունը, բարձրացնում է նրանց հեղինակությունը և ապահովում նրանց հաջողությունը: Երբ գաղափարը երբևիցէ գործ է ստեղծում, **«Հայոց պատմությունն»** *այն գաղափարն է, որ ստեղծեց Բագրատունյաց թագավորությունը և Պատմահայրը՝ այդ թագավորության քաղաքական հիմնադիրը, ավետավոր Առաքյալն է (4):*

Սխալը ծնում է սխալ: Հենվելով Խորենացու մասին ունեցած բյուր գաղափարին, հայր Հացունին չէր կարող ճշմարիտ արդյունքի հասնել Կաղանկատվացու խնդրում: Եվ իհարկե, իր նոր գյուտը մի նոր մոլորություն է:

Վենետիկի բանասերը կարդացել է Կաղանկատվացու Ա գիրքը և գտել է, որ նյութերը դասավորված են կարգով, «հատուկ ծրագիրով»: Անցել է Բ գրքին, կարդացել մինչև Թ գլուխը. կարգն այնքան հետևողական չէ գտել, բայց փույթ չէ: Կարևորն այն է, որ Թ գլխի մեջ հեղինակը խոստանում է նկարագրել մի տագնապալից շրջան և այն նկարագրում է հաջորդ Թ-ԺԵ գլուխներում: Տագնապը վերջացել է Վիրո կաթողիկոսի շնորհիվ 628 թվին: Արդ, մեր ուշիմ բանասերը՝ Թ գլուխն այնպես է հասկացել, որ հեղինակը ժամանակակից և ականատես է նկարագրված տագնապին և այս հեղինակն ինքն՝ Կաղանկատվացին է, որ գրել է 628 թվին իր գործին առաջին մասը՝ սկզբից մինչև Բ գրքի ԺԱ գլուխը: Ահա առաջին գյուտը:

Հայր Հացունին նորեն ձեռքն է առել Կաղանկատվացին և շարունակել ընթերցումը մինչև նույն երկրորդ գրքի ԻԸ գլուխը և տեսել է, որ հեղինակը գրել է այս մասը, որ է Ջևանշեր իշխանի պատմությունը, 669 թվին, կամ նոր հոդվածում՝ 665-670 տարիներին ընթացքին: Սա էլ երկրորդ գյուտն է: Մնացածը՝ այսինքն երկրորդ գրքի երկրորդ բաժինը, ԻԹ-ԾԲ գլուխները և ամբողջ երրորդ գիրքը, չէ պատկանում Կաղանկատվացուն, այլ մեկեն ավելի ուրիշ շարունակողների: Այս էլ մի երրորդ առեղծված: Այսպես ուրեմն, այս գյուտերի համաձայն, Կաղանկատվացին հեղինակել է իր անունը կրող գործի միմիայն կեսը և այս կեսը գրել է երկու նվագով, 628 թվին և, երեսուն տարի դադար անելուց հետո, նորեն գործի կպել 669 թվին:

Այս բոլորը ծրի ենթադրություններ են: Այն մասը, որ գրված է համարում հայր Հացունի 628 թվին, ունի իր մեջ Բ գրքի ԺԳ գլուխը: Այս գլուխը վերջանում է հետևյալ տողերով. **«քանզի բառնալոց էր թագաւորութիւնն ի տանէ Սասանականացն և տալոց էր ի ձեռս որդւոց Իսմայելի»** *(Բ, գլ. ԺԳ):*

Այս տողերը կարող են գրված լինել միմիայն 652 թվից հետո, երբ կործանվեց Սասանյան պետությունը և երկրին տիրացան արաբները: Ահա ու-

րենն մի և առաջին նետը 628 թվի ճակատին: Կան և ուրիշները, ինչպես պիտի տեսնենք, բայց այս էլ բավ է թաղելու մի անգամ ընդմիշտ 628 թիվը որպես գրության տարի:

Առայժմ անցնենք մյուս տարեթվին: Կաղանկատվացու բուն գործը հայր Հացունին վերջացած է համարում Բ գրքի ԻԸ գլխով, ուր հեղինակը երկար կյանք է մաղթում Ջևանշերին: Ուստի և համաձայն չէ Գ. Զարպհանալյանի հետ, որ նույն գրչին է վերագրել նաև հետևյալ գլուխները՝ երկրորդ գրքի վերջը: Համաձայն չէ, որովհետև այնտեղ պատմվում է նաև Ջևանշերի մահը, մինչդեռ հեղինակը, Հացունու կարծիքով, գիտե Ջևանշերին դեռ կենդանի:

Սակայն Ջևանշերի մահը պատմվում է ԼԴ գլխում, իսկ մինչ այդ, այսինքն՝ ԻԹ-ԻԳ, ուրեմն չորս գլուխների գրիչը ևս Ջևանշերին տակավին կենդանի գիտե: Ուրեմն սա ուրիշ գրիչ է, քան Կաղանկատվացին և երկուսն էլ գրել են Ջևանշերի կենդանության: Իսկ սրանց մահից հետո շարունակել են ուրիշները: Ուրեմն քանի՞ գրիչ եղավ: Կաղանկատվացու բուն գործը վերջացած է կարծում Հացունին ԻԸ գլխով, որովհետև հաջորդ գլուխների ենթադրյալ նոր գրիչն որպես թե հայտարարում է իր գործի սկզբում, թե իր նախորդի երկը պակասավոր էր և ինքը պիտի լրացնե և բերում է հետևյալը. «զճշմարտախօս դրուագս բանից (**նախորդին**, *ավելացնում է հայր Հացունին) սակաւ ինչ նուազ գտի» և այլն: Հայր Հացունին լավ կաներ չդներ «և այլն» և շարունակեր նախադասությունը, որպեսզի ընթերցողը տեսներ մեր բանասերի աշխատելու եղանակը:*

ԻԹ գլխի վերնագիրն է՝ «Տեսիլ միանձնացելոյ առն Աստուծոյ Իսրայէլի ի վերայ Մաշտոցի սրբոյ. և նահատակութիւն աշակերտացն. և գիւտ սրբոյ խաչին, որ ի Գիսն էր»: Գլուխն սկսվում է այսպես. «Զճշմարտախօս դրուագս բանից սակաւ ինչ նուազ գտի զմիայնանալոյն Իսրայէլի: Սկիզբն անյայտ ինն էր. այլ զայս և եթ, որ ինչ խորհրդոյս էր իրք, բովանդակեցաք»: Լեզվական մեծ հմտություն չէ հարկավոր այս հասարակ նախադասության իմաստը չթյուրելու համար: Խոսքը նախորդ դրվագի մասին չէ, բնավ, այլ առաջիկա դրվագի, ինչ որ պիտի գրվի Իսրայելի մասին: Գրիչը խոստովանում է, որ շատ բան չգիտե այս միանձնավորի նախկին կյանքի վերաբերյալ: Սա հայտնի էր դարձել շնորհիվ այն «հրաշալի տեսիլ» -ի, որ գրության նյութն է: Իսրայել լեռներում առանձնացած իր ճգնության մեջ, մի օր տեսավ մի տեսիլ, թե այս ինչ տեղ աստվածային գանձ կա թաքնված: Հայտնեց այս մասին իր գավառի՝ Մեծկողմանց եպիսկոպոս Դավթին և հարևան Մեծիրանք գավառի եպիսկոպոս Հովելին: Երեքը միասին շտապեցին տեսիլի ակնարկած տեղը, Չղախյան հովիտը, փորեցին մի փայտաշեն մատուռի մեջ «գիզս տասն, գտին կողոփս երկու արծաթեղէնս՝ կապարեալ կնիք ի վերայ եղեալ. զորմէ տախտակ մի ոսկեձոյլ հաստահեղոյս բևեռեալ. և ի նմա գրեալ ասորերէն և

հայերէն գրով»: Կնիքը հանեցին և մեջը գտան «փրկագործ խաչի մասն»: Ոսկեձույլ տախտակի գիրը ևս կարդաց Հովել. «Եւ էր գիրն այս եթէ՝ Երուսաղէմեան մասնաւորեալ նշխարք սրբոց են»: Տապանակներից, այսինքն՝ կողովներից, մեկը Հովել եպիսկոպոսը տարավ իր մոտ, մյուսը՝ մնաց Իսրայելի ձեռքին՝ եպիսկոպոս Դավթի թույլտվությամբ: Իսրայել դրավ սրբությունը իր վանքի մեջ, որ է Գլխո վանք նույն Մեծկողմանց (կամ Մեծկունենից) գավառում:

Հովել թուղթ գրեց իր և Դավթի կողմից Աղվանից կաթողիկոս Ուխտանեսին և Ջևանշեր իշխանին հայտնելու չքնաղ գյուտը: Թուղթը բերված է Լ գլխում, և հաջորդ ԼԱ գլխում՝ Ուխտանեսի և Ջևանշերի պատասխանը: Սրանց խնդրելով սրբությունը տարան Պերոժ Կավատ, ժողովուրդի հետ Ուխտանես և Ջևանշեր երկրպագություն տվին և ապա վերադարձան նորեն Գլխո վանքը:

Մի տարի անց՝ Իսրայել դարձյալ մի տեսիլ տեսավ, թե Մաշտոցի խաչը ծածկված է Ուտի գավառի Գիս գյուղի մեջ: Մի քահանայի հետ շտապեց Գիս, փորեց հինգ քիլ մի փոս և «յանկարծակի երևեալ տապան մի արծաթի, ժանգառագոյն, հնացեալ, որ և ունէր առհասարակ հայ, հոռոմ և ասորի գիր, և ցուցանէր ի նմա զոլ զմասն կենդանարմատ փայտին» (Բ, գլ. ԼԳ):

Այս գյուտը նկարագրված է երկարորեն և, ինչպես հեղինակն է ասում, «վիպասանման զրուցատրաբար» ԼԳ գլխի մեջ: Կարևոր չեն մանրամասնությունները: Հիշենք միայն, որ լուրը հասավ կաթողիկոսին, Ուխտանեսի հաջորդ Եղիազարին, և Ջևանշեր իշխանին: Կաթողիկոսը գնաց և «առեալ զմասն ի սրբոյ Խաչէն Մաշտոցի» օծեց յուղով օրհնության:

Այսպիսով, երազագետ Իսրայել երկու գյուտ արավ. Մաշտոցի խաչը Գիս գյուղում, և Չղախի խաչը, որ Երուսաղեմի խաչի մասն էր:

Արդ, այս երկու խաչերի մասին մեր պատմագիրը ճառում է իր գործի Ա գրքի մեջ ԻԷ-ԻԹ գլուխներում և բացատրում նրանց ծագումը: Մեսրոպի խաչի մասին պատմում է (գլ. ԻԷ) «վիպասանաբար», իսկ Երուսաղեմյան խաչի՝ «զրուցատրաբար» (գլ. ԻԸ): Հայոց, Աղվանից և Վրաց նշանագիր տալուց հետո Մաշտոց գնում է որպես թե Երուսաղեմ ուխտ: Այնտեղից վերադառնում է «աշակերտօքն և ընդ ինքեան ունելով զխաչն արծաթեղէն ուսկի խաչաց տեսակով, յորում ի տէրունեան խաչէն էր մասնաւորեալ», և գալիս բնակվում է Ուտի գավառի Գիս գյուղում: Այնուհետև Մաշտոց իր աշակերտներով քարոզություն է անում մինչև Չողա պահակը և այն կողմ՝ լեռնականների մոտ: Զգալով որ գազան բնակիչները մտադիր են նրանց սպանել, Մաշտոց «փութացեալ փորէր փոս մի ըստ պիտոյից գործոյն և զաստուածային առեալ գանձէն, որ է խաչն տէրունական եդեալ ի տապանի ծածկէր ի գետնափոր կայանի»: Հետո նորահավատներից մին շինում է

«մատուռն մի հողեղէն չորեքկուսի և տապան տախտակամած արարեալ՝ ամփոփէր զնշխարս նոցա ի տապանի անդ»: Նշխարները Մաշտոցի աշակերտներինն էին, որոնք նահատակվեցին նույն հյուսիսականներից: Հետագայում եկեղեցի շինեցին «ի կայարանի խաչին, զոր Հին եկեղեցի տեղւոյն անուանէին որում Գիսն կոչեն»:

Մաշտոցի մահից հետո իր աշակերտները վճռեցին գնալ Երուսաղեմ և խնդրել մի առաջնորդ, քանի որ իրենց առաքյալ Եղիշան Երուսաղեմից էր: Լավ ընդունելություն գտան Երուսաղեմի պատրիարքի կողմից, և վերադարձան «ոսկեղէն և արծաթեղէն սպասիւք և բազում նշխարօք յամենայն սրբութեանցն» և երեք քահանաների ընկերակցությամբ եկան Մեծկունեից գավառը և հաստատվեցին Չղախ հովտում (Ա, գլ. ԻԸ): Հյուսիսական բարբարոս ազգերն արշավեցին և ասպատակեցին Աղվանից, Հայոց և Վրաց աշխարհները: Երբ հրոսակները խուժեցին Մեծկունեից գավառը, «Չղախական զընդին Երուսաղէմեան զահի հարեալ մեծաւ երկիւղիւ աճապարեալ ի մի վայր ժողովէին զմասունս նշխարացն ամենայն և յերկուս ամփոփեալ արծաթեղէն կողոփս ծածկէին յերկրի» (Ա, գլ. ԻԹ): Չանց անենք անկարևոր մանրամասնությունները:

Այս պատմությունները հերյուրված են ad hoc մեկնելու Գիսի և Չղախի սրբությունների ծագումը և այդ միջոցով հաստատելու նրանց հայտնության փաստը: Երկրորդ գրքի ԻԹ-ԼԳ գլուխները կապված են սերտորեն առաջին գրքի ԻԷ-Լ գլուխներին, գրված են միևնույն ոգով և շնչով և պատկանում են միևնույն գրչին:

Արդ, մեծապես կարևոր է, որ գրիչը խոստովանում է, թե «սակաւ ինչ նուազ գտի» Իսրայելի վերաբերյալ դրվագը: Իսրայել կենդանի էր տակավին 707 թվին և մասնակցեց այդ թվին կայացած եկեղեցական ժողովին[1]*: Նա է, մյուս կողմից, գլխավոր դերակատարն այն բոլոր անցքերի, որ պատմվում են խաչերի գյուտից հետո, հաջորդ գլուխներում և որ վերաբերում են Իսրայելի առաքելության Հոնաց մոտ: Արդ, մեր պատմագիրը չի կարող ժամանակակից լինել Իսրայելի.* **այլ ապրում էր նրանից, ուրեմն 707 թվից, շատ սերունդներ հետո և այնքան հեռու էր ժամանակով Իսրայելից, որ ուրիշ բան չգիտեր նրա մասին, քան ինչ որ գտել էր գրավոր աղբյուրներում:**

Իսրայելի առաքելության նվիրված գլուխները ևս միևնույն գրչի գործ են: Ուխտանես և Զկանշեր գրում են Հովել և Դավիթ եպիսկոպոսներին ուղղված Թղթի մեջ ի միջի այլոց. «Եւ մեք թէպէտ հեռի եմք մարմնով, սերմ համարեալ հոգւով յիշեսջիք առաջի նորագիւտ խաչին» (Բ, գլ. ԼԱ): Միևնույնը կրկնում են Սահակ կաթողիկոս և Գրիգոր Մամիկոնյան Հոնաց թագավորին ուղղած նամակում. «Եւ արդ՝ մեք և աշխարհս մեր, թէպէտ և մարմնով հեռի եմք, սըր-

---

[1] Տե՛ս ստորև, էջ 453:

տի սիրով մերով համարիմք թէ յանդիման տեսաք զձեզ» (Բ, գլ. ԽԵ):

Պարզ է, որ միևնույն ձեռքն է գրողը: Ասել է թե Իսրայելի ամբողջ դրվագը պատկանում է նույն գրչին, որ գրել է Ա գիրքը և գրված է 707 թվից շատ հետո: Նույն գրչի գործն են և Բ գրքի այն գլուխները, որ նվիրված են Վիրոյին և Ջևանշերին, ուրեմն և այս մասը չէ կարող գրված լինել ո՛չ 628 և ո՛չ 689 թվին: Հայր Հացունին ո՞րտեղից է հանել այդ տարեթիվները, պետք կա հատուկ քննության:

Գ

Մեր հակառակորդի կարծիքով Կաղանկատվացին գրել է Վիրոյի և Ջևանշերի հատվածները, ասենք դրվագները, որպես ականատես 628 և 689 թվին: Քննենք նախ Վիրոյի դրվագը:

Տեսանք, որ Վիրոյի պատմությունը գրված է ամեն պարագային 652 թվականից հետո և ոչ 628 թվին: Բայց մոռանանք այս կետը, ինչպես մոռացել է հայր Հացունին: Ուրիշ կողմեն մոտենանք հարցին:

Նման դեպքերում լավագույն միջոցն է պատմական ստուգումը, այսինքն՝ թե որքա՞ն ճշմարիտ է քննելի պատմությունը. կարելի՞ է վստահել, որ պատմիչն իրոք ականատես ունն է, թե այնպիսի սխալներ է գործում, այնպիսի շփոթ տեղեկություններ է տալիս, որ մատնում են նրա ոչ ժամանակակից լինելու պարագան:

Արդ, Վիրոյի դրվագը բռնում է Բ գրքի Թ-ից մինչև ԺՁ (ոչ ԺԳ ինչպես հայր Հացունին է հաշվում) գլուխը: Թ գլուխը ներածական է, մի տեսակ նախաբան: Հետևյալ Ժ գլխում պատմվում են Խոսրով Բ Ապրվեզի շահատակությունները և, ի միջի այլոց, հետևյալը.

«Այլ առաւել ևս ոգորէր ընդ ծով և ընդ ցամաք և զգեղեցկաշէն քաղաքս Հռոմայեցւոց բնակչօքն իւրովք հանդերձ խաղացուցանէր ի կողմանս Պարսից վասն տենչանաց իւրոց. նմանապէս ճարտարօք ի նոյն ձև օրինակի նստուցանել և անուանել **զնմն առաւել քան զԱնտիոք քաղաք**, *և զայլն ամենայն յիւր անուն՝* **զառաւելն** *ի վերայ յաւելեալ» (Գիրք Բ, գլ Ժ):*

Այստեղ մի խոշոր անաքրոնիզմ *կա: Գիտենք Սեբեոսից և այլուստ, որ Խոսրով I Անուշիրվան բյուզանդական հողից գաղթեցրեց ժողովուրդ և հիմնեց մի նոր քաղաք և կոչեց Վեհ-Անջատոր*[1], *այսինքն՝ Veh-az-Antoc, «լավ քան Անտիոք»:*

Մեր պատմագրի **«Առաւել քան զԱնտիոք»** *քաղաքը նույնն է, ինչ որ* **Վեհ-Անջատոր**: *Իսկ վերջինս հիմնված է 540 թվականին: Պատմագիրը շփոթել է Խոսրով I Խոսրով II-ի հետ և առաջինի գործը վերագրել երկրորդին:*

[1] **Սեբեոս,** Պատմութիւն ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 28:

Ակներև է, որ այսպիսի շփոթության հեղինակը չէր կարող ժամանակակից լինել Խոսրով II Ապրվեզին և ոչ մանավանդ գրել 628 թվականին: Շփոթությունը կարելի է և պետք է մեկնել նրանով, որ հեղինակը, ընդհակառակն, շատ ուշ է, քան 628 թիվը: ԺԱ գլխում նկարագրում է խազարաց արշավանքը «յամին երեսներորդի ութերորդի, որ ամ էր տագնապի աղէտի սպանման Խոսրովու», այսինքն՝ 628 թվին: Իրականին այս արշավանքը տեղի է ունեցել 626 թվին: 628 թվին գրող հեղինակը այսպիսի սխալ չէր կարող գործել և երկու տարի հնության ունեցող անցքը տեղափոխել իր գրության տարին: Հետևաբար նա 628 թվի գրիչ չէ:

ԺԲ գլխի մեջ մի ուրիշ տեղ կոպիտ սխալ: «Յամին երեսներորդի վեցերորդի Խոսրովու», ուրեմն՝ 626 թվին, Հերակլ կայսր խորհում է, «թէ զիարդ արդեօք կարասցէ բուժիլ յանհնարին տրտմութենէն և ի նախատանացն», և հարաբերության մեջ է մտնում խազարների հետ և նրանց կանչում օգնության: Կատարյալ անհեթեթություն է, 626 թվին սրբել տալ 628 թվին կրած նախատինքը: Հեղինակը լավ չէ սերտել իր ձեռքի տակ գտնված նյութերը: Խազարների արշավանքը տեղի ունեցավ 626 թվին, իսկ 628 թվին վերագրած արշավանքը իսկապես մի ուրիշ նկարագրությունն է նույն 626 թվի արշավանքի: Մի դեպքը վերածելով երկուսի, հեղինակը գործել է ակամայից մի ուրիշ սխալ՝ կարծելով որ 626 թվին խազարները «ճանապարհ կալեալ ընդ աշխարհն Վրաց և Եգերացւոց՝ հատին, անցին ընդ ծովն մեծ մինչև ի պալատն արքունի: Եւ յանդիման լեալ մեծի կայսերն, հաստատեն առ միմեանս զերդմունս» (Բ, գլ. ԺԲ):

Սակայն խազարները երբեք չեն գնացել բյուզանդական մայրաքաղաք բանակցելու կայսեր հետ: Հերակլ կայսրն է, որ եկավ Եգերացվոց աշխարհը և պաշարեց Տփղիսը: Այս քաղաքի առջև տեղի ունեցավ տեսակցություն խազար թագավորի՝ Ջեբու խաքանի հետ, որ է **Ջիբոխ** *Թեոփանես պատմիչի: Կայսրը խոստանում էր տալ իր մատաղահաս հարսն 17 տարեկան դուստրը, ի տրիտուր զինվորական օգնության, խազար իշխանին: Եթե մեր պատմագիրը գրած լիներ 628 թվին, պետք է որ այսքան սխալ տեղեկություն չունենար օրվան եղելության մասին, մանավանդ որ խազարները իջնելով Ճորա կամ Չողա պահակից Աղվանք, այստեղից էին գնացել Տփղիս նեկայանալու կայսեր:*

Ավելորդ չէ հիշել նաև, որ ներածական գլխում (Թ) գործ է ածված Հայկական թվականությունը, որ մեր մատենագրության մեջ առաջին անգամ երևան է գալիս 684 թ. և սովորական է դառնում միմիայն ութերորդ դարու վերջերից հետո[1]:

---

1 Հնագույն արձանագրությունն է Թալինի մայր եկեղեցու ՄԼԲ Թ.Հ.– 783: Արիստոմ վար-

Այս դիտողությունները ինքնին ապացույց են, որ մեր պատմագիրը ժամանակակից չէ անցքերին և ամեն պարագայի Վիրոյի դրվագը չէր կարող գրված լինել 628 թվին, հակառակ հայր Հացունու:

Պատվական հոր մոլորության աղբյուրն է երկրորդ գրքի Թ-րդ *ներածական գլխի սխալ ըմբռնումը: Գլխի վերնագիրն է. «Պատմութիւն յաղագս յաբուցման ազգաց բարբարոսաց և պէսպէս տիեզերահեծ տագնապին որ եղև աշխարհաց»: Սա ընդհանուր վերնագիր է, որ վերաբերում է հետևյալ գլուխներին մինչև ԺԳ, թեև սրանցից յուրաքանչյուրն իր հատուկ վերնագիրն էլ ունի, ինչպես որ ԺԴ գլխի վերնագիրն ամփոփում է ոչ միայն ԺԴ, այլև հետևյալ գլուխները մինչև ԺՁ, հակառակ որ իրենց հատուկ վերնագիրն ունին: Թ գլխի վերնագիրը վերաբերում է խսկապես Թ-ից մինչև ԺՁ գլուխների այս երկու հատվածներին: Ճիշտ այդպես Բ գրքի ԻԹ գլխի վերնագիրն ի նկատի ունի ԻԹ-ից մինչև ԼԳ գլուխները, որովհետև այնտեղ նշանակված է «զիտ սրբոյ Խաչին որ ի Գինն», իսկ այդ գյուտի մասին խոսվում է ԼԳ գլխում:*

Հակառակ վերնագրին, Թ գլուխը տագնապի մասին չէ խոսում, այլ մի տեսակ ներածություն է: Նախքան անցնել տագնապի պատմության, մեր պատմագիրը անձնատուր է լինում տխուր խորհրդածության և գոչում է. «Ո՞վ սքանչելի պատմութեանս, զոր հանդերձեալ եմ հնչեցուցանել ի լսելիս տիեզերաց մոտաւորաց և հեռաւորաց». և շարունակում է արծարծել այս նյութը: Նրան թվում է, որ տիեզերական պատմությունը չգիտե նման տագնապ, որ վիճակվեց Աղվանից աշխարհին, ո՛չ Սուրբ Գիրքը, ո՛չ արտաքին պատմագիրները: Կարծես թե Փրկչի մարգարեությունն էր, որ կատարվեց թե «լսելոց էք պատերազմունս և համբաւս պատերազմաց և լինել սովուց յաճախութիւն և սուրք և սասանութիւնք»[1]*: Հանկարծ սքափվում է իր անրջանքից. «և արդ քանզի ընկղմեցան միտք իմ և զբաղեցան խորհուրդք իմ ի տիեզերական հարուածոցս և* **մոռացայ զկարգ բանին**, *որ հանդերձեալն էր արկանել հիմն, և սկիզբն առնել ժամանակաց և անցից, որք անցին ընդ աշխարհս Աղվանից, ըստ բանի մարգարէին եթէ՝ «մոռացայ ուտել զհաց իմ ի*

դապետի կարճ արձանագրությունը Անի՝ «շինեցի զեկեղեցիս զայս ի թուականութեան ՀԱ.» վիճելի է. արդյոք Հայո՞ց պիտի կարդալ, թե 71=622: Մի դեպքում արձանագրությունը պետք է թեթի համարել, մյուս դեպքում խնդրական է մնում, թե ինչու չէ նշանակած (Հայոց) ՀԱ: Մատենագիրներից առաջին անգամ Ղևոնդի մոտ է հանդիպում Հայկական թվականությունը, Արծրունի եղբայրների նահատակության տարին՝ ՄԼԳ =784 (ավելի ճիշտ ՄԼԴ): Մենք կարծում ենք, որ «Կայսերաց պատմութեան» (5) վերջ հիշատակած, ՃԼԴ=685 հնագույն գործածությունն է:

[1] Մատթ., ԻԴ, 2:

ծայնէ հեծութեան իմոյ[1]*», սակայն և այժմ առ անգամ մի բողեալ զահ և զեր-կիւղ, որ դեռ զմեզս (կարդա՝* **զմիտս**[2]*) ունի, ի նոյն կարգն դարձցուք»:*

Արդ, հայր Հացունին այնպես է հասկացել այս տողերը, որպես թե հեղի-նակն ակամայից է եղել տագնապին, կրել բոլոր ծանրությունն ու նեղությու-նը և սկսել գրել իր պատմական գործը սկզբից նեք, գրել «այդ նեղության մեջ իսկ, ոչ թե կանխավ»:

Եթե հեղինակի միտքն այդ լիներ, պետք էր սպասել, որ այդ մասին խո-սեր իր ձեռնարկության սկզբին և ոչ թե միջին: Հետո, հայր Հացունին անտե-սել է **«մոռացայ զկարգ բանին»** *կարևոր խոսքերը, որ բոլորովին այլ իմաստ են տալիս ամբողջ պարբերության: Պատմագիրը գրել, հասցրել է իր գործը մինչև Բ գրքի Ը գլուխը և պիտի անցներ «տիեզերահեծ տագնապի» պատմու-թյան հետևյալ Թ գլխից: Սակայն փոխանակ անմիջապես նյութին անցնե-լու, հեղինակի միտքը տարվում է, ընկնում վհատ մտածմունքների մեջ, թե ի՞նչ ահավոր, չտեսնված ու չլսված, պատմություն է, որ պիտի անե. «միտքը կլանվում է, խոհերը շփոթվում» այս սոսկալի անցքերից և հարվածներից, ո՛չ որպես ականատես, այլ իբրև պատմող, ուստի և պահ մի մոռանում է «զկարգ բանին», այսինքն՝ շեղվում է նյութից: Սակայն որքան և ընկնված ծանր մտքերից, պետք է սթափվել և «ի* նոյն կարգ դառնալ», *այսինքն՝ շա-րունակել պատմության թելը, որ ընդհատած էր իր խորհրդածության հե-տևանքով:*

Եվ խոստանում է պատմել ոչ միայն թշնամիների հարվածները, այլև նրանց պարտությունը, թե ինչպես «մարդասէր աջն Աստուծոյ» հաղթեց և թշնամիներն «անկան տապաստ առաջի աչաց մերոց»:

Հաջորդ Ժ գլխից սկսած մինչև ԺԶ, մեր պատմագիրը նկարագրում է տագնապալից շրջան խազարների արշավանքի պատճառով և վերջին գլ-խում պատմում է թշնամու պարտությունը, թե ինչպես հրաշքով թշնամին իր պատիժը կրեց: Ջերու խաքանը սպանվեց յուրայիններից այն միջոցին, երբ նրա որդին, Չորպան-Թարխան արյունարբու զորավարի առաջնորդու-թյամբ, ասպատակում էր Աղվանքը: Խաքանը, դեռ չսպանված, ընտանեկան գժտությունները ծագելուն պես, հետ կանչեց իր որդուն և զորավարին:

Այս առթիվ մեր հեղինակը նորեն ընկնում է խորհրդածության մեջ. «Եւ յուզին միտք իմ զբազում ճառօք ածել օրինակս. միթէ՞ առաւել իցեն քան զընկղմիլն Փարաւոնի» և կամ Ամաղեկի պարտությունը, Գեդեոնի և Հեսուի հաջողությունները և կամ ասորեստանցիներին հասած պատիժը: Փոքրիկ

---

[1] **Սաղմ.**, ճԱ, Զ:

[2] Այս սրբագրությունը պատկանում է Ս.Պարոնյան վարդապետին (6), իր ձեռքով ճշմա-կած Կաղանկատվացու իր օրինակի լուսանցքում:

շեղումից հետո վերսկսում է իր պատմությունը, ասելով՝ «Այլ մեք ի նոյն դարձցուք **ի կարգ բանիցն»**, *և ավարտում դրվագը արձանագրելով արքայորդու և իր զորավարի քաշվիլը Աղվանքից, համաձայն խաքանից ստացած պատվերին: Հեղինակի «մտքի յուզումը» այստեղ նույն կարգի արտահայտություն է, ինչ որ նախաբանի մեջ «մտքի ընկղմումը», և չեն նշանակում, թե պատմագիրն ականատես է տագնապին և գրել է տագնապի մեջ իսկ, «ոչ թէ կանխաւ», 628 թվին: Նախաբանի ակնարկը «անկան տապաստ առաջի աչաց մերոց» վերաբերում է խաքանի անսպասելի վախճանին, որ տեղի ունեցավ մեր հեղինակի հաշվով Կավատի թագավորությունից երկու տարի հետո՝ «Յերկրորդ ամի Արտաշրի» (Բ, գլ. ԺԶ), 629-630 թվին: Ուրեմն, եթե Հացունու պես մտածենք, պատմագիրը պետք է, որ սկսած լինի իր գործը ամեն պարագային ոչ 628 թվի տագնապի մեջ, այլ առնվազն երկու տարուց հետո, երբ «ահ և երկիւղ» անցել էին: Հեղինակի զգացած «ահ և երկիւղը» գրողի զգացում է և ոչ տագնապյն իրապես ապրողի սարսուռ:*

Ա գրքի մեջ գլ. ԺԱ բերված է Գյուտ եպիսկոպոսի նամակը Վաչեին: Անվավեր գրվածք է, բավականին անճաշակ: Գյուտ ուզում է նկարագրել Վաչե թագավորի առաքինությունը, բայց սոսկում է այդ մտքից. «Ահ անկաւ ինձ, - գոչում է նա, - մեծ և ահագին և բարձրագոյն քան զերկինս երկնից և խորամուխ լինել երկնչիմ, եթէ գուցէ ընկղմիցիմ, որպէս Պետրոս Առաքեալ ի ծով անընդդայինն» վերջապես հաղթահարում է ահն ու երկյուղ. «Արդ՝ ահա յորմէ երկուցեալս էի ի ձեռս սիրոյ մօտիմ և սկսանիմ ուստի արժանն է սկսանել»: Ստորև բացատրում է. «Այս է, որ զահի հարեալ էի ի սկզբանէ պատմութեանս, որ վեր քան զբան զտանի»:

Այդպիսի դրության մեջ է զգում և մեր պատմագիրը, երբ պատրաստվում է գրել ոչ թե մի առաքինի կյանք, այլ «տիեզերական տագնապ»-ը: Սկսում է հուզմունքով և վերջացնում նույն զգացումով, որպես պատմիչ, կրկնում ենք, և ոչ ականատես:

Ներածական Թ գլխի մեջ պատմագիրը խոստանում է գրել մեծ «տագնապը»-ը, բայց հարկավոր է համարում սկսել նախընթաց անցքերից, ասելով. «Եւ զի անցեալ ժամանակն յետս կոյս զիրն պահանջէ ի մէնջ պատմել, սկսայց յառաջին տասնևուք նահանջէն յայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, մեհեկանի ամսոյ, յերեսուն և հինգ ամէն Խոսրովու Որմզդեան արքայից արքայի, որ եղև»:

Խոսրովի 35-րդ տարին է (590+35)=625, որին համաձայն է և մյուս թվականը, 18 նահանջ՝ հաշված մեհեկանի ամսի Հայտնությունից: Հայկական թվականը սկսվում է 552 թվից, երբ նավասարդի մեկը =11 հուլիսի, և հետևաբար մեհեկանի 1=556 թ. հունվարի 7: Այս է Հայտնության մեհեկանը, որից հաշվելով 18 նահանջ (4x18=) 72 տարի, կստացվի (553+72) 625 թ.:

Պատմագիրն ուրեմն պիտի սկսի իր պատմությունը 625 թվից: Հաջորդ Ժ գլխի վերնագիրը՝ «Ցառաջին տասնևութն նախանշէն սկիզբն պատմողաբար» հաստատում է նույն խոստումը՝ սկսել առաջին <ամե> հետ 72 տարվո, ուրեմն 625 թվից հետո:

Սակայն, հակառակ խոստման, պատմագիրը սկսում է ոչ թե 625 թվից, այլ 614 թվից, հիշատակում է Երուսաղեմի առումը և խաչափայտի գերությունը, որ տեղի ունեցավ 614 թվին, Հերակլ կայսրի առաջին արշավանքը 622 թվին, հարձակումը Ատրպատականի վերա և առաջանալը մինչև Գայշ ավան քաղաքը, պարսից թագավորների ամարանոցը[1]: *Ատրպատական մտավ կայսրը, ըստ Թեոփանեսի, 20 ապրիլի 623 թվին[2] և այնտեղից վերադարձավ ձմեռելու Աղվանք: Կաղանկատվացին հիշում է, որ պարսից զորավար Շահրապաղական եկավ Հերակլի դեմ: Թեոփանեսի ասելով, Սարաբլազան զորավարը, որ նույն Շահրապաղականն է (և ոչ Շահրատպաղական, ինչպես տպված է), հիրավի, եկավ Հերակլի դեմ գարնան 624 թվին: Մեր պատմագիրը գիտե, որ «միւս զօրավար» եկավ «ի Հոռմայ», այսինքն՝ Հոռոմոց երկրից: Այս զորավարը Խոռեանն էր, որը կոչվում էր նաև Շահր-Վարազ և Ռազմիոզան:*

Հետևյալ ԺԱ գլխում պատմագիրն անցնում է խազարաց արշավին 628 թվին: Խոսրով լսելով, որ խազարները ասպատակում են երկիրը Հերակլի դրդմամբ, մարդ է դրկում հանդիմանելու, եթե նրանց ոսկի էր պետք, ինքն ավելի մեծ նվերներ կարող էր տալ, քան ստացել են կայսրից և սպառնաց հետ կանչել իր քաջամարտիկ զորավարներին, Շահր-Վարազ, Շահեն և Քրտարական[3], որ ավերում են կայսերական հողերը և նրանց ուղղել խազարների դեմ: Խազարները իջան Աղվանք, ըստ Թեոփանեսի, հարձակվեցին Ատրպատականի վերա, և վերադարձին գնացին պաշարելու Տփղիս քաղաքը: Կայսրը եկավ զորքով օգնության: Ամեն միջոց գործ դրին քաղաքի դեմ, բայց չկարողացան գրավել: Եկավ Շահր-Վարազ և պաշարողները ստիպված հեռացան:

---

1 Տպագիրն ունի Գայշավան: Պետք է զատ գրել *Գայշ* ավան: Պարսից արքաների ամառանոց Ատրպատականի Գանձակ քաղաքն էր, որ բնավ Թավրիզ չէ, այլ այժմյան Թախտ-ի-Սուլեյման: Արաբները կոչում են *Շիզ*, և վկայում են, որ հին ձևն է *Ջիս*, որ իբրև թե *Գազնա* (= *Գանձակ*) արաբական արտասանություն է: Մեզ թվում է, որ *Գայշ* նույնն է այս *Ջիս*-ի հետ, որի պարսկական ձևը պետք է լիներ *Գես, Գայս:* Այստեղ էր գտնվում Ատրվշնասպ հռչակավոր հրատը, որ համարվում էր պատերազմական հովանավոր և թագավորները ուխտ էին գալիս և հաջողություն խնդրում պատերազմ գնալիս:

2 **Theophanis Chronographia**, ed. Bonn, 1839, p. 474.

3 Տպագիրն ունի Քրտակարին: Սրբագրելի է Քրտարական՝ համաձայն Թեոփանեսի Kardaragan-ի:

Հերակլ առաջարկեց Ջեբու խաքանին վերադառնալ իր տեղը, քանի որ լեռնականները սովոր չեն հարավային շոգերի, և գալ հետևյալ տարին ավելի հովասուն եղանակի:

Տփղիսի բնակիչները սկսեցին ծաղրել Հոնաց (Խազարաց) թագավորին, ցուցադրեցին պարիսպների վերա նրա ծաղրանկարը՝ գծած մի մեծ դդումի վերա: Անարգեցին նաև «զմիւս թագաւորն», այսինքն՝ Հերակլին, անվանելով նրան «պիղծ և արուագեղծ» (Բ, գլ. ԺԱ)[1]:

Այս բոլորը ճշմարիտ է ընդհանուր առմամբ, սխալ է միայն տարեթիվը: Տեսարանը տեղի ունեցավ 626 թվին և ոչ 628 թվին: Գրչի վրիպակ չէ, որովհետև ասված է՝ «որ ամ էր տագնապի աղետի սպանման Խոսրովու»: Խոսրով սպանվեց 628 թվի փետրվարի 24:

Պատմագիրը ծրագրել էր պատմել 625 թվին հաջորդած անցքերը: Ժ և ԺԱ գլուխները շեղում են ծրագրից: ԺԲ գլխից է սկսվում ծրագրյալը: Այստեղ, 626 թվի տակ, պատմում է, թե ինչպես կայսրը դիմեց խազարների խաքանին, դրկելով նրա մոտ բանակցության Անդրեաս անունով պաշտոնյային: Խաքանը համաձայնեց և զորքով եկավ կայսեր մոտ:

Անդրեասն հիշել ենք վերև, որ մեր պատմագիրը կարծում է սխալմամբ, որ խաքան գնացել է մայրաքաղաք տեսնելու կայսեր, այնինչ հանդիպումը տեղի է ունեցել Տփղիսի մոտ: Հերակլ կայսրը թողեց Կ. Պոլիս 623 թվին և մնաց պատերազմի դաշտերում մինչև 628 թիվը՝ Խոսրովի խորտակումն և սպանությունը: 625 թվին Հայաստան էր, երբ խույս տվավ պարսիկ զորավարներից և գրեթե փախավ դեպի Ամիդ և այնտեղից Սեբաստիա ուր և ձմեռեց: Գարնան 626 թվի շարժվեց դեպի Վրաստան, պաշարեց Տփղիսը: Այդ միջոցին հասավ խաքանը զորքով: Թեոփանեսի և Նիկեփոր պատրիարքի ասելով, ընդունելությունը մեծ էր. կայսրը շռայլեց ամեն ուշադրություն, հանեց թագն իր գլխից և դրավ խաքանի գլխին, սարքեց մեծ ճաշկերույթ, և ճաշից հետո բոլոր ոսկի սպասները նվիրեց խազար իշխանին: Եվ ինչ որ անսպասելի էր, կայսրը խոստացավ տալ իր դուստրը Եվդոկիա բարբարոս հեթանոսին կնության՝ փոխան զինակցության: Բարեբախտաբար խաքանի

[1] «Վրաց տարեգիրքը» (M. **Brosset**, Histoire de la Géorgie, t. I, SPb., 1842, p. 226) ևս գիտե ծաղանքի տեսարանը, թեև տարբեր գույնով: Հերակլի հասցեին գոչած են՝ «մորուքդ այծի, վիզդ՝ այծյամի»: Խաքանի ինքնությունը մոռացված է և Ջեբու հանդես է գալիս որպես մի վրացի իշխան, զինակից Հերակլի: Խաքանը կոչվում էր, ըստ Թեոփանեսի, **Ziebel**, ըստ Սեբեոսի՝ Ճեմբուխ (էջ 66):

մաhը փրկեց մատաղահաս իշխանուհուն անարգ վիճակից: Երևում է, որ Հերակլ չէր կարող պարծենալ իր զենքի հաջողությամբ, և մինչև 626 տարին առավելությունը պարսից կողմն էր:

Խաքանը զորք բողեց Հերակլին և ինքը վերադարձավ: Մեր պատմագրի տեղեկությամբ, խաքանը զորք ղրկեց 627 թվին իր եղբորորդու առաջնորդությամբ, «որոյ ի պատիւ իշխանութեանն իւրեանց Շաթ անուն կարդային»: Շաթ հատուկ անուն չէ, այլ տիտղոս, **ishād** կամ **al-shad**, *ըստ արաբ հեղինակների:*

Շաթ մտավ Աղվանք և Ատրպատական, պատգամ ղրկեց Խոսրովին, պահանջելով որ հետ քաշե իր զորքերը կայսերական հողերից և վերադարձնե խաչափայտը: Հակառակ դեպքում, սպառնաց մեծամեծ չարիքներ հասցնել: Խոսրով ծածկելով իր զայրույթը պատասխանեց, ցավ հայտնելով, որ «իր եղբայր Ջեբու խաքան», խախտելով հին բարեկամությունը, խաբվել է «իր ծառա հռովմայեցու» խոստումներից: «Տուրկանն դարձաւ յաշխարհ իւր»: Տուրկան հատուկ անուն չէ, այլ գավառական բառ է և նշանակում է պատգամավոր (հմմտ՝. ուզնկան):

Խաքանի և Խոսրովի այս բանակցությունը գրեթե նույնն է, ինչ որ Նախորդ գլխում տեսանք: Խոսրով ղրկեց խաքանի դեմ Ռոճվեհ զորավարին[1]*: Պարսից զորքը մեծ ջարդ կրեց 627 թվի դեկտեմբեր 12, որից հետո սկսվեցին խլրտումներ պարսից արքունիքում: Խոսրով գահընկեց եղավ ի նպաստ իր որդու Կավատի:*

ԺԳ գլուխը տալիս է Խոսրովի սպանության մանրամասնությունները: Ուշադրության արժանի է հեղինակի համակրությունը հանդեպ Կավատի, «որ էր բարեխորհ, ողորմած առ ամենայն աշխարհս և առ ծառայս իւր»: Նա արձակեց բանտից կալանավորներին: Ազատ արձակեց և Վիրո կաթողիկոսին, որին նվիրված է հետևյալ ԺԴ գլուխը:

Վիրո կաթողիկոսը, Աղվանից իշխանների ապստամբության միջոցին, «փախստեայ անկանէր ի դուռն արքունի» և արժանանալով բազուհու հովանավորության, փրկվեց մահից: Բայց մնաց կալանավոր պարսից դրան, շարունակելով ստանալ անարգել «զհաս իշխանութեան աթոռոյ»:

Ազատվեց արգելարանից շնորհիվ Կավատի, ուրեմն 628 թվի փետրվարի 24-ից հետո, եկավ հայրենիք, կարոտակեզ «համբուրեց եկեղեցիների դռները ու հատակները», և հազիվ սփոփված իր երկարատև վշտից, նոր աղե-

[1] Ռոճվեհ, Սեբեոսի մոտ Ռոճվեհան (էջ 94, ո՛չ Ռոճ Վեհան: Էջ 79՝ Ճռոճ Վեհան, կարդալ Ռոճվեհան), Թեոփանեսի մոտ **Razates**, որ աղավաղված է: Ռոճվեհ պարթև ձևն է պարսկերենի՝ Ռոզբեհ, որ նշանակում է բառացի «լավօրյա», այսինքն՝ բարեբախտ:

տի մեջ ընկավ: Ջերու խաքանն իր որդու Ճաքի հետ նորեն երևաց Աղվանք և գնաց պաշարեց մի անգամ ևս Տփղիսը: Երկու ամիս նեղելով քաղաքը, վերջապես տիրացավ նրան, սպանեց պարսիկ կառավարչին և մի վրացի իշխանի, նախապես հանեց նրանց աչքերը, «փոխանակ զի կոյր նկարեցին զպատկեր նորա»: Ակնարկ է վերև հիշված ճաղանքին:

Խաքանը թողեց երկրում իր որդուն և ինքը վերադարձավ: Սա պատգամ է ղրկում պարսից մարզպանին և Վիրո կաթողիկոսին գալ հնազանդվել իր իշխանությանը: Վիրո տատանվում էր, մանավանդ որ մարզպանը փախել էր Պարսկաստան, վախենում էր, որ պարսիկները նորեն իրեն պատժեն, եթե Ճաքի կողմն անցնի: Ժողովուրդը ապաստանեց ամուր տեղերը: Վիրո ևս քաշվեց Արցախի լեռները: Դրությունը շատ ծանր էր. թշնամու սարսափը և մյուս կողմեն սովը հարկադրում էր մի հնար գտնել դուրս գալու անորոշ վիճակից: Չարաբերդ ամրոցում խորհուրդ արավ երկրի մեծամեծների հետ, ուր որոշվեց, որ կաթողիկոսը գնա անձամբ ներկայանալու խազար իշխանին: Ճաքի բանակը Պարտավ քաղաքի մոտ էր: Մեծ նվերներով Վիրո ներկայացավ նրան, հաջողեց ամոքել գազանին և ազատել գերիներին[1]:

ԺԵ գլուխը կրում է Վիրոյի ինքնաձեռն ստորագրությունը, ուր նկարագրում է սովը և սոսկալի ժանտախտը:

ԺԶ գլխում պատմում է, թե խաքանը ղրկեց իր որդուն՝ Ճաքին, զորավար Չորպան-Թարխանի առաջնորդությամբ հավաքելու հարկերը, որ տալիս էին աղվանցիք պարսիկներին: Շահր-Վարազ մի գունդ ղրկեց նրանց դեմ, բայց անհաջող: Խազարները հաղթեցին և վճռեցին ձեռք դնել նաև Հայոց երկրի վրա: Այս միջոցին լուր եկավ խաքանից, որ ընտանեկան կռիվներ կան և Ճաքը պետք է անմիջապես վերադառնար: Հետաքրքրական է Շահր-Վարազի ճառը կամ հրապարակախոսությունը, ինչպես պատմագիրն է արտահայտվում, ուղղված իր զորքերին, ուր ակնարկում է, թե կարող է կտրել «զշառաւիղս Սասանականին» և ինքը թագավորել: Հիշում է պարծանքով, որ ինքն էր, որ վանեց «զորդին Հռոմելայ», այսինքն՝ կայսեր, և այժմ կարող է փշրել հյուսիսականներին: «Եւ զիա՞րդ ոչ փրկեաց զնոսա դիեցիկն իւրեանց, յոր յուսացեալն էին խաղալիկ ի ձեռին և զգուէին (և ո՛չ թե «զգուեն», ինչպես տպված է) ի զիրկս, որպէս մանուկ ընդոծնի իւրեանց»:

---

[1] Կաթողիկոսին օգնեցին թաքցրած գերիներին որոնելու խաքանի կողմեն նշանակված մարդիկ՝ «տարս յայտնիս զորս թնդինեն անուանեն»: Ընդգծած բառս, որքան մեզ հայտնի է, առանց մեկնության է: Մեզ թվում է, որ խազար բառ է և պաշտոնեության կոչում: Ավարաց խաքանի մի ներկայացուցիչը Խերսոն քաղաքում կոչվում էր **toundounos**, Հուստինիանոս II-ի օրով 710 թվին, ըստ Թեոփանեսի (էջ 579): Մեզ թվում է, որ նույն բառն է, ինչ որ հայացրած թնդյուն, փոխանակ թ(ու)նդուն-ի:

Նիկեփոր պատրիարքը պատմում է, որ Չերու խաքանը կայսեր ներկայացրեց, 626 թվի տեսակցության միջոցին, իր որդուն, որ շատ մատաղ էր. և կայսրն առավ նրան իր ծնկների վերա և փայփայեց: Թվում է, թե մեր պատմագիրը գիտե այս դեպքը, որին ակնարկում է Շահր-Վարազի բերանով: Խաքանի որդին Շաթն էր, և նրա հասցեին է ուղղված Շահր-Վարազ խոսքերը, թե ի՞նչ օգուտ տվավ կայսեր իր դիեցիկը (*ծծկեր երեխան - Պ. Հ.), որին զգվում էր որպես իր ընդոծնի մանուկ:*

Մեր պատմագիրը գիտե, որ արքայորդին մանուկ էր, ուստի գրում է՝ «Թողեալ զօրս պատերազմողս ի ձեռս որդւոյն իւրոյ Շաթայ հանդերձ դաստիարակօք» (Բ, գլ. ԺԴ):

Գիտե նաև, որ Շահր-Վարազ թագավորել է: Կավատ մեռավ 5 ամսից հետո (ըստ Սեբեոսի՝ 6)[1], *ուրեմն թագավորեց 628 թվի փետրվարի 24-ից մինչև օգոստոս: Նրա հաջորդ Արտաշիր, ըստ Թեոփանեսի[2], իշխեց միայն յոթ ամիս, բայց Միքայել Ասորի տալիս է նրան մի տարի և տասն ամիս[3]: Մեր պատմագիրն և, թվում է, նույն տեղեկությունն ունի: Արտաշրից հետո Շահր-Վարազ գրավեց գահը, բեև երկար չվայելեց և սպանվեց հազիվ երկու ամիս թագավորելուց հետո:*

Շահր-Վարազի «հրապարակախօսութիւնը» Կավատի օրով էր, ուրեմն 628 թվին, երբ նա տակավին չէր որոճում փառասիրական ձգտումներ: Պատմագիրը, անշուշտ, հետին թվով է նրա բերանը դնում, թե կարող է վերջ տալ Սասանյան տան և ինքը թագավորել:

Այսպես, քննած դրվագի, այսինքն՝ երկրորդ գրքի Թ-ԺԶ գլուխների, հիմքը միանգամայն պատմական է: Ընտիր տեղեկությունները սակայն ազատ չեն ինչ-ինչ թերություններից: Կան հակաժամանակյա կետեր, կան շփոթություններ: Ակներև է, որ հեղինակը օգտվել է վստահելի աղբյուրներից և թերությունները, թերևս, վերագրելի են իրեն:

Այն կարծիքն էինք հայտնել, որ բուն աղբյուրը հավանորեն Վիրո կաթողիկոսի Հիշատակարանն է: Վենետիկի բանասերը ծառացել է և այս ենթադրության դեմ այն հիմամբ, որ Վիրո չէր կարող իրեն մասին գրել «այր հանճարեղ և իմաստուն»: Առարկությունս պարզամիտ է: Օգտվել չի նշանակում արտագրել և մեր մտքից հեռու էր Վիրոյի գրության պատճեն համարել ինչ որ մեզ ավանդում է Կաղանկատվացին:

---

[1] Սեբեոս, էջ 20:

[2] **Theophanes,** p. 504.

[3] **Michel le Syrien,** Chronique, Editée pour la premiere fois et traduite en français par J.-B. Chabot, t. II, Paris, 1901, p. 410.

Մենք մնում ենք մեր կարծիքին: Վիրոյի մի Հիշատակարանը հասել է մեզ Կաղանկատվացու ընդօրինակությամբ. «Ես Վիրոյ՝ Աղվանից և Լփնաց և Չողայ կաթողիկոս թողում ասել» և այլն (Բ, գլ. ԺԵ): Այստեղ Վիրո նկարագրում է սովի սովը և ժանտ ցավը, որպես հետևանք պատերազմների: Վերնագրի մեջ հիշված է և «գերութիւն», բայց այս մասին ոչինչ չկա բնագրում: Հավանորեն Հիշատակարանը թերի է: Վիրո գլխավոր դերակատարն էր խաքանի արշավանքների միջոցին, անձամբ գնաց նորա մոտ և թեթևացրեց երկրի դրությունը: Հնարավո՞ր է, որ նա գրիչ առնե ձեռը ճառելու սովի և հիվանդության մասին, առանց խոսելու իր առաքելության վրա: Ի՞նչ առթիվ պիտի գրած լիներ երեք զորավարների մասին, ինչպես ինքն է արտահայտում՝ «սովն և սուրն և մահն», եթե ոչ խազարների արշավանքների և իր կատարած փրկարար դերի:

Այս դրվագի մեջ Կավատ ներկայացրած է համակրելի գծերով, մինչդեռ արյունարբու մեկն էլ նա էր, որ սպանեց ոչ միայն հորը, այլև բոլոր եղբայրներին, թվով 40: Սակայն Վիրոյի համար Կավատ մեծ բարերար էր, «ողորմած», որպես պատճառ իր ազատության: Կաղանկատվացու աղբյուրն այս կետում Վիրոյի ենթադրյալ գրությունն է:

Տեսանք, որ մեր պատմագիրը խոստանում է սկսել 625 թվից, բայց սկսում է 614 թվից: Մեզ թվում է, որ խոստումն առնված է Վիրոյի Հիշատակարանից: Վիրոյի նպատակն է եղել պատմել ինչ որ ինքն է կատարել 628 թվին խաքանի մոտ, և բնականորեն պետք է տեսել խոսել խազարների առաջին արշավանքի մասին, և սկսել ուրեմն 626 թվից:

Իսկ մեր պատմագիրն իր կողմից ավելացրել է Ժ և ԺԱ գլուխները, որ ծրագրից դուրս են: Այսպես միայն կարելի է մեկնել խոստումի և գործի մեջ եղած անհետևողականությունը:

Ա գրքի ԺԸ գլուխը քաղված է Եղիշեից, բայց մեր պատմագիրն ավելացրել է Վաչեի անունը, որ անծանոթ է Եղիշեին և Ղազարին: Երկրորդ գրքի Գ գլուխը Կորյունից է, բայց վերջին կտորը՝ Խորենացուց: Հետևապես և Վիրոյի Հիշատակարանից քաղած տեղեկություններին կարող էր կցել ուրիշները[1]:

Զարմանալի պիտի չթվե, որ [Կաղանկատվացին] Վիրոյին չէ հիշում որպես աղբյուր: Հիշյալ քաղվածների առթիվ ևս չեն հիշատակվում ո՛չ Եղիշե և ո՛չ Կորյուն: Բ գրքի ԻԹ գլուխը Իսրայելի մասին այլ աղբյուր չունի, քան Հովելի ճառակը (գլ. Լ) նույն նյութի վերաբերյալ: Ինքը պատմագիրը՝ այնպես է պատմում, կարծես անկախ է Հովելից, սակայն բավական է համեմատել՝

[1] Կարծում ենք, որ նախաբանի մեջ նահանջների հաշիվը և Հայկական թվականը ևս մեր հեղինակի գիտուն կցվածքն է: Հաջորդ գլուխներում ժամանակն որոշվում է Խոսրովի և Արտաշրի թագավորության տարիներով:

համոզվելու, որ փաստացի մասն այնտեղից է առնված, միայն գրական համեմն է իրենը: Հովելի նամակը բռնում է երեք էջ, իսկ պատմագիրը նյութը ընդարձակել է գրական քարմատարներով մինչև կրկնակի ծավալը: Հավանորեն նույն կերպով է վարվել և Վիրոյի Հիշատակարանի հետ: Հայր Հացունի նկատում է, որ որպես Հիշատակարան՝ շատ երկար է: Անշուշտ: Սակայն մեր առաջ Վիրոյի բնագիրը չէ, այլ մի շարադրություն՝ հիմնված Վիրոյի տեղեկությունների վրա:

ԺԵ գլխում, որ կրում է Վիրոյի անունը, ուշագրավ է հետևյալ տողը. «Այլ օրինակ մերոց փորձութեանցս ոչ կարեմք գտանել, բայց միայն զաւերն Երուսաղէմի ի Վեսպասիանոսէ և ի Տիտոսէ»:

Այս շունչը զգալի է և Թ գլխի բացազանչության մեջ, «ո՞վ սքանչելի պատմութեանս..., որում ո՛չ համեմատէ ո՛չ դարուցն առաջնոց նշանագիրք» և այլն, ինչպես և ԺՁ գլխի համանման համեմատության մեջ. «Մի՞թէ առաւել իցեն քան զընկղմիլն Փարաւոնի» և այլն:

Ուշագրավ են նաև Վիրոյի խոսքերը՝ ուղղված Չարաբերդի ժողովականներին. «Արք եղբարք, դուք ինքնին գիտէք **զհարուածս** *մեծամեծս,* **զսով և զղողումն** *անյագ և անողորմ սրոյն, որ վասն մեղաց մերոց առաքեցաւ մեզ և* **ընկղմեաց** *յանկարծակի զանձինս մեր» (գլ. ԺԴ):*

Այս խոսքերը հիշեցնում են նախաբանի այն տողերը, որ քննեցինք վերև, զուցե և ազդել են տողերի հեղինակի վրա, եթե իրոք Վիրոյի Հիշատակարանից են առնված և ո՛չ թե մեր պատմագրի քեվլադրությունն է:

Խազար իշխանին ներկայանալու տեսարանը նկարագրված է ականատեսի գրչով և կարծում ենք արտագրված է Վիրոյի Հիշատակարանից: Պատմագիրը փոխել է միայն առաջին դեմքը երրորդի, պահելով պատահաբար սկզբի «տեսաք», եթե միայն սրբագրելու չէ «տեսան»: Այնուհետև ամեն տեղ երրորդ դեմքով է պատմում, ինչպես՝ «և իբրև մուծին զնոսա»..., *«և փոխեալ* **ի նոցանէ**»..., *«նստել* **նոցա**»..., *«իջուցին* **զնոսա**» *և այլն: Մի տեղ կարդացվում է՝ «զընծայ... բարձեալ ի բազկաց* **մերոց**»*: Սխալ ընթերցում է և անիմաստ: Վիրո բերել էր ընծաները՝ դարսած «կահավարից և սայլից» վերա, երբ մտնում են իշխանի մոտ, ընծաները առան բազուկների վերա, և հետո «փոխեալ ի նոցանէ զօժիտսն ի բազուկս* **իւրեանց**»*, այսինքն՝ ընդունում են ընծաները և միայն կարողիկոսին ներկայացնում իշխանին: «Բարձեալ ի բազկաց* **մերոց**» *սխալ է. պետք է կարդալ՝ «բարձեալ ի բազկաց* **վե-րայ**»*: Կաղանկատվացու այժմյան հրատարակությունը՝ Պարիզի, թե Մոսկվայի (7), վխտում է նման սխալ ընթերցումներով:*

Մեր տպավորությունն է, որ Կաղանկատվացին ինչ որ գիտե Վիրոյի գործունեության մասին՝ պարտական է Վիրոյի ենթադրյալ Հիշատակարանին: Այս է պատճառը, որ նա չգիտե, թե ե՞րբ և ի՞նչ հետազա պայմանների մեջ

մեռավ Վիրո: Նրա դրվատական խոսքերը կաթողիկոսի հասցեին հատուկ աղբյուր ունենալու պետք չունեին: Սովորական գովեստ է. «հանճարեղ իմաստուն, զօրաւոր ի բանս» թե՛ թագավորների հետ խոսելու համար և թե՛ ռամիկների: «Մանաւանդ ի թարգմանութեան լեզուին Պարսից վարժեալ ամս քսան և հինգ ի դիպահւոջ առ դրանն Խոսրովու». ուզում է ասել, որ պարսկերեն լավ սովորել էր 25 տարի պարսից արքունիքում մնալով: Այս թիվը քննության պետք ունի, գոնե մեզ վստահություն չէ ներշնչում: Կասկածելի ենք համարում նաև, որ Վիրո մասնակցած լիներ Աղվանից իշխանների ապստամբական շարժումներին՝ ընդդեմ Խոսրովի: Թվում է, թե պատմագրի սոսկ ենթադրություն է, թե «յանցական գտաւ ընդ ապստամբողս» աշխարհին Աղվանից, մանավանդ որ ոչինչ չի հայտնում ապստամբության էության և նպատակի վերաբերյալ:

Վիրոյից հետո, Կաղանկատվացին հիշում է Ուխտանես, Եղիազար, Ներսես, Սիմեոն և Միքայել: Իսկ գրքի վերջում հայրապետական ցուցակի համաձայն, Վիրոյից հետո մինչև Ուխտանես հաջորդել են Զաքարիա և ապա Հովհան: Այնտեղ նշանակված են նաև կաթողիկոսության տարիները.

1. Վիրո 34 տարի
2. Զաքարիա 17 կամ 15 տարի[1]
3. Հովհան 25
4. Ուխտանես 12
5. Եղիազար 6
6. Ներսես 17 1/2
7. Սիմեոն 1 1/2
8. Միքայել 35

Այս թվերը ստուգելու համար հաստատուն կռվան ունինք Սիմեոնի կաթողիկոսության տարին: Սորա գումարած ժողովը, որի նպատակն էր «Չեռնարկ», այսինքն՝ դավանաբանական երաշխիք տալ, գումարվեց Հիջրի 85 թ.=704 հունվարի 14-705 հունվար 2 (Գ. գլ, Ը)[2]: Ժողովը գումարված է հավանորեն Սիմեոնի գահակալության տարին, 704 թվին: Այստեղից մեկնելով կստանանք նախորդ կաթողիկոսների համար հետևյալ տարիները մոտավորապես՝

Սիմեոն 704
Ներսես 686-704
Եղիազար 680-686

---

[1] Ինչպես ունի Կիրակոս Գանձակեցի («Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1858, էջ 114), որ արտագրում է կաթողիկոսների ցուցակը:

[2] Առընթեր տրված է և Հայկական թվական՝ 148=699, որ սխալ է և հետո ավելցրած է. հարազատ է հրոտից ամսվան հիշատակությունը = մայիս 704 թ.:

Ուխտանես 668-680
Հովհան 643-668
Զաքարիա 626-643, ավելի ճիշտ՝ 628-643
Վիրո 594-628:

Վիրոյի նախորդն էր Աբաս, որ գահակալեց 551 թվին և կառավարեց 44 տարի, ուրեմն 551-596 (Բ, գլ. Դ):

Կարծես հետևողական են թվերը: Սակայն Վիրոյի նկատմամբ գոնե անընդունելի, քանի որ գիտենք, որ նա գերությունից դարձավ Կավատի օրով 628 թվին, և կենդանի էր տակավին 630 թվին: Հարկավ, կարելի է ուղղել այս անհարթությունը, հաշվելով Վիրոյի գահակալությունը Աբասից հետո՝ 596 թվից մինչև 630 թիվը:

Սակայն ուրիշ դժվարություն կա: Զաքարիա կաթողիկոսի մասին ցուցակըն ունի հետևյալ տեղեկությունը. «Սա **յերաշխի** *առ զմեծ քաղաքն* **Պարտաւ, և աղօթիւք իւրովք զերծոյց** *ի գերութենէ զբազում անձինս:* **Եւ ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սիւնեաց զՎրդանէս ոմն** *անուն յանհաւանութեան Հայոց»*[1]:

Արդ, Սյունյաց եպիսկոպոս Վրթանես ապրում էր VI դարու երկրորդ կեսին, ինչպես երևում է Հովհաննես Գաբեղենացի կաթողիկոսի Թղթից՝ ուղղված այս եպիսկոպոսին[2]*: Հովհաննես կաթողիկոս մեռավ Կ. Պոլիս 574 թվին: Հետևաբար Վրթանես 574 թվին արդեն եպիսկոպոս էր և ուրեմն Զաքարիա Աղվանից կաթողիկոսն ևս պետք է գահի վերա լինեի այդ ժամանակները, այն ինչ հայտնի է Գաբեղենացու մի ուրիշ Թղթից, որ այդ ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսն էր Աբաս*[3]*:*

Մի ուրիշ անպատեհություն: Կաղանկատվացին Բ գրքի Ժ գլխի մեջ հիշում է «քահանայ ոմն անուն Զաքարիա, այր սուրբ, որ էր վանական Պարտաւայ եկեղեցւոյն, հեզ և հանդարտ, որ եդ զանձն իւր ի վերայ նոցա և երդմամբ, ազգի ազգի հնարիւք զերծոյց զբազում անձինս քրիստոնէից՝ աղօթիւք իւրովք երաշխաւորեալ զնոսա, նաև զՀրէից և զհեթանոսաց: Ուստի յետոյ գովեցաւ գործ նորա և վկայեալ յամենեցուն կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն աթոռոյն Աղվանից»:

Անտարակույս է, որ խոսքը նույն Զաքարիայի մասին է և ցուցակը, տեղեկությունը քաղված են այստեղից: Սակայն Պարտավի այս քահանան գործում էր 624 թվին, ըստ մեր պատմագրի, և գերիները Հերակլի բերած գե-

---

[1] Առնված է Մովսես Կաղանկատվացու Գ գրքի ԻԳ գլխից, էջ 73:

[2] «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 78:

[3] Անդ, էջ 81 և որտեղից օրինակել է Կաղանկատվացի, Բ գիրք, գլ. Է:

րինները էին: Թեոփանես հավաստացնում է, որ Հերակլ՝ Ատրպատականի առաջին արշավանքից, 623 թվին, վերադարձավ ձմեռելու Աղվանք, բերելով հետը 50 հազար գերի, որոնց մարդասիրաբար ազատ արձակեց[1]: *Հետևաբար Զաքարիայի կաթողիկոսությունը պետք է ավելի ուշ լինեի, Վիրոյից հետո: Այս դեպքում նա չէր կարող Վրթանեսի ձեռնադրողը լինել: Պետք է հրաժարիլ այս տեղեկությունից:*

Պատմության մեջ Զաքարիա և Հովհան բնավ չեն հիշվում և Ուխտանես գահի վերա է Կոստանդի 19-րդ տարին, 660 թվին, այն ինչ ցուցակի տվյալների համաձայն, միայն 668 թվին կարող էր գահակալած լինել: Փորձեր անել հաշտեցնելու հակասական տեղեկությունները անօգուտ է:

Հավանական է, որ Վիրո վախճանած լինի 630 թվի վերջերը կամ 631 թվին, ամեն պարագային Շաթի հեռանալուց քիչ հետո, որով և կրացատրվի, որ իր Հիշատակարանի մեջ ակնարկ չկա 630 թվից հետո կատարված դեպքերի մասին:

Ինչ վերաբերում է Վիրոյի գերության, 25 տարին չափազանցրած է: Պատմագրի հաշվով գերությունը տեղի պիտի ունեցած լինի (628-25=)603 թվին:

Սակայն քաղաքական ընդհանուր կացությունը հիմ չէ տալիս ենթադրելու որևէ ապստամբական շարժում Աղվանքում, ոչ էլ Հայաստանում: Գիտենք, որ Խոսրով գերեց 611 թվին Հովհան կաթողիկոսին, որ Հունական Հայաստանի հովիվ էր: Ի նկատ առնելով, որ Աղվանք այդ միջոցին քաղկեդոնական հակումներ ունեին, թերևս Վիրո ևս տուժած լինի և վիճակված Հովհանի բախտին:

Դ

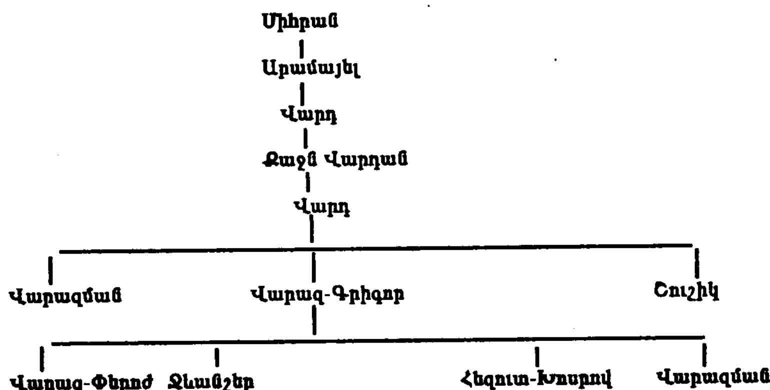
Անցնենք Ջևանշերի պատմության, որ բռնում է նույն երկրորդ գրքի ԺԷ-ԼԵ գլուխները: Հայր Հացունի կարծում է, որ Կաղանկատվացին սկսել է և վերջացրել իր գործը 628 թվին: Բայց «Ջևանշերի փառքը արծարծել է պատմագրի հոգին», և նա վերստին լծվել է աշխատանքի երեսնամյա դադարից հետո, 670 թվականին, գրելու հերոսի քաջագործությունները: Եվ զարմանալի է, որ «ոգևորված» պատմագիրը վայր է դրել գրիչը, երբ դեռ հերոսը կենդանի էր, և ավարտել իր գործը, երկար կյանք մաղթելով փառավոր իշխանին: Ի՞նչն էր արգելել տանել հերոսին մինչև գերեզման: Արդյո՞ք պատմագրի մահը, հայր Հացունին այս մասին չէ մտածել:

Այս ավելի քան տարօրինակ կարծիքը ջրելու անվրեպ միջոցն է պատ-

[1] Theophanes, p. 475.

մական քննությունը, որին կենթարկենք պատմագրի հաղորդած տեղեկությունները հերոս Ջևանշերի «փառքի» վերաբերյալ:

Ո՞վ էր Ջևանշերը: Հատվածի սկիզբը, ԺԷ գլխի մեջ, պատմագիրը հայտարարում է, որ գտել է նրա ծագումը «յստոյգ և ի բուն պատմագրաց»: Պատմում է, որ Խոսրով II գահ բարձրանալով կոտորեց իր Բնդո և Վստամ քեռիներին և բոլոր ազգականներին, մոտ 60 հոգի: Միայն մի հոգի, ոմն Միհրան, «առեալ երդս իբրև երեսուն հազար», փախավ Աղվանք, անցնելու Խազրաց աշխարհը: Պարտավ հասած՝ ստացավ թագավորից ներում և բույլտվություն հաստատվելու Աղվանք, փոխանակ գնալու թշնամի խազարների մոտ: Միհրան գնաց Գարդման, շինեց Միհրավան քաղաքը, դավով սպանեց տեղական տասներկու իշխաններին և տիրացավ երկրին: Մեռավ թողնելով մի որդի՝ Արամայել, սրա որդին էր Վարդ, իսկ Վարդի որդին՝ Վարդան Քաջ, շինող Գարդմանա բերդի: Քաջն Վարդան ճաշի կանչեց Եռանշահիկ իշխաններին, սպանեց բոլորին, մոտ 60 հոգի, խնայեց միայն Զառմիհր Եռանշահիկին, որ իր փեսան էր (8): Այս Վարդանի թոռնորդին էր Ջևանշեր.

Խոսրով գահակալեց 590 թվին: Ջևանշեր ծնած պետք է լինի մոտավորապես, ինչպես կտեսնենք, 615 թվին: Մեր պատմագիրը 590-615 թվականներին, ուրեմն 25 տարվան մեջ, հաշվում է յոթն սերունդ, Միհրանից մինչև իր թոռնորդու թոռնորդին Ջևանշեր: Կատարյալ անհեթեթություն:

Առաջին գրքում գլ. ԻԶ կա Աղվանի ժողովի արձանագրությունն, ուր մասնակցողների թվում գտնվում է նաև Գարդմանի տեր՝ Քաջն Վարդան: Ժողովը գումարված է Վաչագան թագավորի հրամանով, իսկ սա գահ էր բարձրա-

ցել, ինչպես պատմագիրն է հայտնում, Վաղարշ թագավորի օրով (484-488): Ասել է թե, 590 թվին Աղվանք ու կոխած Միհրան պարսիկի թոռնորդին Ջաջն Վարդան ապրում էր գրեթե մի դար առաջ, քան իր նախահայրը: Անհրաժեշտ անհեթեթություն:

Եկվոր տոհմը գրավում է երկիրը՝ ոչնչացնելով նախկին տերերին, որոնք սերում էին Առանից և կոչվում Հայկազյանց ազգ Եռանշահիկ (իմա՝ Առանշահիկ): Հիշելով այս պարագան, պատմագիրն ավելացնում է՝ **«զոր վերագոյն գրեցաք ի մատենիս»**, *ակնարկելով Ա գրքի ԺԵ գլուխը, ուր թված են Հայկազյանց սերունդի տասն թագավորները: Հետևաբար կասկած չի կարող լինել, որ* **Միհրանի պատմությունը պատկանում է Կաղանկատվացու գրչին,** *այն հեղինակի, որ գրել է Ա գիրքը:*

Արդ, հնարավո՞ր է, որ այս անհեթեթ պատմության հեղինակը լինի ժամանակակից Միհրանի: Խելք կորցնելու բա՞ն է, որ 628 թվին ապրող մի հեղինակ այսքան խելար վերաբերում ունենա իր ժամանակակից նորեկ տոհմի ծագման խնդրին: Ուշագրավ է նաև, որ հենքաղրյալ ժամանակակից պատմագիրը պետք է ունեցել դիմելու «ստոյգ և՛ բուն» պատմագիրների՝ մեզ հաղորդելու հակատրամաբանական մի առասպել:

Իրավունք ունինք հետևցնելու, որ պատմագիրը ժամանակակից չէ, և չէ գրել իր գործը ո՛չ 628 և ո՛չ 670 թվին: Միայն դարերով հեռու կանգնած գրչին ներելի է մի այդպիսի անգիտակից վերաբերում դեպի անցյալը. մի միջակ հավաքող, որ ընդօրինակել է ձեռքն ընկած նյութերը՝ առանց քննության և քննելու ընդունակության:

ԺԸ գլխի մեջ խոսքը արաբական արշավանքների մասին է: Հազկերտ թագավորին օգնության են վազում հյուսիսային աշխարհների տերերը: Վարազ-Գրիգոր՝ Ջևանշերի հայրը, ևս պատրաստ է իր նպաստը բերելու, որպես ծնունդ «Արտաշրական տոհմի», այսինքն՝ Սասանյանների նախահոր՝ Արտաշիր Պապականի սերնդի: Հեղինակն ուրեմն նույնն է, որ պատմեց մեզ Միհրանյան ավանդությունը:

Վարազ-Գրիգոր ավելի հարմար է համարում ղրկել իր երկրորդ որդուն՝ Ջևանշերին «խրոխտ և սիգաճեմ, չքնաղագեղ ունելով տիպ»: Երեք հազար զորքով Ջևանշեր գնում է ներկայանում Ռոստոմ զորավարին «նախքան զիշխանսն Սիւնեաց և զսպարապետն Հայոց» և ընդունվում «իբրև զեղբայր կամ զորդի» և «ըղձալի ամենեցուն»:

Ռոստոմ բոլոր ուժերի գլուխն անցած մեկնում է Հազկերտի մոտ՝ Տիզբոն: Մանուկ Ջևանշերին ներկայացնում թագավորին, որ ձեռքը գլխին դնելով գովեց և կոչեց սպարապետ Աղվանից:

Զորքն անցավ Դկլաթ (Տիգրիս) գետը, հասավ Վեհկավատ գավառ և բանակեց «յայնկոյս Մեռեալն ջրոյ»: Թեթև ընդհարումից հետո, մեհեկան

ամսին, Քրիստոսի ծննդյան օրը, Ռոստոմ 30 հազար հեծյալ և 10 հազար հետևակ զորքով ճակատեց Հազարու որդվոց դեմ, որ «եկեալ ի Կառշանէ» բազմաթիվ հեծյալ և 20 հազար հետևակ զորքով նախահարձակ եղավ պարսից վերա:

Աղվանից սպարապետը երկու հակառակորդ սպանեց, բայց ստացավ երեք վերք և իր ձին՝ չորս խոց, և արյունաշաղախ անցավ գետը և տեսնելով, որ զորքը պարտված է՝ շտապեց արքունի դուռը: Հազկերտ հրամայեց «տալ նմա ապարանս և արքունի բժշկաց կալ առ նմա»: Երբ ողջացավ՝ մտավ թագավորի մոտ. սա ծեռքը դրեց Ջևանշերի գլխին և գովքն արեց բոլորի առաջ և տվավ նրան զորավարական նշանակ և փող, երկու նիզակ ոսկի, երկու վահան ոսկեքանդակ, որ նրա առաջ միշտ շրջեցնեն, այլ և բարձր դասելով բոլորից, կապեց նրա մեջքին «զօտի ոսկի ընդելուզեալ մարգարտով, և սուսեր ոսկեսարայն, ապարանջանս բազկացն, և պսակ ցանկալի ի գլուխ նորա, ոսկեսարեան ետուն նմա զանկապանս մարգարտով և զումարտակ նոյնգունակ շուրջ զպարանոցաւն, ազուցին նմա արջմաքար ստորս չորիք դրօշակօք և զրատս սնդոյ, մետաքսառէջս և ոսկեթեզան փառուազով»: Թագավորը նրան շնորհեց նաև «զհիղաստանեայս և զետս ձկանց»:

Ջևանշեր գրավում է Խոռազատ զորավարի ուշադրությունը, երբ քաջ միջամտությամբ վերջ է դնում Ատրպատականի և Մայի զորավարների միջև ծագած ընդհարումներին: Արաբները պաշարում են Տիզբոն՝ «ամիսս վեց», Խոռազատ և Ջևանշեր շարժում են նրանց դեմ: Ջևանշեր երեք հազարով հետ է մղում թշնամուն գետի այն կողմ և թույլ չէ տալիս Դկղաթ գետն անցնելու «զամիսս վեց», մինչև որ Հազկերտ թագավորին փախցնում են Դաստակերտ և այնտեղից Բեկղաղ: Արաբները հետապնդում են, Ջևանշերը քաջությամբ կռվում է և թշնամու գլուխները կտրած՝ բերում ձգում է թագավորի առաջ: Պարսիկները հաղթում են գլխավոր ճակատում: Եվ Ջևանշեր յոթն տարի կռվելուց հետո, «տասն և մի դժնդակ վէրս յանձն առեալ» գալիս է Ատրպատական: Պարսիկ զորավարը առաջարկում է իր դուստրը այնքան հռչակված Ջևանշերին, բայց սա մերժում է «յանօրինացն առնուլ կին» և վերադառնում իր հոր մոտ՝ Աղվանք: Այս առթիվ կռիվ է ծագում իր և պարսիկ զորավարի մեջ, հաղթանակում է Ջևանշեր:

Հազկերտի 20-րդ տարին կործանվում է պարսից պետությունը՝ հազարացվոց տիրապետության երեսուն և մի տարին և Ջևանշերի տասնևինգ ամ սպարապետության (Բ, գլ. ԺԹ):

Զտենք պատմական հատիկները այս վիպական դրոմներից: Ռոստոմ և Խոռոխազատ (և ո՛չ Խոռազատ) անունները հայտնի են Սեբեոսի պատմությունից: Ռոստոմ, Ատրպատականի իշխան, գնաց արաբների դեմ՝ Հազկերտի հրամանով: Նրա հետ էին Մուշեղ Մամիկոնյան երեք հազար և Սյունյաց

Գրիգոր իշխանը հազար մարդով: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ, ըստ Սեբեոսի, Հերթիճան գյուղի մոտ: Պարսից զորքը պարտվեց և զորավարը սպանվեց, զոհվեցին նաև Մուշեղ և Գրիգորը[1]: *Հույն և արաբ աղբյուրները կոչում են այս ճակատը Կադեսիայի ճակատ: Կադեսիա (**Kadesiya**) գյուղ է այժմյան Կուֆա քաղաքի մոտ և Կադեսիայի հարևան է Հերա գյուղը, որտեղից հետևեցնելու է, որ Հերթիճան նույնն է ինչ որ Հերա և որ կռիվը տեղի է ունեցել երկու գյուղերի սահմանում:*

Կադեսիայի հաջողությունից հետո արաբները խուժեցին Տիզրոնի վերա և առան վեցամսյա պաշարումից հետո: Նահանջող պարսիկ ուժերը մի երկրորդ ընդհարում ունեցան Ջալուլա տեղում հետապնդող արաբների հետ: Վճռական ճակատը խմբվեց Նեհավենդի մոտ, որ որոշեց ընդմիշտ Սասանյան պետության բախտը:

Տարաբախտաբար այս երեք գլխավոր մարտերի ժամանակը ճշտիվ հայտնի չէ: Տարաձայնությունները գալիս են հին մատենագիրներից, և նոր պատմաբանները դժվարանում են հաշտեցնել հակասական տեղեկություն-ները: Հավանորեն, Կադեսիայի կռիվը վերաբերում է 637 թվին, Տիզրոնի պաշարումը և Ջալուլայի ճակատը նույն տարին, իսկ Նեհավենդի պար-տությունը՝ 642 թվին[2]:

---

[1] **Սեբեոս**, էջ 107:

[2] Արաբական վկայությամբ, Կադեսիայի կռիվը տեղի ունեցավ Դամասկոսի գրավումից մեկ ամիս հետո: Դամասկոսի գրավումը հետևեց Յարմուկի ճակատին, որի համար տակավին Մա-սուդի (**Macoudi**, Les prairies d'or, texte et trad. par C.Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, t. IV, Paris, 1868, p. 224) երեք տարեթիվ գիտե՝ Հիջրի 14, 15 և անգամ 16: Մենք գերադասում ենք 15 Հիջրի, ահա ինչու: Թեոփանես (էջ 518) պատմում է 635 տարվան տակ, որ Վահան (նկա-տենք, որ սա հայ էր և ոչ պարսիկ, ինչպես կրկնում են գիտնականները կույր հետևությամբ միմյանց) և Թեոդորոս Սիկելլար ընդհարում ունեցան արաբների հետ և պարտվեցին հուլիսի 23, երեքշաբթի օրը, և նույն տարին քիչ հետո հաղթվեցին Յարմուկի մոտ: Թեոփանեսի 635 տարին սխալ է, փոխանակ 636-ի, որովհետև միմիայն 636 թվին է, որ հուլիսի 23-ն ընկնում է երեքշաբթի օր: Ահա մի հաստատուն կռվան: Հետևաբար Յարմուկի կռիվը ևս նույն 636 թվին էր: Տաբարի ("Chronique de Abou-Djafar-Mohammed-ben-Djarir-ben-Yezid Tabari", par H.Zotenberg, t. III, Paris, 1870, գլ. 29) վկայում է, որ Յարմուկի կռիվն եղավ շաբաթ օր, 28 ջու-մադա ամիս Հիջրի 13:
Տարեթիվը սխալ է, բայց օրն ու ամսաթիվը ճիշտ: Արդարև, 636 թվին 28 ջումադա=է օգոստոսի 10 և շաբաթ օր (635 թվի նույն ամսաթիվը =21 օգոստոսի, որ էր կիրակի և 634 սեպտեմբեր 2, որ էր ուրբաթ): Յարմուկից հետո, ըստ նույն Տաբարիի (գլ. 33), արաբները գնացին Դամասկոսի վե-րա և առան վեց (ըստ այլոց երկու) ամիս պաշարելուց հետո, հետևապես 637 թ. փետրվարի 10 (կամ 636 թ. հոկտեմբեր 10): Դամասկոսից օգնական զորք ղրկեցին Կադեսիա. զորքը տեղ հա-սավ Դամասկոսի առումից մի ամիս հետո, ուրեմն մարտի 12, 637 թ. (կամ նոյեմբեր 10, 636 թ.):

Տաբարիի ասելով, Կադեսիա անկավ մուհառամ ամսին (Հիջրի 14 սխալ է): Արդ, 637 թվին մուհառամ սկսում է փետրվար 2 և վերջանում մարտ 4, որ միանգամայն հաստատում է մարտ 12 թվականը: Տարբերությունը չնչին է և հասկանալի:

Այս կռիվների մասին Կաղանկատվացին ցանցառ և շփոթ ծանոթություն ունի: Սեբեոսից գիտե, որ պարսից զորավարը Ռոստոմն էր և նրան զինակից էին Հայոց սպարապետը՝ Մուշեղ և Սյունյաց իշխանը՝ Գրիգոր: Ջևանշեր չէ հիշված, բայց Աղվանից պատմագիրը կուզե, որ նա էլ մասնակից լինի և անգամ ավելի կանուխ գնացած Ռոստոմի մոտ, քան իշխանները: Պատրաստ է հնարել նրա համար քաջության տեսարաններ: Սեբեոս պատմում է, որ արաբները պաշարել էին Տիզբոն, երբ վերա հասավ Ռոստոմ, և արաբները ստիպված նահանջեցին՝ անցնելով Տիզրիսի մյուս ափը: Ռոստոմ հետապնդեց: Արաբները գնացին Հերթիճան, այսինքն՝ անցան նաև Եփրատ և բանակեցին արևմտյան ափին, Կաղեսիայի մոտ: Կռիվն սկսվեց և Ռոստոմ, Մուշեղ և Գրիգոր ընկան պատերազմի դաշտում:

Կաղանկատվացու տեղեկությամբ, Ռոստոմ և Ջևանշեր անցան Դկրաք, հասան Վեհկավատ գավառ և բանակեցին «յայնկոյս Մեռեալն ջրոյ»: Ծննդյան տոնին ճակատեցին ընդդեմ հագարացվոց, որ «եկեալ ի Կատշանէ» նախահարձակ եղան: Պարսիկները պարտվեցին և Ջևանշեր ստացավ «երիս վէրս», իր ձին՝ «չորս վերք», և փութաց Հազկերտ թագավորի մոտ, որ վարձատրեց նորան մեծամեծ, գրեթե առասպելական պատիվներով:

Կարելի էր ընդունել, որ «Մեռեալ ջուր» ասելով պատմագիրն հասկանում է Եփրատի ճահճուտները և ոչ Մեռյալ ծով, և որ Կատշան (=Կատիշան) ասրական հնչյուն է Կաղեսիայի և ոչ թե Պարսկաստանի՝ Կատաշան կամ Գաղշան գավառն է[1] *(մանավանդ եթե որևէ հիմ լինեն կարդալու՝ Կաշայե որպես ուղղական և ոչ բացառական): Սակայն այս բոլորը կլինենն լոկ ճիգեր պաշտպանելու մեր պատմագրի վարկը: Հունվարի 6 որպես կռվի օր հետաքրքրական ցուցում է, բայց արժեքը նսեմանում է նրանով, որ Ռոստոմ ճակատած համարվում է «ի Կատշանէ եկեալ» զորքի դեմ, որով ենթադրվում է, թե Կաղեսիայի ճակատը հունվարի տոնից առաջ է եղել:*

Հազիվ կարիք կա նկատելու, որ Ջևանշերին շռայլած ընծաները միայական պաճուճանք են՝ զուրկ պատմական ստուգությունից:

Կաղեսիայի հաղթությունից հետո զորքը հարձակվեց մայրաքաղաքի՝ Տիզբոնի վերա, և հետապնդեց պարսիկ նահանջող զորքը և բանակը զարկեց Ջալուլա կոչված տեղում (Բաղդադից հյուսիս Դիալա գետի վերա): Տաբարի վկայում է (գլ. 49), որ վճռական բախումը կայացավ վեց ամսից հետո, երբ պարսիկները պարտված փախան դեպի Հոլվան, Հիջրի 16, զուլքադա ամիս՝ նոյեմբերի 23-դեկտեմբերի 23: Վերջին մեծ ճակատի՝ Նեհավենդի տարեթիվը ավելի հաստատ է: Սեբեոս (էջ 112) դնում է Կոստանդի առաջին և Հազկերտի 10-րդ տարին =642 թվականին:

[1] Խորենացու Աշխարհագրության («Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ», Վենետիկ, 1881) Կատաշան (էջ 40) և Գաղշան (էջ 42)՝ Կատիշք կոչված ժողովրդի անունեն, հավանորեն այժմյան Կաշան:

Խոռոխազատի մասին ևս այլ ասելիք չունի, քան ինչ գիտե Սեբեոսից: Սա ասում է, որ Ռոստոմի մահից հետո «մնացորդք զաւրացն Պարսից յԱտրպատական զումարեալ» ընտրեցին Խոռոխազատ, որ շտապեց գնալ Տիզբոն փրկելու թագավորին, բնակիչներին, նաև պետական գանձը: Սակայն արաբները խուժեցին մայրաքաղաք և հալածեցին պարսիկ զորավարին[1]:

Կաղանկատվացին այլափոխում է դեպքը, Ջևանշերին մի նոր և պատվավոր դեր վերապահելու նպատակով: Որպես թե Ատրպատական երկու պարսիկ զորավար գժտվեցին և Ջևանշեր հաջողեց խռովության վերջ տալ: Խոռոխազատ գոհ՝ առավ հետը Ջևանշերին և գնաց Տիզբոնի վերա, որ պաշարված էր թշնամիներեն[2]: *Ջևանշեր խոյացավ երեք հազար մարդով պաշարողների վերա և վանեց նրանց Տիգրիսի մյուս ափը, բույլ չտվավ նորեն գետն անցնել և հարձակվել քաղաքի վերա, մինչև որ Հազկերտ փախչեր Դաստակերտ և Բեկղաղ:*

Կաղեսիայի կռվից հետո զինվորական խորհուրդ կայացավ Տիզբոնում, որի հետևանքով Հազկերտ հեռացավ Հոլվան, իսկ զորքերը քաշվեցին դեպի հյուսիս և Ջալուլա, փորձեցին կասել թշնամու առաջխաղացությունը: Հետևապես, Տիզբոնի պաշտպանությունը, և այն էլ Ջևանշերի օգնությամբ, չի հաստատվում և թվում է, թե արժազանք է Ռոստոմի և իշխանների վերև հիշած դեպքին: Դաստակերտ և Բեկղաղ տեղերի հիշատակությունը ուշագրավ է, բայց երաշխիք չէ պատմվածի ստուգության: Թեոփանեսից հայտնի է, որ Տիզբոնից հյուսիս կային մի շարք դաստակերտներ, այսինքն՝ արքայական դղյակներ, որոնց թվում Թեոփանես հիշում է **Dastagerd և Beklali**[3] (**Դաստակերտ** *հատուկ անուն է, ուրեմն պետք է գրել գլխատառով և ոչ դաստակերտ, ինչպես տպագիրն ունի) և Բեկղաղ: Դաստակերտը Խոսրովի սիրելի նստոցն էր: Մի զուշակության համաձայն, Տիզբոն աղետաբեր էր նրա համար, ուստի արքայից արքան խուսափում էր Տիզբոնից և ապրում էր Դաստակերտ: Հերակլ կայսր 627 թվի արշավանքին մտավ Բեկղաղ և Դաստակերտ. շքեղ պալատներ էին հոյակապ պարտեզներով, լի ամեն տեսակ կենդանիներով՝ փղից մինչև թռչակ: Դեկտեմբեր 25 Դաստակերտ էր կայսրը, լուր առավ, որ Խոսրով փախել է Տիզբոն և այնտեղից Սելևկիա: Այս եր-*

---

[1] **Սեբեոս**, էջ 107:

[2] Ժամանակը մնում է անորոշ՝ բնագիրը աղավաղված լինելով. ձեռագիրն ունի՝ «յուբն ամսոց Յազկերտի», հրատարակիչը ուղղել է «յութերորդ ամի», այսինքն՝ 640 թվին: Եթե սրբագրությունն ընդունելի է, պատմագիրը սխալ է: Տիզբոնի պաշարումը եղավ 637 թվին, Կաղեսիայի ճակատից անմիջապես հետո:

[3] **Theophanes**, Chronographia, p. 492- 499.

կու քաղաքները գտնվում էին Տիգրիսի ձախ և աջ ափերին դեմ առ դեմ, ուստի և արաբները անվանում են Մադային («զույգ քաղաք»): Թեոփանես ասում է, որ Սելևկիայի պարսկերեն անունն է **Couedeser**, *որ է Սեբեոսի և Կաղանկատվացու Վեհ-Արտաշիր (լավ է կարդալ* **Bouedeser** *կամ լավ ևս* **Bourdeser=Beh-Ardašir**)*: Խոսրով հավաքել էր իր վերջին ուժերը և դրկել Արբա գետի (որ Տուրնա = Դիալայի մի ճյուղն է հավանորեն) կամուրջները քակել և չթողնել Հերակլին անցնել գետը: Հերակլ կողոպտեց Դաստակերտի և Բեկղաղի հարստությունները, փչացրեց կենդանանոցները և հառաջացավ դեպի Տիզբոն: Տեսնելով, որ Արբա գետի կամուրջները քանդված են և գետն անցնելու համար չկա, ետ դարձավ դեպի Շիարզուր:*

Արդ, մեզ թվում է, որ Կաղանկատվացին գիտե Դաստակերտ և Բեկղաղ Հերակլի պատմությունից, քերևս հիշված են եղել մի կորսվ Վիրոյի Հիշատակարանում: Մեր պատմագիրը օգտվել է այդ տեղեկությունից և հերյուրել մի նոր տեսարան՝ ի փառս հերոս Ջևանշերի: Ստորև կբերենք և մի ուրիշ կարևոր կետ առնված Հերակլի կյանքից և վերագրած Կոստանդինին: Այս պարագան է, որ թելադրում է մեզ Դաստակերտ-Բեկղաղի նման բացատրությունը:

Ջևանշեր կռվեց յոթն տարի, ստացավ տասնեմեկ վերք և եկավ Ատրպատական և ապա Աղվանք: Ասել է, թե վերադարձավ (637+7=) 644 թվին: Գուցե պետք է կարդալ (փոխ. զամս եօթն) *Ե տարի, ուրեմն մինչև 642, այսինքն՝ Նեհավենդի վճռական ճակատը, որից հետո պարսիկ ուժերը ցրվեցին և Ջևանշերին այլ բան չէր մնում, քան վերադառնալ իր հայրենիք:*

Լուրջ չէ և այն պատճառը, որ հակադրում է Ջևանշերին բաժանվել Խոռոխազատից: Իբրև թե սա առաջարկում է իր քրոջ Ջևանշերին, որ մերժում է, չկամենալով «զոր յանօրինացն առնուլ կին» (9): Լուրջ չենք համարում այս պարագան, որովհետև հետագայում նույն Ջևանշեր հոժարեց առնել կնության ավելի անօրենին՝ Հոնաց իշխանի դուստրը:

Պարսիկ իշխանը վիրավորված՝ զորք է դրկում «ապստամբ» Ջևանշերի դեմ՝ ոմն Դեյմնազգի (ո՛չ Գեյմնազգի) զորավարի հրամանատարության ներքո: Ջևանշեր հաղթում է և կողոպուտով վերադառնում պատերազմի դաշտից: Դարձյալ պարսիկները գալիս են, մտնում Պերոզ քաղաքը, այսինքն՝ Պերոզապատ կամ Պարտավ և գերում են Ջևանշերի մորը և եղբորը: Այս անգամ կռիվը տեղի է ունենում Կապիճան (Կամբեճան) գավառում, որ Կուրի ձախ ափին է, մոտ վրաց սահմաններին: Պատմագիրը չի ուզում խոստովանել, որ թշնամին հալածել էր Աղվանից հերոսին մինչև Կամբեճան: Ջևանշեր վերք է ստանում, ապաստանում վրաց Ատրներսեհ իշխանի մոտ և օգնություն ստանալով՝ վերադառնում է Ուտի գավառը, ուր գտնվում էր Պերոզապատ և կոտորում պարսիկներին: Շակաշեն գավառում, արդի

Գանձակի շրջան, նորեն ջարդ է տալիս թշնամուն: Մյուս ջարդերի մասին «անտեղի է ասել», ուրեմն ավելորդ է համարում պատմել: Վրաց իշխանը և Հայոց նախարարները խորհում էին նրան փեսայացնել, բայց Ջևանշեր գերադասում է առնել Սյունյաց իշխանի դուստրը՝ Արուիճան տոհմեն:

Պարսից զորավարը դիմում է Սյունյաց իշխանի միջնորդության և հաշտվում Ջևանշերի հետ, կնքելով սեր և խաղաղություն: Ջևանշեր հետ է ստանում իր գերված մորն ու եղբորը:

Աղվանից իշխանը տեսնելով, որ պարսից պետությունը քայքայվում է և պարսիկ իշխանները ձգտում են անկախության, ինքն ևս խորհում է «արքայական շուք» տալ իր իշխանության: Պարսից զորագլուխը խեթ է նայում Ջևանշերի այս ձգտումի վերա, և ձերբակալում է նենգորեն նորա հորը: Ջևանշեր հարձակվում է խիզախորեն պարսից վերա Պերոզ-Կավատ քաղաքում, հաղթում և ազատում իր հորը:

Հազկերտի քառներորդ տարին պարսից պետությունը կործանվում է. հազարացվոց տիրապետության երեսուն և մի տարին էր և Ջևանշերի սպարապետության տասնևինգ:

Այնուհետև տաճիկները ասպատակում են հյուսիսային և արևելյան կողմերը: Ջևանշեր անցնում է գետը (Կուր) և պատերազմում, «զի զիւր զհայրն ի նոցանէ ևս թափեսցէ», բայց հայրը «զնայր կամաւորաբար ի թշնամիսն». Ջևանշեր համաձայն է Հայոց զորավարի հետ՝ անցնելու կայսեր կողմը (Բ, գլ. ԺԹ):

Արաբական ճակատից վերադառնալուց հետո 642 թվին, մինչև Սասանյանների անկումը՝ 652 թիվը, տասն տարվան ընթացքում, Ջևանշերի գործունեությունը ամփոփվում է քանի մի ընդհարումների մեջ Ատրպատականի իշխանի «քաջերի» հետ՝ մի աննշանակ առթիվ: Զորավարների անուն չկա, հիշվում է «Դելմնազգի ոմն հեղինակ», այսինքն՝ Դելումնացի մի զորավար, առանց անունը տալու: Պետք է կարծել, որ սրանք ղրկված են Խոռոխազատի կողմեն: Սակայն այս զորավարը, ինչպես երևում է Սեբեոսից, բաժանվում է Հազկերտից և հնազանդվում է արաբներին. «Եւ իշխանն Մարաց, զորմէ վերագոյն ասացի եթէ գնաց յարևելս առ արքայն իւրեանց, ապստամբեալ ի տեղի մի ամրացաւ և խնդրեաց երդումն յԻսմայէլացւոցն և գնաց յանապատն ի ծառայութիւն Իսմայէլացւոցն[1]»: *Ո՞վ է այս իշխանն մարաց, որի մասին վերագույն խոսել է պատմագիրը, բայց «վերագոյն» այդ մասին հիշատակություն չկա: Նեհավենդի կռիվը Սեբեոսի մոտ այն կռիվն է, որ նա կոչում է «պատերազմ ի Մարսս գաւառի», ինչպես պարզ հետևում է տարեթվից՝ «յառաջնում ամի Կոստանդեայ» (641+11=) 652 և «յամի տասներորդի*

[1] Սեբեոս, էջ 137:

Յազկերտի» (532+10=) 652, և որը նկարագրված է էջ 112, սակայն վերև՝ խոսելով թե ինչպես Խոռոխազատ փորձեց փրկել Տիզբոնի գանձերը, բայց չկարողացավ, թողեց ամեն ինչ և փախավ. «փախեաւ և թագաւորն հրեանց և անկաւ ի զաւրն հարաւոյ»[1]*: Հազկերտ փախավ, բայց Նեհավենդի կռվից հետո, և փախաւ Ստահր քաղաքը, Սասանյանների օրրանը: Սեբեոս շտապել է հայտնել թագավորի փախուստը նախքան անդրադառնալ Նեհավենդի ճակատին: «Անկաւ ի զաւրն հարաւոյ» ասելով ակնարկում է փախուստը Ստահր: Պարսից պետությունը բաժանված էր չորս մեծ զինվորական շրջանների կամ սպարապետության, որոնցից մեկն էր Քուստի Նեմռոջ, այսինքն՝ կողմն հարավո, ուր գտնվում էր և Ստահր: Հազկերտ ապաստանեց Ստահր, ուրեմն հարավային գնդի մոտ: Այստեղից անցավ արևելք, Խորասան, ուր և սպանվեց: Սեբեոսի խոսքերը՝ «գնաց յարևելս» կարծել են տալիս, որ Խոռոխազատ ուղեկցել է Հազկերտին, հետո փորձել է մի վերջին ընդդիմադրություն և ապա զենքը վայր դրել: Արդյո՞ք վերադարձել է նորեն Ատրպատական և ե՞րբ, մնում է անհայտ:*

Գիտենք, որ 643 թվին Ատրպատականի իշխանն էր հիշվում Վահրամ Բ Փառոխզատ: Վերջին անունս նույն Խոռոխազատն է: Սա եղբայր էր Ռոստոմի և երկուսն՝ որդիք էին Խոռխ-Որմիզդի, ծանոթ Սեբեոսին[2]*: Խոռոխազատ նշանակում է որդի Խոռխի: Կարելի է իր բուն անունն Վահրամ էր: Բայց ավելի հավանական է, որ Վահրամ նրա որդին էր: Խոռոխազատ այդ միջոցին պետք է տակավին Հազկերտի հետ լինեին:*

Տաբարին պատմում է, որ Հիջրի 22-ին (=642 թվի նոյեմբեր 30-643 թվի նոյեմբեր 18) արաբական զորքը Բուքայր իբն Աբդալլահ զորավարի առաջնորդությամբ հաղթեց հիշյալ Վահրամին, պարտադրեց Ատրպատականին վճարել հարկը, որ չէր ուզում վճարել, հանձնեց երկիրը իր զինակիցներից մեկին, և ինքը գնաց Դերբենդի դեմ: Նույն պատմագիրը նկատում է, որ Ատրպատականը ընդարձակ երկիր է, Համադանից մինչև Դերբենդ, խազարաց սահմանը: Բուքայրի առաջապահ գնդի պետն էր Աբդ ալ-Ռահմանն[3] *իբն Ռաբիա: Դերբենդ գնալիս անցան մի երկրով, որի իշխանն էր Շահրիար: Սա խաղաղություն խնդրեց, առանց հարկ տալու հանձնառության, պատճառելով որ մշտական կռիվ ունի խազարների դեմ և միջոցները սուղ են*[4]*:*

---

[1] Անդ, էջ 108:

[2] **Սեբեոս**, էջ 107:

[3] **Հովհան Սամիկոնյան** («Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ, 1832, էջ 57), հիշում է ոմն «Արդռահիմ քեռորդի Սահմետի», որ հարձակվեց Տարոնի վրա Խոսրովի սպանությունից ութ տարի հետո, ուրեմն 640 թվին: Դժվար թե այս անձը պահած լինի Աբդ ալ-Ռահմանի հիշատակը:

[4] Tarikh at - Tabari (=Zotenberg), t. III, ch. 47

Շահրիար Աղվանից իշխաններից մեկը պիտի լինի: Ջևանշեր չէ հիշվում: Խոռոխազատի ներկայությունն այդ միջոցներին Ատրպատականում երկբայական է: Կաղանկատվացու պատմվածքը այս կետում ևս խախուտ է: Թերևս մեր պատմագիրը չափազանցրել է թեթև ընդհարումները, որ միշտ հնարավոր են և կապել մեծ զորավարի անվան:

Դեյլմնազգի հեղինակը, այսինքն՝ զորավարը, ևս անհայտություն է: Ավելորդ չէ հիշել այս առթիվ Սեբեոսի մի միջադեպը: Մարք ապստամբում են արաբների դեմ, չուզենալով վճարել հարկ, և ապավինում են իրենց ամրություններին և լեռնական ցեղերին, ինչպես Գել (Գելանցիք) և Դելումն: Վերջինս ևս մի ցեղ էր, Գելանցիների հարևան, և որոնց հիշատակը մնացել է Դիլաման և Դիլման տեղանուններին մեջ: Արաբները չեն հաջողում ընկճել ապստամբներին և «դէմ եդին երթալ ի կողմանս հիւսիսոյ, յազգն, որ ըստ Կասպիական դրացն: Չոգան հասին ի կապանս Ճորայ և անցեալ ընդ ներքս ընդ կապանն՝ աւերեցին զամենայն կողմանս աշխարհին, որ առ լեռնոտամբքն»[1]:

Այս դեպքը տեղի է ունեցել, մեր հաշվով, մերձավորապես 654 թվին և ուրեմն չի կարող նույնանալ Բուքայրի արշավի հետ, որ 643 թվին էր և ոչ էլ Դեյլմնազգի հեղինակի ասպատակություններին, որ 642 թվից հետո էր և 652 թվից առաջ: Կաղանկատվացին հիշում է վրաց իշխան Ատրներսեհին, որ այլուստ հայտնի չէ և կփորձենք ստորև որոշել նրա ինքնությունը:

Ամբողջ ԺԹ գլխի մեջ միակ անվիճելի կետն է Սասանյանների անկման տարին՝ «ի քսաներորդի ամի Յազկերտի», համաձայն Սեբեոսի[2] *և 31 ամի հազարացվոց =651 թվի օգոստոսի 24-652 թվի օգոստոսի 11, փոխան Սեբեոսի ԺԹ խմայելացվոց, որ հաշվում է Արուբաքրի վերջին տարուց և ոչ Հիջրի թվականությունից:*

Մեր պատմագիրը առանց բացատրելու, թե ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում էր Ջևանշեր ընդունել արաբական տիրապետությունը, և թե ինչու՞ իր հայրը կողմնակից էր այդ տիրապետության, պատմում է, թե ինչպես «բազմիմաստ» Ջևանշեր վճռեց անցնել կայսեր հովանավորության տակ՝ Հայոց զորավարի հետ միասին:

Ջևանշեր դիմում է Թղթով կայսր Կոստանդինին և խնդրում իր հնազանդությունը և պարգևել «պսակաբաղձիկ խոնարհութեանս մերում աստուածաշնորհ բարերարութիւն»:

Կայսրը, հարկավ, ուրախ է և հրամայում է «գրել երդմունս և ունիլ համամիտ խաղաղութիւն»: Շնորհում է նաև մեծամեծ պարգևներ «զահոյս արծաթաքանդակակերպ թիկամք ոսկեզօծ և հանդերձս ոսկեմանեալս և զխոյր

[1] Սեբեոս, էջ 147-148:

[2] Անդ, էջ 137:

անձին մարզպատայեա *պատանեիք սուեր. և առնէ զնա պատուոն պատրիկ: Եւ տայր բերել պատրկութեան և հիւպատութեան և ապահիւպարքոսութեան և ստրատելութեան և ելիստութեան հազարերկերիւր արանց պատիւ, զի որում ինքն կամեսցի, շնորհեսցէ և նա զայն: Եւ ի կենեղուտ խաչէն Քրիստոսի մասն, զոր միշտ ի ծոց իւր կրէր, հանեալ յիւրմէ առաքէր նմա» (Բ, գլ. Ի):*

Պատմագիրը բերում է կայսերական հրովարտակի պատճենը, ուր սակայն խոսք չկա նվերների մասին, այլ կայսրը հայտնում է իր ուրախությունը և խոստանում, որ ինքը և իր որդիք սիրով և քաղցրությամբ կվարվեն Ջևանշերի և նրա սերունդի հետ «ազգէ յազգ մինչև յաւիտեան» (Բ, գլ. ԻԱ):

Կայսեր հրովարտակն իր ձևով և բովանդակությամբ վավերական չէ կարող համարվել և ոչ Ջևանշերի Թուղթը: Հների մոտ ընդունված սովորություն է հորինել ճառեր և թղթեր և վերագրել գործող անձերի: Այս կարգի հորինվածներ են և՛ Ջևանշերի և՛ կայսեր նամակները: Առասպելական են մանավանդ կայսերական ընծաները՝ արծաթաքանդակ և ոսկեզօծ զահեր, ոսկեհուռ հանդերձներ, կայսեր անձնական մարզպատահեռ սուսերը, տակավին հասկանալի են նույնիսկ իրենց չափազանցության մեջ, բայց ինչ որ ավելի է քան առասպել, այդ 1200 մարդու հատկացնելի զանազան պատիվներն են՝ պատրիկություն, հյուպատություն, ապհյուպարքոսություն (իմա՝ ապոեպարքոսություն), ստրատելություն (իմա՝ ստրատելատություն) և ելիստություն (իմա՝ իլիուստրություն (illustris): Ասել է, թե կայսրը իրավունք էր տվել Աղվանից իշխանին հանձնարարել 1200 մարդ թված պատիվներ ստանալու համար: Ուրիշ խոսքով, եթե լիովին գործադրվեր այդ իրավունքը, Աղվանքը կունենար 1200 պատրիկ, հյուպատոս, ապուեպարքոս, ստրատելատ և իլիուստր:

Պետք է կարծել, որ պատմագիրը լավ չէ հասկացել այն աղբյուրը, որից օգտվել է, քաղելով բյուզանդական պատվանուններն աստիճանական ստույգ կարգով: Կայսերական պատիվների սանդուղը հաշվում էր 18 աստիճան, ամենաբարձրը՝ կեսար և ամենեն ստորը՝ ստրատելատ, որին հավասար էր ապուեպարքոս (**apo eparchon**): Հյուպատոս յոթներորդ աստիճանն էր վայրից վերև, իսկ պատրիկ տասներկուերորդ: Մեր պատմագիրը հիշում է այս աստիճանները վերից վայր կարգով՝ պատրիկ, հյուպատ, ապուեպարքոս և ստրատելատ: Ելիստությունը, այսինքն՝ իլիուստրությունը այս կարգին չէ պատկանում: Բոլոր աստիճանները բաժանվում էին երեք դասի՝ **illustris, spectabilis, clarissimus**. թված չորս պատվաստիճանները կարող էին պատկանել **իլիուստրիս** *դասին:*

Այս տիտղոսը պատահում է յոթներորդ դարու մի արձանագրության մեջ՝ «Քսան և ութներմոյ Հերակղի բարեպաշտ թագաւորի Ներսեհի Շիրակայ և (Ա)րշարունեաց տեառն և Թէոփիլոսի Արշարունեաց եպիսկոպոս(ի) ես

Գրիգոր եղուստր *և Մարիամ իմ կին շինեցաք զսուրբ եկեղեցիս վասն մեր հոգւոց»*[1]*: Եղուստր նույն* ***illustris****-ն է:*

Հետաքրքրական է պրոտոն պատրիկ տիտղոս, որ շնորհված էր Ձևանշեին: Հազվագյուտ տիտղոս է. ուղիղ ձևն է պրոտոպատրիկ, **protopatrikios**: Մեզ հայտնի է միայն մի դեպք բյուզանդական պատմության մեջ, ուր երևան է գալիս այս տիտղոսը, և ինչ որ զարմանալի է՝ կրողը մի հայ է՝ Վարազ-Բակուր. **Ba<ra>s Bakourios *protopatrikios***[2]*: Նա ապրում էր Հուստինիանոս II-ի օրով, նրա պաշտպանն էր ընդդեմ Վարդան Փիլիպպիկ հայ կայսրի և սպանվեց 711 թվին: Հավանական է, որ Աղվանից իշխաններից լինի, դատելով անունից:*

Ամենեն կարևորը, սակայն, մեր պատմագրի աչքում կենեղուտ *խաչի նվերն էր: Կաթողիկոսը՝ Ուխտանես, եպիսկոպոսների հետ, դուրս է գալիս խաչի առաջ և օրհնում իշխանին: Ուրախությունը մեծ էր, բայց սովորական ուրախություն չէր. «ոչ լինէր գործ անկարգ խօսից կամ արբեցութիւնք կամ կատակերգութիւնք»: Ձևանշեր զրկելով իրեն քնից՝ գիշերը անցուց «խորհելով զաշխարհին իւրոյ զօգուտն»: Եւ առավոտյան հազիվ արուսյակը ծագած, բազմեց գահի վերա և շրջապատված զորականներով, զբաղեց դատական և վարչական գործերով. «Այսպէս ի սահմանացն Վրաց մինչև ի Դրունքս Հոնաց՝ միահեծան ճոխութեամբ եղև տէր և մինչև զգետն Երասխ» (անդ): Այս ևս ներբողեան է և ոչ իսկություն, ինչպես կտեսնենք:*

Կոստանդին կայսրը իր թագավորության 19-րդ տարին գալիս է արևելք, գնում Պարսից աշխարհը և մարդ է ղրկում Ձևանշերի հետևից, որ գա իր տեսության: Ձևանշեր շտապով ուղի է ընկնում, «զորոյ զգալն լսելով ընդ առաջ նմա ինքն ելանէր ի Քունզր գիւղ և ողջամբ ընկալեալ զնա»: Կայսրը հրամայում է նրան հանել «տխրական զգեստը», որ հագել էր իր կնոջ մահվան առթիվ, և հագցրին «զարքունական զգեստն»: Ձևանշեր համարձակություն առնելով «խնդրէր ի կայսերէ զմասն յաւիտենից թագաւորին նշանի»: Կայսրը բերել էր մայրաքաղաքից «զճառագայթաւէտ զլոյս աշխարհաց»[3], *այսինքն՝ խաչափայտը:*

---

[1] **Կ. Կոստանյանց**, Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 1, հատուկ անուն է կարծել, մինչդեռ հայր **Ղևոնդ Ալիշան**, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 125, տվել է ճիշտ նշանակությունը:

[2] **Theophanes**, Chronographia, p. 583. Տե՛ս նաև **G. Schlumberger**, Sigillolographie de L'Empiere Byzantin, Paris, 1884, էջ 249 և 627, Վարազ-Բակուրի կնիքը, ուր սակայն նա կոչվում է patrikios և comes Օփսիկյան բանակաթեմի:

[3] Բնագրի «կորզեալ ի պիտանեաց զկողմանս աշխարհին», նշանակում է զրկեց Խաչից արևմտյան կողմերը. առնելով հետը Սուրբ նշան Արևելք: Եթե շիտակ է «պիտանեաց» ընթերցումը, նշանակում է, որ կայսրը զրկեց այն կողմի աշխարհը այն բանից, որ ամենապիտանին էր, այսինքն՝ Խաչը: Իսկ եթե պետք է կարդալ՝ «ի տաճեաց», թերևս ի նկատի ունի Ս. Սոփիա տաճարը: Կայսրը կորզեց Ս. տաճարից այն ինչ որ ներկայացնում է ամբողջ աշխարհը՝ Խաչը: Մեր հեղինակը ճարտասանական մեծ հավակնություններ ունի:

Կայսրը կտրում է մի մասը և տալիս Ջևանշերին: Տեսնելով այս «երկնատր պարգևս», հայ նախարարները և Հայոց զորավար Համազասպ նախանձեցին: Ջևանշեր հրաժեշտ տվավ այնուհետև կայսրին և սա «ոչ իբրև զծառայ որ, այլ իբրև զեղբայր համազահ՝ յանդիման Պարսից և Արարատեան ազատացն զնա յուղարկեալ»:

Ուխտանես կաթողիկոսը ընդառաջեց ընդունելու իշխանին: Սա հիմն է դնում նոր եկեղեցու Գարդմանի բերդի մեջ, որպեսզի այնտեղ պահե «տէրունական նշանը»-ը՝ կայսրից ստացած խաչի մասը:

Գարնանը գնաց Վաղարշապատ նորեն հանդիպելու կայսրին: Արտակարգ շքով ընդունվեց: Կայսրի հրամանով մեծամեծ պալատականներ ընդառաջ ելան, և Ջևանշեր «արքունաբար» մտավ «կայսերական մարզարան»:

Կայսրը նրան ընդունեց «խնդամիտ համբուրիւ» և նստեցրեց ամենեն բարձր տեղը և այնքան պատիվներ շռայլեց, որ «տրապէզիտքն անգամ սոսկացան»: Կայսրն արդեն դրկել էր Ջևանշերին իր անձնական սուսերը: Այս անգամ նրան նվիրում է «զքաջ հաւուն իւրոյ Հերակլիոսի և Նիկետայ՝ հանւոյն, զարքունական գօտին», և «զիւրն պատմուճան և դրօշս երկուս և զորդիս նորա առնէր պատրկունս զաղայականս»:

Պարսից վերջին թագավորը, տեսանք վերև, շնորհել էր Ջևանշերին «զհիղաստնեայս և զեւտս ձկանց»: Այժմ կայսրը ևս նրան է զիջանում «որ միանգամ առաջին թագաւորացն Աղվանից զիւղաստանեայք և սահմանք լեալ էին»: Ջևանշերի «հաճնարեղ խորհրդականութիւնը» հիացում պատճառեց կայսրին. հրաժեշտին՝ ասաց կայսրը. «անձն քո ընդ անձին իմոյ, և սիրտ իմ որպէս զսիրտ քո. երբ ի խաղաղութիւն»: Ջևանշեր վերադարձավ իր աշխարհը և հրամայեց յուրայիններին՝ «շինել, տնկել, վայելել և կեալ ի խաղաղութեան»: Ջևանշերի հռչակը տարածվեց Աղվանից սահմաններից դուրս, Թուրքաստանյաց թագավորից, Ատրպատականից, Վրաց աշխարհից ընծաներ տեղացին. անգամ հեռավոր Հնդկաստանից «զային առ նա լսել և տեսանել»:

Ի՞նչ էր այս հաջողության պատճառը: Պատմագրի հայացքով, միակ պատճառն էր «փայտն կենաց, նա յայտնի արար զանուն նորա ամենայն տիեզերաց» (Բ, գլ. ԻԲ):

Խոսքն այն կենաց փայտի մասին է, որ Ջևանշեր ստացել էր կայսրից և որի համար եկեղեցի էր հիմնել Գարդմանի բերդում: Ջևանշերի պանծացումը այդ կենաց փայտի՝ Գարդմանի այդ սրբության, պանծացումն է: Բարեբախտաբար հնարավորություն կա ստուգելու Ջևանշերի վերագրած հարաբերությունները կայսեր հետ և համոզվելու, որ այստեղ ևս խոսում է ո՛չ պատմագիրը, այլ՝ վիպասանը, ուժ տալով իր անսանձ երևակայության:

Կոստանդնի 19-րդ տարին կանե (641+19=) 660: Այս թվին Կոստանդինն չէ գտնվել ո՛չ Պարսկաստան և ո՛չ ընդհանրապես Արևելք: Նա եկավ Հայաստան իր թագավորության 12-րդ տարին, համաձայն ճշմարտախոս ժամանակակից պատմիչի՝ Սեբեոսի վկայության[1], *այսինքն՝ 653 թվին: Ըստ Սեբեոսի, Մուավիայի հետ կայսրը դաշն էր կնքել երեք տարով[2], ըստ Թեոփանեսի՝ երկու տարով[3]: 652 թվին լրացավ պայմանաժամը և Մուավիա մերժեց վերանորոգել դաշինքը և սպառնում էր խաղալ մայրաքաղաքի վերա: Այս միջոցին էր, որ Թեոդորոս Ռշտունին անզոր համարելով կայսեր հովանավորությունը անցավ ավելի ուժեղի՝ խալիփայության կողմը: Կոստանդին կայսրը ժամանեց Դերջան, անցավ Կարին: Նրան ներկայացան բոլոր հայ մեծ նախարարությունները՝ Ներսես Գ կաթողիկոսի հետ: Նրանք տրտունջ հայտնեցին անհեռատեսությամբ Թեոդորոսի դեմ: Սա հրաժարվեց ներկայանալ կայսրին: Նա մենակ չէր իր որդեգրած նոր քաղաքականության մեջ. «ընդ նմա էին,- ասում է Սեբեոս,- միաբան Վրացին և* **Աղուանն** *և Սիւնին, որք ըստ հրամանի նորա գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհս և ամրացան ի նմին»[4]:*

Կայսրը փորձեց իր կողմը գրավել Ռշտունյաց իշխանին, բայց չհաջողեց: Կարինից գնաց Դվին և այնտեղ ձմեռեց: Մուշեղ Մամիկոնյանին նշանակեց «իշխան Հայոց հեծելոցն և արձակեաց զնա ի կողմն սեփհական զընդին Դ (4) հազարաւք. նոյնպէս արձակեաց ի զաւրաց իւրոց ի Վիրս և յ**Աղուանս** *և ի Սիւնիս քակտել զնոսա ի միաբանութենէ բայց յԱղուանն և ի Սիւնին և զունդն սեփհական ոչ հնազանդեցան»[5]: Պարզ է, որ Աղվանք 652-653 թթ. կայսեր կողմնակից չէր:*

Կայսրը լսելով, որ տաճիկ զորքը, իրավ, ասպատակելով Փոքր Ասիա, հասել է Քաղկեդոն, անմիջապես վերադարձավ մայրաքաղաք, թողնելով Հայաստանում Մավրիանոս զորավարին[6]*: Թեոդորոս Ռշտունին օգնական զորք ստացավ արաբներից, Ջատկի մոտերքը 653 թվի հարձակվեց Հոռոմի վերա և հալածեց մինչև Տայք և այնտեղից Տրապիզոն: Ապա գնաց Մուավիայի մոտ՝ Դամասկոս: «Եւ ետ նմա իշխանն Իսմայէլի,- պատմում է նույն Սեբեոս,- հանդերձս ոսկեղէնս և ոսկեթելս և վառ մի նորին օրինակաւն: Եւ*

---

[1] **Սեբեոս**, էջ 139:

[2] Անդ, էջ 118 և 138:

[3] **Theophanes**, Chronographia, p. 527.

[4] **Սեբեոս**, էջ 139:

[5] Անդ, էջ 140:

[6] Անդ, էջ 143: Հմմտ. **Theophanes**, Chronographia, p. 528:

իշխանութիւն ետ նմա զՀայս և զՎիրս և զԱղուանս և զՍիւնիս, մինչև ցԿաւկաս եւ ցՊահակն Ճորայ և արձակեաց զնա պատուով»[1]*:*

Կոստանդինին կայսեր հեռանալուց հետո Մուշեղ Մամիկոնյան լքեց հույներին և հարեց Թեոդորոս Ռշտունուն: Թերևս այս միջոցին եկավ արաբ զորավար Հաբիբ իբն Մասլաման: Սեբեոսի ասելով, նա կռիվներ մղեց Մավրիանոսի դեմ, քշեց մինչև «ի Վիրս», պաշարեց և առավ Կարինը: Արդյո՞ք հույն զորավարը նորեն Հայաստան էր եկել Տրապիզոնից, ուր քշել էր նրան Թեոդորոս Ռշտունին, թե Հաբիբին կռիվները նույնն են, ինչ որ վերև ընծայվեց Թեոդորոսին: Հավանական է, որ Հաբիբ լիներ այն արաբ գնդի պետը, որ եկավ Թեոդորոսի օգնության և միասին գործեցին Մավրիանոսի դեմ:

Օսման խալիֆայի գահը վտանգի մեջ լինելով, Հաբիբ հետ կոչվեց Հայաստանից, բայց տեղ չհասած, Օսման սպանվեց: Սպանությունը տեղի ունեցավ 656 թվին, հունիսի 17: Հետևաբար, Հաբիբ հեռացած պիտ լիներ Հայաստանից նույն 656 թվին: Գիտենք, որ Թեոդորոս գնաց երկրորդ անգամ Դամասկոս, այնտեղ մեռավ և մարմինը բերին և թաղեցին իր գավառում: Մեզ թվում է, որ նա գնացած պիտի լինի Հաբիբի հետ և նույն նպատակով: Օսմանի մահից հետո սկսվեցին երկու թեկնածուների՝ Մուավիայի և Ալիի միջև կռիվները, որ տևեցին հինգ տարի: Մուավիա պետք ուներ Թեոդորոսի: Անհավանական չէ, որ մնաց այնտեղ՝ մասնակցեց կռիվներին և մեռավ 657 կամ 658 թվին[2]*: Ալիի հակառակությունը հարկադրեց Մուավիային խաղաղություն խնդրել կայսրից, խոստանալով տալ օրական հազար ոսկի, մի ձի և մի ստրուկ: Դաշինքը կնքվեց 659 թվին: Ռշտունին կենդանի չէր, նրան հաջորդել էր իր փեսա Համազասպ Մամիկոնյան:*

Հայերն ապստամբեցին արաբների դեմ և անցան կայսեր կողմը: Թվում է, թե այս քաղաքական փոփոխությունը պետք է բացատրել 659 թվի դաշինքի ազդեցությամբ: Դաշինքը մերկացրեց խալիֆայի տկարությունը և հայերը հարմար դատեցին թոթափել նրա լուծը: Համազասպ Մամիկոնյան, որ Թեոդորոս Ռշտունու փեսան էր և գաղափարակից, համակերպվեց նոր կացության, ստացավ կայսրից կյուրապաղատության պատիվ, արծաթե գահույք և երկրի իշխանությունը:

1 **Սեբեոս**, նույն տեղում:

2 Ներսես Գ կաթողիկոս գնաց 653 թվին կայսեր հետ Կ.Պոլիս և դարձին «դադարեաց ի Տայս մինչև մեռաւ Ռշտունեաց տէրն» և ապա վերադարձավ Վաղարշապատ «յետ վեցերորդի ամի հալածանացն»: Վեցերորդ տարին հաշվելով 653 թվից կգա 658 թիվը: Բայց որովհետև Ներսես կաթողիկոս ներկայացավ կայսեր Կարինում «եկեալ ի Տայոց», հավանական է, որ փախել էր Տայք 652 թվին՝ Թեոդորոսի արաբական հպատակություն ընդունելու տարին: Այս դեպքում հալածանքի վեցերորդ տարին կլինի 657 թիվը:

Այս անգամ Հայոց հետ համերաշխ էին Աղվանք և Սյունիք. «հապճեպ երբևեկելով հնազանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց՝ հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն և զաւրացն Աղուանից *և իշխանացն աշխարհին Սիւնեաց*»[1]*:*

Համազասպ կառավարեց կյուրապաղատություն ստանալուց հետո երեք տարի և մեռավ, ինչպես վկայում է Հովհաննես Կաթողիկոսը[2], *մեռավ, ուրեմն 661 թվին: Այս թվին Սուավիա հաղթանակեց և հոչակվեց միահեծան տեր (661 թվի մայիս): Իր իշխանության երկրորդ տարին Գրիգոր Մամիկոնյան կարգվեց իշխան Հայոց: Ասել է, թե հայերը նորեն ընկան արաբական իշխանության տակ: Այս դրությունը տևեց երեսուն տարի, մինչև 682 թվականը:*

Ահա քաղաքական անցքերի սառույց ընթացքը. 652-659 թթ. Աղվանք շարունակեց մնալ արաբական տիրապետության տակ: Հերակլի հաղթությամբ պարսիկները զիջան Հայաստանը՝ Մավրիկիոս կայսեր օրով սահմանված գծով, որով պարսից ձեռքն էր մնում Վասպուրական, Սյունիք, Աղվանք և Այրարատից՝ Դվինի դաշտը: Արաբները ժառանգեցին պարսիկներից այս հողամասերը: Թեոդորոս Ռշտունին տեր էր այս բաժնի և իրապես հավատարիմ մնաց հին կացության:

Աղվանք և Սյունիք անբաժան էին Թեոդորոսից: Կոստանդին կայսրի Դվին եղած ժամանակ ո՛չ Աղվանից և ո՛չ Սյունյաց իշխան չներկայացավ նրան: Առաջին անգամ Աղվանք և Սյունիք թեքվեցին կայսեր կողմը 659 թվի ապստամբության ժամանակ: Ո՛չ այդ թվին և ո՛չ հետո Կոստանդին կայսրը Հայաստան չի եղել և ուրեմն չէր կարող Աղվանից իշխանին ընդունել Վաղարշապատի մեջ և օժտել արքայական պատիվներով:

Ուշադրության արժանի է Հերակլ պապի և Նիկետաս տատի արքունական զոտին, որ իբրև թե նվեր տված Կոստանդին Ջևանշերին: Կոստանդին կայսրի բուն անունն էր Կոստաս կամ Կոստանդ, բայց անվանվում է նաև Կոստանդին իր հոր՝ Կոստանդինի անունով, որ Հերակլի որդին էր: «Նիկետայ հանւոյն»՝ անգիտության, թե թյուրիմացության արդյունք է: Հերակլի ընտանիքում ծանոթ է մի Նիկետաս, որ Հերակլի հորեղբոր՝ Գրիգորի, որդին էր: Նիկետաս կնոջ անուն չէ և Կոստանդնի հանին չէր կարող այդպես կոչվել և ոչ էլ այնպիսի գոտի ունենալ, որ կարելի լիներ զարդարել Աղվանից իշխանի մեջքը:

Կոստանդին երբեք չէ եղած Մարաց Քունգր գյուղում, ուրեմն և չէր կարող ո՛չ Ջևանշերին անձ ընդունած լինել և ո՛չ էլ նրա համար կենեղուտ խաչեն մասն հանել:

---

[1] Սեբեոս, էջ 152:

[2] Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1853, էջ 51:

Կոստանդինը չէր կարող նշանակել Ջևանշերին իշխան «ի սահմանաց Վրաց մինչև ի դրունս Հոնաց միահեծան ճոխութեամբ»: Տեսանք, որ Սուաֆիան և ո՛չ Կոստանդինը տվել այդ երկիրները մինչև Նորա պահակ Թեոդորոս Ռշտունուն և ո՛չ Ջևանշերին:

Աղվանից իշխանի պատիվները որպես թե տեսնելով, Համազասպ Մամիկոնյան «ի նախանձ մեծ բրդեցաւ»: Սրանից հետևում է, որ մեր պատմագիրը ի նկատի ունի 659 թվի քաղաքական փոփոխությունը Համազասպի օրով: Եթե Կոստանդինի առաջին տարին հաշվենք 641 թիվը, երբ գահ բարձրացավ, 19-րդ տարին կգա ուղիղ 659 թիվը: Անտարակույս, պատմագիրը շփոթել է 652 թվին քակտված դաշինքի և 659 թվին կնքված դաշինքի ազդեցության տակ կատարված իրողությունները: Համազասպ անցնելով կայսրի կողմը՝ ստացավ կյուրապաղատություն: Աղվանք նրա հետ էին և հավանական է, որ միաժամանակ կայսրը պատված պիտի լինի Աղվանից իշխանին պրոտոպատրիկ տիտղոսով: Եվ այս կլինի միակ պատմական կորիզը, որի շուրջ դիզել է պատմագրի երևակայությունը այնքան անհեթեթ զրույցներ խառնաշփոթ հիշողությամբ: Ջևանշերի կրկնակի տեսակցությունը Կոստանդին կայսրի հետ 659, թե 660 թվին այլ բան չէ էապես, քան խուլ հիշողություն Կարինի և Դվինի կայսերական դիմավորության 652 և 653 թվերին: Միայն Դվին փոխարինված է Վաղարշապատով և Կարին մոռացված ի նպաստ Մարաց աշխարհի Քունզր գյուղի: Խրատական է մանավանդ վերջինս: Հեղինակի նպատակը չէ միայն վերապահել պատվավոր աթոռ սիրեցյալ իշխանին բոլոր այդ հանդեսների մեջ, այլ փաստարանել նաև կենեղուտ խաչի բարձր ծագումը: Քունզր արդարև գտնվում է Մարաց աշխարհում և է Կանզվար Համադանի մոտ: Հերակլ կայսր, երբ 627 թվին արշավում էր Տիզբոնի վերա, անցավ Համադանից, ինչպես պատմում է Թեոփանես[1], *անվանելով այս քաղաքը Խամաեթա (Chamaetha), ուր կայսրը դադար առավ հոկտեմբերի 9-ին և մնաց մի շաբաթ: Քունզր առաջին մեծ կայարանն էր Համադանից հետո իր ճանապարհի վերա: Կենեղուտ խաչը կապ չունի Կոստանդին կայսրի հետ, այլ հավանորեն ավանդությամբ համարվում էր մաս Հերակլի փրկած Երուսաղեմի խաչափայտի: Հայտնի է Հացունյաց Ս. Խաչի պատմությունը: Կենեղուտ խաչի ավանդությունը լավագույն դեպքում Աղվանից կրկնակն է Հացունյաց խաչի պատմության, ասում ենք՝ լավագույն դեպքում, այսինքն՝ եթե գոյություն է ունեցել որևէ ավանդություն, որից օգտվել է յուրովի մեր պատմագիրը, և չենք ուզում համարել ողջովին պատմագրի անձնական տեսության պտուղ: Մեր հեղինակի հետաքրքրության բուն*

[1] Theophanes, Chronographia, p. 488.

առարկան կենեղուս խաչն է, Գարդմանի սրբությունը: Նրա արժեքը բարձրացնելու համար ի՞նչ ավելի զորեղ միջոց, քան կայսեր և Աղվանից իշխանի անունները:

Կայսրից խաչն ստանալուց երկու տարի հետո, խազարները արշավում են և Ջևանշեր նույն խաչի զորությամբ հետ է մղում մինչև Չողա Դուռը: Անցնում է երկու տարի ևս և Ջևանշեր ավարտում է Գարդմանի տաճարի շինությունը և այնտեղ զետեղում մեծ հանդեսով «կենեղուտ փայտը»: Ծնկաչոք ընկնում է նրա առաջ և աղոթում: «Եթէ ամենայն աշխարհս Աղվանից, - ասում է Ջևանշեր աղոթքի մէջ, -միաբան զայցեն փառաւորել զանուն քո ի տանս յայսմիկ, աստուածընկալ զօրութեամբ խաչիս աղխեսցես զդրունս թշնամեացն և խափանեսցես զմարտիցն հէնս»: Գարդմանի Ս. Խաչը մեծ ապավեն է Աղվանից ապահովության և բարօրության:

Պատմագիրը՝ համակիր քրիստոնյա պետության, բայց գիտե, որ իր հերոսը պիտի դավաճանե և անցնե մուսուլման արաբների կողմը: Այդ ծանր քայլը մի կերպ արդարացնելու համար, Ջևանշերի բերան է դնում մաղթանք՝ «հնազանդ կալ առ ի քէն պսակելոյ կայսերն Յունաց անհրկրայարար», կամենալով ցույց տալ, որ Ջևանշեր երեսը դարձրեց կայսրից հանգամանքների ուժով և ոչ իր բուն ցանկությամբ:

Աղոթքից հետո իջնում է Պերոզ-Կավատ քաղաքը «և զամն ողջոյն յըղձալի և ի խաղաղաւէտն անցուցանէ հանգիստ» (Բ, գլ. ԻԵ): Հաջորդ տարին, «ի միսումն լինէր ձմերնային եղանակի հասարակութիւն», ուրեմն կայսեր տեսակցության վեցերորդ տարին, հոները հարձակվում են Աղվանքի վերա, հասնում մինչև Երասխ և քշում տանում են «Արարատեան» գավառից և «Սիւնեաստանեաց» աշխարհեն բազմաթիվ հոտեր: Հոնաց թագավորը ցանկություն է հայտնում տեսնել Ջևանշերին: Սա գնում է ներկայանում առանց երկյուղի, մինչդեռ պարսից թագավորներից և ոչ մինը նման խիզախություն չէ ունեցել: Սեր և խաղաղություն են կնքում: Ջևանշեր առնում է հոնաց թագավորի դուստրը կնության: «Կնքեալ զդաւեյն», բաժանվում են: Ջևանշերի սպարապետության 28-րդ տարին էր:

Այս հաջողության պատճառը նորեն Գարդմանի Ս. Խաչն էր. նախ քան հոնաց մոտ գնալը, իշխանը «անհրկիւղաբար անկեալ առաջի փրկչական խաչին ասէ. Թէպէտ և գնացից ի մէջ ստուերաց մահու, ոչ երկեայց ի չարէ, զի դու Տէր, ընդ իս ես»:

Տեսանք, որ Ջևանշեր սպարապետ նշանակվեց Կաղեսիայի կռվի տարին՝ 637 թվին: Պարսից թագավորության անկման տարին՝ 652 թվին նրա սպարապետության 15-րդ տարին էր, ինչպես հաշվում է պատմագիրը (Գիրք Բ, գլ. ԺԹ), որ միանգամայն ճիշտ է, 637+15=652: Այժմ հաշվում է 28 տարի, 637+28=665: Այս ևս հաստատվում է հեղինակի մյուս հաշվով. կայս-

րին ներկայացավ 659 թվին և այն օրեն անցել էր վեց տարի, ուրեմն 665 թիվ:

Ժամանակագրական այս հաշիվը խիստ կարևոր է այն մտքով, որ վկայում է **հաստատորեն**, *որ Կոստանդնի 19-րդ տարին հասարակ վրիպակ չէ գրչի, այլ պատկանում է հեղինակին*[1]:

Այնուհետև պատմագիրը ձգտում է բացատրել, թե ի՞նչպես Ջևանշեր վճռեց անցնել արաբական ծառայության, թե «որպէս կամ զինչ պատճառ շնորհատուն այն խաչ ծագեաց նմա ի խաւարէ լոյս կամ քաղել ծաղիկ ի հրոյ»:

Պատճառը բարդ չէ: Կար ժամանակ, որ հռոմոց թագավորները այնքան զորավոր էին, որ սարսափ էին ազդում աշխարհին: Այժմ տկարացել են, «մինչ զի որ միանգամ ընդ ձեռամբ նորա էին մարդկային անտառք, գնացեալ յարեցան ընդ հովանեաւ» արաբների: «Արևմտեան քօշը» զրկվեց Աստուծո օգնականությունից և «կինճ վայրենի» գազանացավ փշրելու նորա եղջյուրները: Հռոմոց կայսրը թողեց իր մայրաքաղաքը և գնաց «ի սահմանս հեռաւոր կղզեացն արևմտից»: Իսկ արաբները վեցերորդ տարին է, որ հաստատվել էին նոր մայրաքաղաքում՝ Դամասկոս: Պատմագիրը հնարավոր է գտնում գովելու արաբական տիրապետությունը. «տուաւ նմա անընդդիմակաց զօրութիւն, աշխարհավար իմաստ, երկրավոր քաղցրութիւն և հեզութիւն մարդկային»: Շնորհիվ այս չորս հատկության, արաբները տիրեցին աշխարհին:

Ջևանշեր զգում է, որ արաբները գուցե ասպատակեն իր երկիրը: Թեպետ կարող էր իր խնամի «Թուրքաստանեաց» աշխարհեն զորք հանել թշնամու դեմ, բայց բարվոք համարեց խոնարհիլ արաբների առաջ:

«Հարաւոյ բռնակալն» լսելով իշխանի լավ հարաբերությունը կայսրի հետ և այն, թե ինքն է «երասանակալ Թուրքաստանեացն ազգաց հանել և արգելուլ», պատգամավոր ղրկեց և խնդրեց գալ իր մոտ: Ջևանշեր գնաց նախ Գարդմանի տաճարը, ուր իր սիրելի խաչն էր, աղոթեց և ապա ուղի ընկավ: Հայոց զորավարը դիմավորեց նրան մեծապատիվ շքով, դիմավորեցին նաև Ասորեստանի գավառապետները և քաղաքների պետերը, թագավորի հրամանով, հայթայթելով ճանապարհին ձիեր և օթևաններ և հասավ թագավորի դուռը: Սա հրամայեց իր մերձավոր մեծամեծներին ընդառաջել Աղվանից իշխանին, «ածելով նմա զերիվարս, յորս ինքն թագաւորն հեծանէր»: Ամբոխը թափվում էր ամեն կողմից նրան տեսնելու: Թագավորն վաղ առավոտյան, վեր կենալով սովորական ժամից առաջ, ընդունեց հրճվանքով

[1] **M. Brosset**, Additions et Eclaircissements à L'Histoire de la Géorgie, SPb., 1851, էջ 476, ի թիվս բազմաթիվ սխալների գրում է՝ Կոստանդ եկավ Աղվանք Քունգր գյուղը, dans la 13e anée de son règne, որ իր սրբագրությունն է, համաձայն Սեբեոսի և խորթ՝ Կաղանկատվացուն:

քանկազին հյուրն: Շատ ազգերի պետեր կային նրան հնազանդված: Ոչ մեկը չէր արժանացել այն մեծ ուշադրության, որ վիճակվեց Ջևանշերին: Սերտ սիրո երդում կնքեցին և հրաժեշտին թագավորը «տայր նմա և զաջ իւր, որ չէր երբէք լեալ սովորութիւն տիեզերապետ զօրօզին օտարազգւոյ առնել զայս»:

Վերադառնալիս Ջևանշեր հանդիպեց Գրիգոր Մամիկոնյանին՝ Արուճ գյուղաքաղաքում, եկավ նրա տեսության նաև Անաստաս կաթողիկոսը: Հասավ վերջապես իշխանը Գարդման և «իսկ և իսկ մտանէր ի յարկ ապարինին իւրոյ»: «Գեղազգեղիչներ», այսինքն՝ նկարիչներ, գործի լծեց նկարազարդելու շինած տաճարը: Երեք տարի անցավ և թագավորը նորեն հրավիրեց նրան իր մոտ (Բ, գլ. ԻԷ):

Այստեղ էլ ճարտասանությունը խեղդել է պատմությունը: Ջևանշերի Դամասկոս գնալու նկարագրությունը պատմական չէ: Գնալը հավանորեն փաստ է, բայց տարին՝ սխալ է: Պատմագիրը ուզում է հավատացնել, որ Աղվանից իշխանը գնաց խալիփայի մոտ, երբ Դամասկոս վեցերորդ տարին էր, որ մայրաքաղաք էր ճանաչվել: Մուավիա հռչակեց Դամասկոս մայրաքաղաք 662 թվին, վեցերորդ տարին, հաշվելով 662, կլինի 667 թիվը: Պատմագրի ակնարկը, թե նույն տարին հռոմեց կայսրը անապարեց հեռավոր կղզիներ, ստույգ չէ: Ակնարկը վերաբերում է Կոստանդ կայսրին, որ արդարև իր աթոռը տեղափոխեց Սիկիլիա, բայց այս եղավ 662 թվին և ոչ 667: Երկու թվերից նախընտրելին է պատմագրի տեսակետից 667 թիվը, որովհետև Դամասկոս գնաց Ջևանշեր հռնաց թագավորի հետ 665 թվին խաղաղություն կնքելուց հետո: 667 թիվը ցույց է տալիս, որ անմիջապես հետո չէ գնացել, այլ երկու տարի անց՝ 665 թվին: Գրիգոր Մամիկոնյան այդ միջոցին իշխան էր Հայոց (662-685), ինչպես և Անաստաս՝ կաթողիկոս (661-668) և ուրեմն նրանց հիշողությունը զեթ ժամանակագրական անպատեհություն չունի:

Չենք կարծում, որ Ջևանշեր Դամասկոս գնացած լինի 667 թվին: Ավելի հավանական ենք համարում պատմագրի մյուս ցուցումը՝ կայսրի Սիկիլիա տեղափոխության տարին, միայն պատմագիրը սխալվել է կարծելով, որ այս դեպքը տեղի ունեցավ Դամասկոսի աթոռանիստ դառնալու վեցերորդ տարին: Դեպքը վերաբերում է 662 թվին և կարծում ենք Աղվանից իշխանը Դամասկոս գնաց սույն՝ այս տարին:

Պատմագրի նկատողությունը, թե կայսրությունը տկարացել էր և խալիփայությունը զորացել, ուստի և Ջևանշեր ընտրեց խալիփայի կողմը, անընդունելի է 667 թվի նկատմամբ: Ոչինչ չէր փոխվել նրանց վիճակի մեջ, որ առիթ տար այդպիսի դատողության: Մինչդեռ 662 տարին ավելի է պատշաճում պատմագրի հայացքին, երբ Մուավիա վերջ տալով քաղաքացիական կռիվներին, և Կոստանդ լքելով մայրաքաղաքը, կարող էին այն տպավորությունը թողնել հանրության վերա, թե ուժի կշիռը հակվում էր արաբների կող-

մը: Հայաստանը անցավ արաբներին 652 թվին և այդպես մնաց մինչև 682 թիվը: Համազասպի ապստամբությունը ժամանակավոր երևույթ էր: Նույն վիճակն ունեցան և Վիրք ու Աղվանք: Մուավիայից, ավելի ճիշտ նրա որդու Եզիդի մահից հետո [683 թ.] նորից սկսվեցին զահակալական կռիվներ: Հայերն օգտվելով այս հանգամանքից փորձեցին թոթափել արաբական լուծը: Այս առթիվ Ղևոնդ պատմագիրն ասում է. «Դադարեցին ի հարկատուութենէ նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք, ծառայեալ նոցա ամս Լ»[1]: Ապստամբությունը տևեց երեք տարի, չորրորդ տարին Գիրգոր Մամիկոնյան, շարժման ղեկավարը, ընկավ խազարաց ճակատում 685 թվին: Երեսնամյա ծառայությունը պետք է համարել 652 թվից մինչև 682 թիվը: Պատմագիրը մեծ կշիռ չէ տալիս Համազասպի ապստամբության: Ամեն պարագային Մուավիա վերականգնեց 662 թվին խախտված դրությունը Հայաստանում: Աղվանք և Վիրք Հայոց հետ համերաշխ էին և հավանորեն նրանք ևս հպատակեցին արաբներին 662 թվին: Երբ Կաղանկատվացին հիմն ունի այդ քաղաքական փոփոխությունը վերագրելու Ջևանշերի նախաձեռնության, այդ պետք է կատարված լինի միաժամանակ հայերի հետ 662 թվին և ոչ թե տարիներ հետո՝ 667 թվին: Դամասկոսի աքռոանիստ լինելու վեցերորդ տարին ճշտիվ պահել է, հակառակ պատմագրի սխալ հաշվին, փոփոխության իսկական թվականը:

Երեք տարուց հետո, ուրեմն 670 թվին, խալիփան նորից հրավիրեց Ջևանշերին ավելի մեծ պատիվներ տալու համար: «Ճոխք քաղաքին Բիւզանդեայ եկեալ էին յանձն առնուլ զլուծ հարկատրութեան որդւոցն Հագարու», կարծում է մեր պատմագիրը, հիշելով որ Կոստանդին կայսրը սպանվել էր իր թագավորության 30րդ տարին, ուրեմն 670 թվին, նույն տարին, երբ Ջևանշեր գնաց Դամասկոս: Մեծամեծ պատիվների արժանացավ Աղվանից իշխանը. խալիփան «զհարազատ եղբօր իւրոյ ապարանս ի հանգիստ նմա յօրինել հրամայէր և յլնթրիս միշտ ընդ իւր նստել ի սեղանն»: Կայսերական պատգամավորները, տեսնելով նրա մերձավորությունը արաբական պետին, դիմեցին նրա բարեխոսության: Խալիփան շնորհեց Ջևանշերին հնդկական մի փիղ և մի պապկա (թութակ): Շնորհեց նաև «սուսեր պղողվատիկ, ոսկեպատեան, մարգարտահոծ գեղաշարեալ, պատմուճանս ոսկետիկ, ոսկեպատեան, մարգարտահոծ գեղաշարեալ, պատմուճանս ոսկեհյուս ստուրակս և դիպակ աղիբերան և զուարճատեսիլ ծիրանիս», «յիսուն և երկուս ձիս երազաքայլս, յորս ինքն թագաւորն նստէր»: Խալիփան հրամայեց «տիկնաց դժխոյին», այսինքն՝ իր առաջին կնոջ, պատրաստել Ջևանշերի կնոջ համար «զթագուհեաց հրաշապաճոյճ գեղազարդութեան մետաքսառէջ և ոսկեհիւսեակ զգեստ»: Իշխանի հետևորդներին ևս, որ մոտ 50 հոգի էին, ընծայեց «դիպակս և ճեղենակս»: Ավելին կա: Թագավորը

[1] «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս.Պետերբուրգ, 1887, էջ 15:

նրան տվեց «Սիւնատանեաց իշխանութիւնը» և բախանձեց, որ հանձն առնէ իշխել նաև «յայնկոյս գետոյն Ատրպատականացն»: Բայց Ջևանշեր համեստությամբ հրաժարվեց, չուզենալով «տիեզերական կողմանցն միաժամանակ իշխանությամբ ճոխանալ» և լավ համարելով «զընտանին խորհել օգուտ»:

Ջևանշեր խնդրեց և ստացավ հարկերի թեթևություն: Հրաժեշտին՝ թագավորը «տայր նմա զաչ իւր» որպես նշան բացառիկ մեծարանքի: Իշխանը դարձավ իր աշխարհը և փութաց գնալ «ի տուն Տեառն», այսինքն՝ Գարդմանի եկեղեցին, և գոհանալ «զանպատում պարգևացն Աստուծոյ»: Հետո իջավ իր ձմեռոցը՝ Պերոզ-Կավատ: Անդ եղավ «համաշխարհական ժողով», շարունակում է պատմագիրը, «և տեսանէաք» թագավորական հավը, «տեսանէաք» և վիմահասակ փիղը, «տեսանէաք» և «զերիվարս ածեալս» (Բ, գլ. ԻԸ)*:*

... (10) դաշտը, իսկույն երևան է բերում թյուր և շփոթ տեղեկություններ: Այսպես օրինակ, Ջևանշերի երկրորդ այցը Դամասկոս դնում է Կոստանդին 30-րդ տարին, այսինքն՝ 670 թվին. այդ միջոցին բոլորում էր իշխանի սպարապետության 33 տարին (637+33)=670: Հաշիվը հետևողական է, բայց սխալ հիմնովին: Կոստանդին կայսրը 670 թվին կենդանի չէր: Նա թագավորեց 27 տարի և ոչ 30, և սպանվեց 668 թվի հուլիս ամսին՝ Սիկիլիա[1]*: Այցի պատմականությունն իսկ կասկածելի է դառնում: Որևէ պետքի համար չէ, որ Աղվանից իշխանը հանձն է առնում հեռավոր ճանապարհորդության և ոչ իր հոժարությամբ, այլ հարավո թագավորն է կանչում «պարգևախոստ հրաւիրանաւ»: Կարծես թե այցը հնարված է այն նպատակով, որ միանգամ ևս ցուցադրվին այն մեծարանքն ու պարգևները, որոնց արժանացավ Աղվանից իշխանը արաբ վեհապետի կողմից: Այստեղ ևս ամեն ինչ այն աստիճան արտառոց չափերի է հասցված, որ իրողությունն անգամ հավատ չի ներշնչում: Թագավորի և թագուհու նվերները Ջևանշերին, իր կնոջը, իր 50 ընկերներին՝ սուսեր ոսկեպատյան, մարգարտահոծ պատմուճաններ, ոսկեհուռ ստավրակներ, 52 ձի, փիղ, պապկա, ոսկեհյուսակ զգեստներ, դիպակ ու ճե-*

---

* Մնացյալը [«Անահիտ»-ի] հաջորդ թվով (11):

[1] «Գիրք կայսերաց», էջ 77՝ Կոստանդին տալիս է «ամս քսանևինն»: Գրիգոր Մամիկոնյանի արձանագրությունը Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու պատի վրա գրված է. «Ի և Թ ամի Կոստանդնի»: Հ. Օրբելի («Надпись 670 г. о построении Аручской церкви», տե՛ս «Христианский Восток», т. II, вып. 1, СПб., 1913, стр. 138-142) իրավունք ունի թերևս կասկածելու սրա վավերականության, որին համամիտ չէ Գարեգին Սրբազանը (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը հին Հայոց մեջ, մասն Գ, Վաղարշապատ, 1913, էջ 9): Կոստանդին թագավորել է միայն 27 տարի (641-668):

դեմակներ և այլն, չափազանցություններ են պարզամիտ ներբողաբանի: Փիղը՝ անարի կենդանի է, վիմահասակ, գերանաձև սռունքներով, «որպէս լեառն ինչ», ահա մեր հեղինակի տեսողության չափոցը:

Կարելի՞ է վստահել, որ Պերոզապատի փիղն ու պապկան իրոք արաբական ընծա լինեն Ջևանշերին: Վերիիշենք, որ Տիզբոնի մոտ՝ Բեկղադ և Դաստակերտ արքայական դղյակներն ունեին կենդանական պարտեզներ լի ամեն տեսակի անասուններով՝ փասիանից սկսած մինչև ջայլամն ու փիղը: Հերակլ կայսրը կործանեց դղյակները, կողոպտեց պալատների գույքը և ոչնչացրեց կենդանոցները, բաժանելով անասուններին իր զինվորներին: Չորս փիղ էլ ինքը՝ կայսրը, տարավ Կ. Պոլիս, մեծ զվարճություն պատճառելով քաղաքի ամբոխին: Ակամայից միտք է ծագում, արդյո՞ք Պերոզապատի փիղն ու պապկան Բեկղադի նախկին բնակիչները չէին, որ բաժին էին ընկել Հերակլի բանակի հայ-աղվան զինվորներին և սրանք բերել էին Աղվանք:

Պատմագրի ասելով «համաշխարհական ժողով» է եղել Պերոզապատ հազվագյուտ կենդանիները և ձիերը տեսնելու համար: Ուզում է ասել ժողովրդի բազմությունը գալիս էր նայելու: Փղի և պապկայի նկարագրությունըն և «տեսանէաք» առաջին դեմքը կարող են կարծել տալ, որ հեղինակը ներկա է եղել ցուցահանդեսին և ուրեմն ժամանակակից մարդ է, մանավանդ որ դիմում է Ջևանշերին և բարեմաղթում երկյուղած երկար կյանք: Այսպես են հասկացել Կ. վ. Շահնազարյանց, Գ. Զարպհանալյան և հայր Վ. Հացունի: Իսկ վերջինս կարծում է, թե Կաղանկատվացին գրել է ճիշտ այդ թվին, որ է 670 և վայր դրել իր գրիչը:

Հարկավ, եթե միայն այս տեղիքը կարդանք, կգանք նույն եզրակացության: Բայց երբ քննում ենք ինչ որ պատմում է մեր հեղինակը Ջևանշերի մասին, համոզվում ենք, որ նա ժամանակակից չէ Ջևանշերին, քանի որ իր տեղեկությունները թերի և թյուր են և այնպիսի սխալներ կան, որ ժամանակակից գրողը չէր կարող գործել: Հետևաբար «տեսանէաք» ասելով հեղինակն ինքն իրեն չի հասկանում, այլ թե մենք ընդհանրապես, մեր երկիրը տեսավ առաջին անգամ մինչև այն մեզ անծանոթ փիղն ու պապկան: Ինչ վերաբերում է վերջաբան խոսքերին՝ ուղղված Ջևանշերին, այդ ևս ապացույց չէ հեղինակի անձնական ծանոթության, այլ գրական ձև է: Ջևանշերի դրվագը վեպ է, քան պատմություն և հեղինակը մի դյուցազներգու, որ երգել է իր հերոսի գործերը արտաքին ճակատում, հաջողությունները չորս աշխարհակալների մոտ, փառավորել անունը ինչպես մի նոր Կոստանդին Մեծ: «Այլևս ի՞նչ է մնում քեզ անելու, ո՜վ տեր իմ Թեոդորոս, - գոչում է նա, - եթե ոչ Աստծուն ծառայել»: Թեոդորոս Ջևանշերի անունը չէ, ինչպես հայր Հացունին է սխալ հասկացել, այլ բառախաղ է, որով ճարտասան հեղինակը ու-

զում է ասել, թե իր տերն Աստվածատուր է կամ **Աստվածաշնորհ**, *ինչպես ասված է կայսրին ուղղված նամակում (Բ, գլ. Ի), բառի ստուգաբանական իմաստով, և միևնույն ժամանակ մի ակնարկ է, թե իր տերը՝ մի նոր մեծն Թեոդորոս է: Հեղինակի բարեմաղթությունը՝ «Սիրել զԱստուած, երկնչել ի նմանէ և գնալ ի ճանապարհս նորա», միայն վերջաբան խոսք չէ, որով փակում է մինչև այն պատմածը, այլ և նախաբան է այն դրվագի, որ պիտի պատմե, մի նախադուռն հետևյալ գլուխների, ուր նկարագրվում է Աղվանից աշխարհի մեծագույն սրբությունների հայտնաբերությունը՝ Մաշտոցի և իր աշակերտների սրբազան ժառանգությունը, Գիսի և Չղախի խաչերը, որ գետնի տակ դարեր մնալով անհայտնության մեջ, երևան են գալիս հրաշքով Ջևանշերի օրով: Եվ շնորհիվ Ջևանշերի եկեղեցիներ են շինում նրանց վերա:*

Երկու հատվածները (Բ գրքի ԺԷ-ԻԸ և ԻԹ-ԼԴ) սերտորեն կապված են միմյանց. առաջինը վերաբերում է Ջևանշերի արտաքին գործունեության և նրա հաջողության քաղաքական հիմը Գարդմանա «կենեղուտ խաչն» է. երկրորդը՝ ամփոփում է նրա սրբակյաց կյանքը, որի արտահայտությունն է Գիսի և Չղախի սրբավայրերի հովանավորությունը: Սխալ է ուրեմն, թե պատմագրի գրիչը կանգ է առած ԻԸ գլխի վերջ և թե հետևյալ գլուխները պատկանում են ուրիշ գրչի: Լեզուն իր հատկանշանական բառամթերքով, ոճն իր դարձվածներով և հորդաբանությամբ մնում են նույնը երկու հատվածների մեջ:

Ջևանշերի մահը նկարագրող գլուխը ևս մեր պատմագրինն է: Գրելու եղանակը չի փոխվում: Բառերի և նախադասությունների կուտակների միջից հազիվ կարելի է հասկանալ բուն եղելությունը: Ջևանշեր հանգստանում էր բարձր լեռների հովտում, երբ ոմն ոճրագործ սուսերահարում է ծենգորեն իշխանին և փախչում դեպի «վերնակողմն Արձախունեաց»: Չնայելով, որ իշխանը մենակ չէր, այլ իր մոտն էր «նամեսական գունդը». և իր քեռորդին՝ ոմն պատրիկ «զիւր ամեսական (կարդա՝ նամեսական[1]) *առեալ լեզէոն զնդի յիսնեկան» մահապարտի հետևից է ընկնում, բայց չի հաջողում բռնել: Ո՞վ էր մահապարտը, որոշ չէ. իշխանի մերձավորներիցն էր. «ո՛չ զսէր նորա և ո՛չ զպատիւն հօրն իւրոյ, զոր գտեալ էր ի նմանէ մեծաւ պարգեօք, յիշեալ, այլ մահ խորհեալ ի վերայ նորա»: Թվում է, թե իշխանը զոհ է գնացել դավադրության՝ «Առեալ չարաբարոյն* **Եներայ**՝ *դաւաճանողին Վարազոյի, զվաղըն արքունական» ուղեկցում է Ջևանշերին, բայց ինքը չէ մահապարտը, մի ուրիշն է, որ «յետոյսս կողմանէ հարկանէր զիշխանն արի»: Եներա*

[1] Նամեսական և <ն>ամեսական՝ թվում է, թե հունական **Nemesis** բառն է, և նշանակում է վրեժ, արդարության խնդրող գունդ, թե **andenemsa**.

անունն անծանոթ է: Մեզ թվում է, որ պետք է կարդալ **Ենակա**. *այսպես է կոչում հայտնի Անակ [Պարթևին] մեր պատմագիրը Ա գրքի ԺԴ գլխում: Դաճանողը Վարազն է, որին նմանեցնում է հեղինակը չարագործ Անակին: Վարազը՝ փաղաքշական ձևը Վարազմանի, Ջևանշերի ազգականն է, և սա է դավադիրը, սպանողը սրա գործիքն է:*

Դավթակ անունով մի քերթող, որ «յոլովիւք աւուրբք ժամանեալ յամէր ի դրան արքունի», մի Ողբ է շարադրում իշխանի մահվան առթիվ: Ողբը բերված է ամբողջովին Բ գրքի ԼԵ գլխում: Առաջին տունը սկսում է Այբ-ով, երկրորդը՝ Բեն-ով և այսպես կարգով մինչև Քէ՝ ընդամենը ուրեմն 36 տուն: Մ. Բրոսսեի օրինակը և Մոսկվայի հրատարակությունը վերջանում են Ճէ տառով, ուր հիշվում է Ջևանշերի անունը: Կարծես, իրոք, մինչև Ճէ է եղել սկզբում և շարունակել է ուրիշը: Թեև անհավանական է, ի նկատի ունենալով, որ այբուբենի վերա է և ուրեմն մինչև վերջին Քէ տառը պիտի հասցրած լիներ հեղինակը: Եթե Ջևանշերի անվան հիշողությունը չլիներ Ճէ տան մեջ, ոչինչից չէր կարելի գուշակել, որ Ողբի առարկան Աղվանից իշխանն է: Փաստացի ակնարկներ չկան: Բայցևայնպես այն տպավորություն է թողնում, համեմատելով ինչ-որ պատմագիրն է պատմում մահվան վերաբերյալ, որ Ողբը միակ աղբյուրն է պատմագրի տեղեկության: Պատմագրի ասելով, որ Ողբը միակ աղբյուրն է պատմագրի տեղեկության: Պատմագրի ասելով, սպանությունը կատարվել է «ի ժամանել բարձրութեան տօնին մեծի Նաւակատեաց խաչին»: Ողբի մեջ ասված է. «զի զօր աւուրս տօնի տէրունեան նշանին դարձուցին մեզ ի սուգ» (Ե տունը): Խէ տան մեջ քերթողը հայտնում է. «Խարդաւանող խորհրդօք տարեալ մեկուսի. և անողորմ խոցոտմամբ վիրաւորեաց զվեհազնն»: Այս խուլ տեղեկությունը մեր պատմագիրն արծարծել է քանի մի էջի վերա: Պատմագրի տեսակետին մոտ է նաև Թ տունը. «Թագաւորն Յունաց և իշխանքն հարաւոյ տենչանօք խնդրէին տեսանել զտէրն. և հոգնամեծար ողջունիւ ընդունէին. և փառօք պսակեալ պատուէին մեծապէս»: Հետաքրքրական է Տյուն տունը. «Տիբերական ծոցք Լիբանոս լերամբք յագուրդ առնուին քև ի տես միակի ակամբ կալեալ զօձիսն հողմոյն հիւսիսոյ զքեզ միշտ խնդրեն. առ ոչ երևեալ **տապարաւ Հոնաց զկոտորումն ոռնենեաց առնեն**»: *Ընդգծվածս ցույց է տալիս, որ Ողբը հյուսված է ոչ Ջևանշերի մահից անմիջապես հետո, այլ ուշ, քան մահից հետո տեղի ունեցած Հոնաց, այսինքն՝ խազարաց, մի արշավանք: Ակնարկ կարող է վերաբերել միմիայն 685 թվի արշավանքին, Ջևանշերի հաջորդի՝ Վարազ-Տրդատի և Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրով: Պատմագիրն ուրեմն օգտվել է Ողբից ավելի ուշ, քան 685 թիվը: Կարևոր կետ, որ նորապես հաստատում է մեր տեսակետը, թե խաչերի գյուտի պատմությունը, որ առաջ են Ջևանշերի մահից և Իսրայելի քարոզությունը Հոնաց մոտ Ջևանշերի մահից հետո՝ նրա հաջորդ Վարազ-Տրդատի օրով, գրված են ուշ, քան 707 թիվը:*

Ամփոփենք մեր քննության արդյունքները: Ջևանշերի պատմությունը, մի կողմ թողած վիպական զարդերը՝ անարժեք պատմության համար, հանգում է հետևյալ կետերի.

1. Ջևանշեր ութերորդ սերունդն է 590 թվին Աղվանք գաղթած Միհրան Սասանյանի: Անհեթեթություն:
2. Ջևանշեր օգնել է Ռոստոմ և Խոռազատ պարսիկ զորավարներին արաբական ճակատում 637-642 թվերին, ինչպես Մուշեղ Մամիկոնյան և Գրիգոր Սյունի:
3. Ջևանշեր մերժում է Խոռազատի խնամության առաջարկը և խույս տալիս Աղվանք և հետ մղում պարսից հարձակումները:
4. 652 թվին անցնում է կայսեր կողմը, որ բացարձակ սխալ է, իրականին Աղվանք դաշնակից էր Թեոդորոս Ռշտունուն մինչև սրա մահը:
5. 659 թվի տեսակցությունը Կոստանդին կայսեր հետ Քունզր գյուղում, առասպել է: Ուխտանես այդ միջոցին կաթողիկոս չէր:
6. 665 թվին առնում է խազարաց խաքանի աղջիկը:
7. 667 թվին անցնում է արաբների կողմը: Սխալ է, Աղվանք արաբների հետ էր արդեն 662 թվից, ինչպես Գրիգոր Մամիկոնյան:
8. Ջևանշերի երկրորդ այցը Դամասկոս Կոստանդին կայսրի 30-րդ տարին, ավելի քան կասկածելի է: Կայսրը մեռած էր իր 27*-րդ տարին՝ 668 թվին:*
9. Պատմագիրը չգիտե իր հերոսի մահվան տարին: Սպարապետության 33-րդ տարին Ջևանշեր վայր է դնում զենքը: Աղեքսանդր Մակեդոնացին ևս 33 տարեկան վերջացրեց իր աշխարհակալությունը:

Որքա՛ն աղոտ են ստույգ տեղեկությունները վիպական տարրերով, այնքան ճոխացած պատմության մեջ: Հերոսի իրական պատկերը մնում է մթնշաղի մեջ՝ հակառակ իր ներբողիչի ճարտասանական ճիգերին: Հարևան վրացին նման մի դեմք է ստեղծել Վախտանգ թագավորից: Վառ երևակայությունը այնպիսի առասպելական դրվագներ է շարել նրա անվան շուրջ, որ գրեթե անճանաչելի է դարձել Ղազար Փարպեցու ծանոթ պատմական Վախտանգը:

Ջևանշեր սերում է Խոսրով Ապրվեզի ազգական Միհրանից: Ծննդաբանական շղթան այնքան անհեթեթ է, որ կարծել է տալիս, թե պատմագիրը մի բան շփոթել է: Վախթանգ թագավորը ևս Սասանյան ծագումն ունի՝ համաձայն վրաց ազգային ավանդության: Նրա նախահայրն է Միրիան պարսիկը: Սա Կասրե-Արդաշիրի որդին էր: Վրաց արքայական տիրող տունը հանգած լինելով, պարսից թագավորը ղրկում է իր որդուն՝ Միրիանին, բայց որովհետև Միրիան հազիվ յոթ տարեկան էր, թագավորը նշանակում է նրան դայակ ոմն **Միրվանոսի**: *Միրվանոս Կասրե-Արդաշիրի ազգայիններիցն էր*

և պետք է կառավարեր երկիրը մինչև Միրիանի հասունանալը: Միրվանոսի առաջին գործն եղավ՝ կռվել խազարների դեմ[1]:

Կասրե-Արդաշիր միևնույն անձի զույգանուն չէ. այդպիսի թագավոր ծանոթ չէ: Կասրե արաբական ձևն է՝ ընդունված վրացերենում Խոսրով անվան: Արդաշիր է Արտաշիր՝ Սասանյան հարստության հիմնադիրը: Միրիան վրացի ձևն է Միհրան-ի, իսկ Միրվանոս արաբական Մրվան անունը չէ, այլ հին Միրիքանես պարթևական անուն է: Այսպես էր կոչվում՝ *Meriban-es* այն անձը, որ պարսիկները թագավոր կարգեցին Վրաստանի՝ մոտ 361 թվականին, [Հայոց] Արշակ II թագավորի օրով, ինչպես հաղորդում է Ամմիանոս լատին պատմիչը[2]: Միրիքան սասանյան ձևն է պարթև Միհրպան-ի և Միրվան հետնագույն հնչյունը Միրիքանի (ինչպես Արտավան և Արտաբան) և նշանակում է «Միհրի պաշտպանյալ»: Ավանդությունը պահել է հին Միրիքանի հիշատակը: Միրիան անչափահաս թագավորը, որի հետ գործում է [Միրվանոս] խազարաց դեմ, բերում է մեզ յոթներորդ դար, հասկացնելով, որ Արդաշիրի հետ զուգորդված Կասրե նույն ինքն Խոսրով Ապրվեզ կամ Փարվեզ պարսից թագավորն է: Արդաշիր ձուլվել է Խոսրովի հետ և կազմել մի դեմք: Արդաշիրի ժամանակակից Միրիքան=Միրվան ընկերակցել է Միրիանի, որ պետք է ժամանակակից լինի Խոսրովի: Պատմական դեպքերի խաչաձևումի մի հետաքրքրական օրինակ:

Արդ, այս ավանդության արձագանքը գտնում ենք Կաղանկատվացու մոտ: Ջևանշերի նախահայրն է Միհրան (մի այլ անգամ Միհրեան, ինչպես վրաց Միրիան), որ ազգական է Խոսրով Ապրվեզի: Տոհմը կոչվում է այս պատճառով Միհրական: Պատմագիրը հակադրում է Միհրական տոհմը նախնի Հայկազյանց տան, որ իշխել է հնում: Այս տունը տվել է տասն թագավոր.

1. Վաչագան
2. Վաչէ
3. Ուռնայր
4. Վաչագան[3]
5. **Միհրատան**
6. Սատոյ
7. Ասայ
8. Եսուաղէն
9. Վաչէ
10. Վաչագան

---

[1] **M. Brosset,** Historie de la Géorgie, t. I, p. 83. «Համառօտ պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանշէրի պատմչի», Վենետիկ, 1884, էջ 40-41:

[2] **Ammiani Marcellini** Rerum gestarum libri qui supersunt, recensuit notisque selectis instruxit V. Gardthausen, v.2, Lpz., 1875, XXI, 6.

[3] Տպագիրն ունի Յաւչագան (էջ 130), որ սխալագրություն է՝ փոխանակ Վաչագան-ի: Արդարև, Ա գրքի ԺԴ գլխի «Մինչև ցթագաւորութիւնն երրորդ Բարեպաշտ Վաչագանայ» խորագրից երևում է, որ հեղինակը հաշվում է երեք Վաչագան:

Անտարակույս է, որ ընդգծված անունը՝ **Միրհավան** *ճիշտ վրաց ավանդության* **Միրվան**-*ուսն է, հին Միրիհրանը: Մեր պատմագրի ասելով Միհրական տան հիմնադիրը շինում է Գարդմանում մի քաղաք և կոչում իր անունով՝ Միհրավան: Չենք կարծում, որ այդպիսի քաղաք եղած լինի: Միհրական նույն անունն է, ինչ որ Միրհավան, այսինքն՝ Հայկազյանց թագավորը: Պատմագիրը հասկացել է որպես* Միհր և ավան *և այս ստուգաբանությունն է թելադրել համանուն քաղաքի գոյությունը:*

Հինավուրց Միրվան կամ Միրհավան և Միհրան կամ Միրիան Սասանյան շառավիղ են համարված այն իմաստով, որ Սասանյան թագավորների պաշտոնյաներ են եղած, բայց արյունով Սասանյան չեն քնավ: Միհրան, ինչպես և Սուրեն, Կարեն, Սպահապետ, Զիկ՝ պարթևական նշանավոր տոհմեր էին, որոնք պահեցին իրենց առաջնակարգ դիրքը նաև Սասանյանների շրջանում: Միրվան և Միրիան պատկանում են Միհրան մեծ գերդաստանին: Խորենացի ազգային *կարծված Միհրանը այլ ոք չէ, քան հռչակավոր Վահրամ Չուբին Միհրանյան: Սասանյան պետության վերև հիշված չորս քուստակներից մեկի՝ Կապկոհի մեծ սպարապետն էր: Այս քուստակը կոչվում էր նաև Ատրպատական լայն իմաստով՝ ամփոփելով իր մեջ ո՛չ միայն բուն Ատրպատականը, այլև Հայաստան, Վրաստան,* **Աղվանք** *և Կասպյան ծովեզրյա սահմանակից երկրները: Վրաց ավանդության Միրիանի և իր դայակի՝ Միրվանի իշխանությունը ևս տարածվում էր ոչ միայն Վրաստանի, այլև Հայաստանի,* **Ռանի** *(Առանի=Աղվանքի), Մովականի և Հերեթի վերա:*

Միրիան բերել է տալիս Պարսկաստանից իր մի ազգականի՝ Փերոզ անունով, ամուսնացնում իր դստեր հետ և նշանակում Ռանի՝ Խունանից մինչև Բարդա, տիրակալ[1]*: Հարց է, արդյո՞ք Պարտավի Պերոզապատ կոչումը կապ չունի այս Պերոզի հետ ավելի, քան Պերոզ թագավորի: Ուրեմն, Փերոժ անունը ընդունված էր Միհրական տոհմի մեջ և կարող էր հին հիշատակ լինել: Պարսկական աղբյուրները Կավատին են վերագրում Բարդայի (=Պարտավի) շինությունը, որտեղից և Փերոժ կամ Պերոզ-Կավատ անունը: Կավատ շինող չէ, այլ վերաշինող և հավանորեն իր նշանավոր զորավարի՝ Զարմիհրի ձեռքով: Սա մեր պատմագիրների Զարմիհր Հազարավուխտն է, որ Աղվանքում կռվում էր լեռնականների դեմ, երբ հրաման ստացավ Պերոզից գնալ զսպել Վահանի ապստամբությունը 482 թվին*[2]*: Պերոզի որդու և*

[1] M.Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, p. 87 և 133. «Համառօտ պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանշէրի պատմչի», էջ 42 և 63:

[2] Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 118: Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden aus der arabischen Chronik des Tabari, Leyden, 1879, p. 120-121.

հաջորդի՝ Կավատի օրով Զարմիհր ավելի ազդեցիկ դիրք ստացավ, բայց հետագայում շնորհազուրկ եղավ և սպանվեց:

Զարմիհր անունն այնքան հազվագյուտ է, որ ենթադրել է տալիս մի ազգակցական կապ պարսից դրանիկի և Աղվանից իշխան Զառմիհրի մեջ: Կաղանկատվացին ասում է, որ Վարդան Միհրականը բնաջինջ արավ հին Հայկազյանց տոհմը, խնայելով միայն Զառմիհրին, որ «իր ցեղի փեսա էր»: Սրանով Զառմիհր նմանում է վրաց ավանդության Փերոզին, որ փեսա էր Միրիան թագավորի: Աղվանից Զառմիհր Միհրական չէր, ուստի և Կաղանկատվացին նրան դասում է Հայկազյանց շարքը: Պարսիկ Զարմիհր Հազարավուխտը ևս Միհրան տոհմից չէր, այլ Կարեն: Աղվանից իշխաններից մեկը կոչվում էր Զարմիհր Վարազ-Քուրդակյան՝ «յազգէ թագաւորաց», 704 թվին: Թագավորական ծագումը նշանակում է, թե պատկանում էր Հայկազյանց ցեղին: Արդյո՞ք Զարմիհր անունը հասարակ հիշատակ է Զարմիհր Հազարվուխտի որպես Աղվանքի երբեմնի կուսակալի, թե նշան է արենակցական առնչության Հազարվուխտի և Աղվանից իշխանական տան մեջ:

Վրաց ավանդությամբ, Վախտանգ Գորգասալի (Գուրգասարի) դարում Ռանի (Առանի) իշխանն էր ոմն Բարզաբոդ[1], *որին հաջորդեց որդին՝ Վարազ-Բակուր: Վախտանգ ամուսնացած էր Բարզաբոդի դստեր, ուրեմն Վարազ-Բակուրի քրոջ հետ: Իր սպարապետը և դայակը կոչվում էր Ջվանշեր և սրա հորեղբայրը՝ Վարազ-Միհր[2]: Այն հանգամանքը, որ Ջվանշեր դայակ էր Վախտանգի՝ Աղվանից իշխանուհու զավակի, այլև իր և իր հորեղբոր անունները, գրավական են, որ [նրանք] Աղվանական տանից են:*

Նույն վրացի աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ Հերակլ կայսրը Տփղիս գրավելուց հետո գնացել է Գարդաբանի իշխանի՝ Վարազ-Գազելի դեմ, հաղթել Խոզաշեն գյուղի մոտ և մկրտել իր ժողովրդի հետ և հիմնել նույն գյուղում մի հոյակապ եկեղեցի: Անցել է Բերդուջ և իր մոտ՝ Լալ [բնակավայր] կանչել Մեծեկվնելի իշխաններին, նրանց ևս մկրտել և հեռացել դեպի Բաղդադ[3]:

Գարդաբան՝ Գարդման գավառն է և Վարազ-Գազել պետք է կարդալ Վարազ-Գիգոլ, ինչպես դիտել է արդեն Մ. Բրոսսե և նույնացրել Վարազ-. Գրիգորի հետ, Ջևանշերի հայրը: Մեծեկվնել՝ Արցախի Մեծկունեից գավառն է և կապ չունի Լալ-ի հետ: Այս ժամանակները վրաց իշխան է հիշվում Ադարնասե, հավանորեն Մծխեթի արձանագրության Ադարնասե հյուպատը, որի իշխանության տարիները հաշվում են 619-639 թվերին: Կաղան-

[1] Ջուանշեր, էջ 73:

[2] M. Brosset, Histore de la Géorgie, t. I, p. 146, 149, 170.

[3] Անդ, էջ 228:

կատվացու Ատրնեռսե վրաց իշխանը, որի օգնությամբ Ջևանշեր վանեց պարսից հարձակումները՝ 642 թվի մոտերքը, կարելի է և պետք է համարել նույնը Աղարնասե հյուպատի հետ, երկարելով նորա իշխանությունը:

Այս Աղարնասեի թոռն՝ Միր (=Միհր, 663-668) յոթ աղջիկ ուներ: Իր մահից հետո եղբայրը՝ Արչիլ, ամուսնացրեց բոլորին: Փեսաների թվում էին Վարազման, որ ծագում էր Բարդայի (=Պարտավի) պարսիկ իշխանից, այսինքն՝ Վախտանգի քեռի Վարազ-Բակուրից և Ջևանշեր Ջևանշերյան, որ Միրիան թագավորի Ռև որդու սերնդից էր[1]:

Աղջիկների թիվը, անշուշտ, առասպելական է, բայց իր պատմական արժեքն ունի այն իմաստով, որ Արչիլ բաժանում է փեսաներին իր եղբոր հողերը: Ներկայացնելով մեզ այս կերպով ժամանակի յոթ իշխանությունները՝ իրենց հողային սահմաններով: Վարազման ստանում է որպես բաժին Կոտիմանից մինչև Քուրդիս-խև, իսկ Ջևանշեր՝ Խերկ և Մթեուլեթ: Կոտման ապահովապես Գարդմանն է և Վարազման՝ Կաղանկատվացու համանուն իշխանը, Ջևանշերի եղբայրը: Վերջինիս որդին կոչվում էր Վախտանգ[2], *որ նշան է մոր վրացի ծագման:*

Ջևանշեր Ջևանշերյան, թեև ասված է, թե Ռևի սերնդից էր, բայց անունը կարծել է տալիս, որ արյունակից էր Վախտանգ Գորգասալի դայակ և զորավար Ջևանշերին:

Այս հատուկտոր տեղեկությունները, ինչ և լինեն իրենց արժեքը, որ արամադիր չենք չափազանցնելու, ցույց են տալիս, որ մի շարք անձեր, ինչպես Փերոզ (հմմտ. Կաղանկատվացու Վարազ-Պերոժ), Բարզաբոդ (աղավաղված ձևը Վարազ-Վարդ), Վարազ-Բակուր, Վարազ-Միհր, մի քանի Ջևանշերներ՝ իշխել են Աղվանքում ամեն պարսկական հառաջ, քան Խոսրով Ապրվեզ: Կաղանկատվացին թվում է ութ սերունդ՝ Միհրական տան հիմնադրից մինչև Ջևանշեր: Հաշվենք սերունդը քառասնական տարի, մերձավորապես յոթ սերունդի համար հարկավոր է 140 տարի: Հետևաբար Ջևանշերի նախահայրը պետք է ապրած լինի հինգերորդ դարի կեսերին, այսինքն՝ Վախտանգի ժամանակ:

Մի կարևոր պարագա: Խոսրով Ապրվեզի անկումից հետո, մի շարք անձեր հաջորդեցին կարճատև իշխանությամբ: Նրանցից մեկը, որ գահ բարձրացավ Շահրվարազից (629) հետո կոչվում է Ջևանշեր-Կասրե (= Խոսրով): Արդ, այս Ջևանշեր համարվում էր Վահրամ Չուբինի թոռորդի[3]: *Արդյո՞ք Վահրամ Չուբին իր պաշտոնավարության ատեն խնամացել է Աղվանքում*

[1] **M. Brosset**, էջ 248.

[2] **Մովսես Կաղանկատվացի**, Գիրք Գ, էջ 21, 26, 38:

[3] **Mirhond**, Histoire des rois de Perse de la dynastie des Sassanides, trad. par Silvestre de Sacy, Paris, 1893, p. 411.

տեղական իշխող տան հետ և Միհրական տան նախահայրը՝ Միհրան, որ Զուրիճի տոհմական անունն է, չէ՞ անդրադարձնում խնամության կապը:

Խազարները 728 թվին արշավեցին Ատրպատական և պաշարեցին Վարդան(ակերտ) քաղաքը՝ Երասխի աջ ափին: Ցազդակ անունով մի իշխան, որ տիրում էր Բայլականի, պաշտպանեց քաղաքը և վանեց թշնամուն: Արդ, Ցազդակն իրեն համարում էր Սասանյան ցեղի շառավիղ[1]*: Բայլական Հայոց Փայտակարանն է, Դաշտային Աղվանքի գավառներից մեկը: Թերևս Սասանյան այս տոհմի ազդեցությունն է, որ Պարտավի Միհրական տունը ևս բյուրիմացությամբ Սասանյան է կարծվել, ինչպես տեսնում ենք Կաղանկատվացու մոտ*[2]*: Պարսկական ծագումով ուրիշ տներ էլ են եղել Աղվանքում, որոնց կանդրադառնանք ստորև (12):*

[Ե (13)]

Ջևանշերին հաջորդում է Վարազ-Տրդատ: Սրա իշխանության նվիրված հատվածը բռնում է տաս գլուխ, երկրորդ գրքի ԼԶ-ԽԶ: Ոճը և ոգին նույնն է, ինչ որ Ջևանշերի պատմության մեջ տեսանք: Ճշգրիտ եղելություններ շատ չեն և եղածները կասկածելի են ու ծավալուն մանրամասնությունները, երբ վստահություն ներշնչելու համարին, չեն հասնում նպատակին:

Ջևանշերի մահվան սուգը հազիվ փարատած, Եղիազար կաթողիկոսը և իշխանները խորհրդակցում են և ընտրում «զնախարար ոմն աւագ, որ մեծարեալ էր կայսերական պատուով զապուհիւպատ պատրկութեան ստացեալ պատւի. որոյ անուն էր Վարազ-Տրդատ՝ որդի Վարազ-Փերոժի՝ եղբօր Ջևանշէրի» (Բ, գլ. ԼԶ):

Նորընտիր իշխանը հակառակորդներ ուներ հանձին «մախայորդոր տոհմակցացն»: Ակնարկը խուլ է և թվում է, թե վերաբերում է Շերոյին, որ Վարազ-Տրդատի մահից հետո խլում է գահը նրա կնոջից, ինչպես կտեսնենք: Զարմանալի է, որ պատմագիրը ոչինչ չունի ասելու Ջևանշերի զավակների մասին, ի՞նչ եղան նրա պատրիկ որդիները և ինչո՞ւ չհաջորդեցին հորը:

Վարազ-Տրդատ, ընտրությունից հետո, աճապարում է Պարտավ, երևի Գարդմանից, որի տոհմական իշխանն էր: Այդ միջոցին Հոնաց մեծ իշխան Ալփ Իլիթվեր գալիս է մեծ զորքով «Աժխուժազնեանն յաշխարհէն Գովզայ»՝ վրեժխնդիր լինելու «արեան Ջևանշէրի»: Հոնաց իշխանը բազմությունը թող-

---

[1] **Tabari,** Chronique, traduite sur la version persane par H. Zotenberg, t. IV, Paris, 1874, p. 278.

[2] **Մովսես Կաղանկատվացի,** հատ. Ա, էջ 286; հատ. Բ, էջ 26, 54, 67:

նում է Կապաղակ գավառում և ինքն իր զնդով անցնում Կուր գետը, ասպատակում Ուտի գավառը և մեծ ավարով հեռանում Լփնաց աշխարհը: Վարազ-Տրդատ ղրկում է նրա մոտ Եղիազար կաթողիկոսին բացատրելու, թե «չէաք մեք հաղորդ սպանմանն Ջևանշէրի. այլ ի ձեռն վատանշան առն միոյ նուազագունի եղեն ոճիրք»: Բանակցությունը հաջողում է: Հոնաց իշխանը մեղմանում է և հավանում «օգնական և թիկունք» լինել Վարազ-Տրդատի իշխանության և քաշվում իր երկիրը (Բ, գլ. ԼԶ):

Աղվանից իշխանն ու կաթողիկոսը տեսնելով, որ ծանր է...*:

Այս անցքերի ժամանակը պատմագիրը չէ տալիս, բայց դժվար չէ որոշել իր իսկ տվյալների հիման վրա: Վարազ-Տրդատ և Եղիազար, «հարաւայնոյն իշխանութեան», այսինքն՝ Հիջրի 62-րդ տարին, խորհում են մի եպիսկոպոս ղրկել Հոնաց իշխանի մոտ սեր և խաղաղություն հաստատելու համար: Եպիսկոպոսը ուղի է ընկնում 682 թվի հունվարին: Հետևապես 681 թվականին Վարազ-Տրդատ արդեն իշխան էր: Իր ընտրությանը մասնակից էր Եղիազար: Սա կաթողիկոս էր 680-686 թվականներին: Հետևապես Վարազ-Տրդատ ընտրված պետք է լինի 680 թվականի վերջերը կամ 681 թվականի սկզբները: Հոնաց իշխանի արշավանքը նույն 681 թվին էր, որից հետո Աղվանից իշխանն ու կաթողիկոսը խորհում են միջոց գտնել վերջ տալու կարևոր ասպատակություններին: Եվ որովհետև Հոնաց իշխանի հարձակումը նպատակ ուներ պատժելու իր փեսա Ջևանշերի սպանողներին, ուստի և վերջինիս սպանությունը չէր կարող շատ առաջ կատարված լինել, այլ հավանորեն 680 թվականի վերջերին կամ 681 թվականի սկզբներին:

Պատմագիրս չգիտե կարևոր քաղաքական անցքերը, որ տեղի ունեցան Վարազ-Տրդատի իշխանության շրջանում:

Աղվանքը թոթափեց արաբական լուծը 682 թվին՝ հայոց և վրաց հետ: Երեք տարի անկախ մնացին: Չորրորդ տարին խազարները խուժեցին Աղվանք: Նրանց դեմ ելան երեք երկրները՝ Գրիգոր Մամիկոնյան, վրաց և աղվանից իշխանները և ընկան կռվի մեջ 685 թվի հուլիսի 5-ին[1]:

---

* Մի քանի բառ ջնջված է (Պ. Հ.):

[1] «Անանուն ժամանակագրութիւն» (=«Գիրք կայսերաց»), էջ 80՝ Հուստինիանոս II-ի առաջին տարին «**տիրեցին հիւսիսային ազգն, որ ասին խազիրք** (Հազիրք) Հայոց, Վրաց և Աղուանից, յամսեանն սահմի, որ աւր տասն էր ամսոյն ի ՃԼԴ թուականին Հայոց»: Հմմտ. Ղևոնդ, էջ 15-16՝ «Եւ ի ժամանակի պատերազմին որ ի մէջ Տաճկաց՝ դադարեցին ի հարկատուութենէ նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք, ծառայեալ նոցա ամս Լ: Եւ եղեն աւուրք ապստամբութեան նոցա ամք Գ: Եւ ի չորրորդում ամին **տիրեցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիւսիսային ազգն, որ ասին խազիրք**, և սպանին ի պատերազմին զիշխանն Գրիգոր և զբազումս ի նախարարացն և զիշխանսն Վրաց և Աղուանից»: Ընդգծված բառերը ցույց են տալիս, որ կամ մեկը մյուսին կախում ունի կամ երկուսն էլ օգտվել են միևնույն աղբյուրից: Տո. Մարկվարտ «Բագրատունեաց ծագու-

Միևնույն տարին Աբդ ալ-Մալիք [խալիփան] խաղաղության դաշն կնքեց Հուստինիանոս II-ի հետ նախկին պայմաններով, այսինքն՝ վճարել հոժարելով օրական հազար ոսկի, մի ձի և մի ստրուկ: Թեոփանեսի վկայությամբ, երկու կողմերը համաձայնել էին նաև իրենց մեջ կիսել Կիպրոսի, Հայաստանի և Վրաստանի հարկերը[1]: *Սակայն Հակոբ Եդեսացին, անցքերին ժամանակակից գրող, ուրիշ բան է ասում. Կիպրոսն անցնում էր տաճիկներին, բայց պիտի հարկ վճարեր նաև կայսրին, իսկ Հայաստան, Ջուրզան (=Վիրք), Արզոն (կարդա՝ Առան) և Ատրպատական պատկանելու էին կայսրությանը*[2]:

Հուստինիանոսի երկրորդ տարին կայսերական զորքը մտավ Հայաստան, ավերեց երկիրը և ավարառությամբ վերադարձավ, ըստ Ղևոնդի[3]:

Թեոփանես հաղորդում է, որ զորքի հրամանատարն էր Լևոնտիոս, որ ջարդեց արաբներին և կայսերական իշխանության տակ առավ Հայաստան, Վիրք, **Աղվանք**, ***Boulkakis****, որ Սովականն է և Մարք, այսինքն՝ Ատրպատական, այլև հավաքեց հարկերը և առաքեց կայսրին*[4]:

Գրիգոր Մամիկոնյանի մահից հետո և կնքված դաշինքի զորությամբ Հուստինիանոս նշանակել էր Հայոց իշխան Աշոտ պատրիկին՝ նույն 685 թվին: Իր իշխանության չորրորդ տարին՝ 688-689 թվականին, Աշոտ կռիվ ունեցավ արաբների դեմ, և մեռավ ստացած վերքից: Երևում է, որ կնքած դաշինքը տարաձայնության տեղիք էր տալիս հողային խնդիրների վերաբերյալ կետում: Լևոնտիոս զորավարի և Աշոտ իշխանի ընդհարումները արաբ զորքերի հետ հետևանք էին այդ տարաձայնության:

մը» (Վիեննա, 1913) աշխատության մեջ սխալ է հասկացել և հակասություններ գտել Ղևոնդի ժամանակագրության մեջ (էջ 53): Սակայն խոսքը տաճիկների մասին չէ, այլ հայոց, վրաց և աղվանից ապստամբության. երեք տարի հարկ չեն տալիս, իսկ չորրորդ տարին խազարները ընկնում են նրանց: Ասողիկը («Պատմութիւն տիեզերական», Ս.Պետերբուրգ, 1885, էջ 100) երկու անգամ է հիշում խազարաց արշավանքը: Մի անգամ առնելով Հովհաննես Կաթողիկոսից (**Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 93), մյուս անգամ՝ Անանուն ժամանակագրությունից, որտեղից և գիտե ՃԼԴ թվականը: Առաջին անգամ նշանակում է ՃԼ, որ բացարձակ սխալ է, փոխանակ ՃԼԴ: Յո. Մարկվարտ կարծում է, որ Ասողիկ ի նկատի ունի ՃԼ թվականին՝ հոնաց արշավանքը, իսկ ՃԼԴ՝ խազարաց (էջ 12): Սակայն, երկու դեպքում էլ հիշատակվում է Գրիգոր Մամիկոնյանի սպանությունը և ուրեմն միևնույն կռվի մասին է իր խոսքը, և այն կռվի, որ եղավ ՃԼԴ=685 թվին, իսկ ՃԼ՝ գրչագրի վրիպակ է:

[1] **Theophanes,** p. 555.

[2] **Michel le Syrien,** t. II, p. 469.

[3] **Ղևոնդ,** էջ 17:

[4] **Theophanes,** p. 556. Ըստ Ասողիկի (էջ 100), կայսերական զորքը «երրորդ ամի (=կարդալ՝ երկրորդ) քանդեց 25 գավառ և գերեց ութ հազար մարդ (**բնագրում երդ է - Պ. Հ.**) և նորեն եկավ «ի միւս ամին» (ուրեմն երրորդ), ապա «ի գալ չորրորդ ամի», ինքն՝ կայսրը, եկավ:

Կայսրն ինքը եկավ Հայաստան իր չորրորդ տարին՝ «եկն ի կողմն մի Հա-յոց, ի լեառն, որ կոչի Արարատ, և յերիս բաժանեալ զզօրս իւր՝ առաքէ ի Հայս, ի Վիրս և յԱղուանս», կոչեց իր մոտ երեք աշխարհների իշխաններին և Սահակ կաթողիկոսին հինգ եպիսկոպոսների հետ և «կացոյց իշխանս աշ-խարհացն, զՆերսեհ Շիրակայ տէր, կոմս Կապոյտիրոց՝ Հայոց իշխան, և զՎարազդատ (կարդալ՝ Վարազ-Տրդատ) պատրիկ էքսարխոս, որ էր երկ-րորդ թագաւորին՝ Աղուանից *իշխան, և ԼՌ զօր օգնական իշխանացն»*[1]*: Առաղիկի այս քանկազին տողերը հաստատվում են Թեոփանեսի վկայու-թյամբ, որ կայսր Հուստինիանոսն իրոք Հայաստան գնաց 6179= 687-688 թվական*[2]*: Առաղիկի տված տարեթիվը գերադասելի է:*

Կաղանկատվացին անգետ է այդ քաղաքական կարևոր անցուդարձին: Նա, որ այնքան մեծ տեղ է տվել հոնաց արշավանքին, չգիտե ոչինչ խազա-րաց ճակատի մասին 685 թվի: Չգիտե, որ այդ ճակատում ընկել է, մյուս զո-րերի թվում, նաև Աղվանից իշխանը: Նրան անծանոթ է, որ Հուստինիանոս Հայաստան է եկել, զորքի մի գունդ մտել Աղվանք, և որ Վարազ-Տրդատը արժանացել է էքսարխոսի մեծ պատվին և կարգվել Աղվանից իշխան՝ 688-689 թվականներին: Աղվանից պատմիչի հավաստիացումը, թե Վարազ-Տրդատ իշխան ընտրվեց 680-681 թվականներին, չի հաստատվում: Հար-կավ, այս հակասությունը հարթելու համար, կարելի է ենթադրել, որ կայսրը միայն վերահաստատել է Վարազ-Տրդատին և ոչ նոր կարգել: Սակայն Առա-ղիկ ասում է որոշակի՝ «կացոյց իշխանս աշխարհացն» և ինչպես կարգեց Ներսեհ Կամսարականին հաջորդելու Աշոտ Բագրատունուն, որ սպանվել էր նույն տարին, նույնպես և Վարազ-Տրդատ հաջորդ էր իր նախորդի, որ մնում է անհայտ, մի նախորդ, որ իշխել էր Ջևանշերի մահից հետո մինչև 689 թվականը:

Կաղանկատվացին մի ուրիշ տեղեկություն ևս ունի Վարազ-Տրդատի մա-սին: Երրորդ գրքի ԺԲ գլխում պատմում է, որ Վարազ-Տրդատ հարկ էր տա-լիս միաժամանակ խազարաց, տաճկաց և հոռոմոց: Խիստ էր հոռոմների վարմունքը: Չերբակալեցին իրեն և իր երկու որդիներին և տարան մայրա-քաղաք որպես պատանդ: Վարազ-Տրդատ խորամանկությամբ փախավ հինգ տարուց հետո և անցավ արաբների կողմը և նրանց էր միայն հարկա-տու: Այս իսկ պատճառով որդիները մնացին բանտարկված տասներկու տարի և ազատ արձակվեցին Վարդան Փիլիպպիկոսի գահակալությամբ:

---

[1] Առաղիկ, էջ 100-101:

[2] **Theophanes**, p. 557. Արքայության տարին ճիշտ չէ. ինչպես ճշտել են քննադատները մի տարով ավելի է նշվում, այնպես որ 6179=686-687 թվական:

Վարդան Փիլիպպիկոս գահ բարձրացավ 711 թվին: Վարազ-Տրդատի որդիները, ուրեմն, պատանդ էին (712-12=) 699 թվականից, իսկ ինքը Վարազ-Տրդատը ազատված՝ (699+5=) 704 թվին: Այս ժամանակագրությունը սխալ է և հակառակ իր իսկ պատմիչի բերած վավերագրին՝ 704 թվի ժողովի արձանագրության, ուր ներկաների թվում կային նաև Վարազ-Տրդատի որդիները՝ Վարդան և Գագիկ: Թողնենք ուրեմն սխալ ժամանակագրությունը և քննենք իրողությունը:

Ասողիկի վերոհիշյալ հատվածի մեջ ասված է, որ Հուստինիանոս կայսրը «զոմանս յիշխանացն ընդ իր առեալ, և զոմանց զորդիսն պատանդս խնդրեալ, ընդ որս և զկաթողիկոսն Հայոց զՍահակ հանդերձ Ե եպիսկոպօսօք արգելեալ առ ինքն»[1]: *Սրանց բոլորին կայսր տանում է Կ. Պոլիս, ինչպես հայտնի է և հույն Diegesis փոքրիկ գրվածքից (14), ըն Հուստինիանոս կայսրը իր հինգերորդ տարին = 689-690 կանչեց Սահակ կաթողիկոսին մայրաքաղաք դավանաբանական խնդրի առթիվ:*

Հուստինիանոս II կայսրը, որ 685 թվին դաշինք էր կնքել արաբների հետ տասն տարվան ժամանակով, լուծեց ուխտը յոթներորդ տարին՝ 691-692 թվին: Արաբները պատասխանեցին զենքով և Կեսարիայի մոտ ջարդեցին կայսերական զորքը: Հայաստանում Ներսեհ Կամսարականից հետո իշխանությունը զլուխ էր անցնել Սմբատ Բագրատունի: Արաբական հաղթության լուրն ստանալով նա երկիրը հանձնեց արաբներին՝ թողնելով կայսեր ծառայությունը, 692-693 թվին[2]: *Արդ ալ-Մալիք խալիֆան նշանակեց իր եղբոր Մահմեդին ոստիկան Հայաստանի Հիջրի 73 թվին=692 մայիս 23-693 մայիս 13, ճիշտ Սմբատի արաբներին անցած տարին և այս հետևանքով*[3]*:*

Երկար չտևեց նոր դրությունը: Սմբատ ըմբոստացավ արաբների դեմ կայսրի դրդմամբ և օգնությամբ: Ապստամբությունը պայթեց, ըստ Թեոփանեսի, 701-702 թվին: Նույն տարին ունի և Ղևոնդ՝ «յետ ԺԶ ամի իշխանութեան Աբդլ-Մելիքի» (685+16=) 701-702 թվին[4]*: Շարժումը շարունակվեց մի քանի տարի և վախճան գտավ Նախճվանի և Խրամի մեծ աղետի մեջ՝ 705 թվին: Սմբատ վարձատրվեց կյուրապաղատության պատվով, բայց ստիպվեց թողնել հայրենիք, ապաստանել Փոքի, որտեղից վերադարձավ միայն վեց տարի հետո՝ 712 թվին:*

---

[1] **Ասողիկ**, էջ 101:

[2] **Theophanes**, p. 561. Արարչագործության 6188 թիվը = 692-693: Դաշինքի լուծման տարին տալիս է Միքայել Ասորին (Chabot, II, ըստ հայերեն թարգմանության՝ **Միքայել Ասորի**, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1870, էջ 470):

[3] **Abul-Faradj**, Chronicum, 116. Ibn al-Athir, Kemel-at-Towarikh, ed. C. J. Tornberg, t. IV, Lugduni Batavorum, 1863, p. 294.

[4] **Theophanes**, p. 561՝ Արարչության տարի 6185, հմմտ. **Ղևոնդ**, էջ 19:

Աղվանից իշխանները զատ քաղաքական գիծ չունեին, այլ հետևում էին հայերին: Վարազ-Տրդատի քայլը մայրաքաղաքից փախչելուց հետո՝ «ետ զաշխարհս Արևելից ի տաճիկս» (Գ, գլ. ԺԲ), այլ բան չէ նշանակում քան, որ հարել է Սմբատի ապստամբության և անցել արաբական ծառայության 693 թվին: Կ. Պոլսում մնացել էր հինգ տարի, ուրեմն գնացել էր (693-5=) 688-689 թվին: Իսկ և իսկ այն տարին, երբ կայսր Հուստինիանոս II Հայաստան էր և հայ իշխանների և կաթողիկոսի հետ վերադարձավ մայրաքաղաք: Բնական է մտածել, որ այս իշխանների թվում էր նաև Վարազ-Տրդատ, և պատանդների մեջ՝ իր որդիները: Նրանք վերադարձան տասներկու տարուց հետո, ուրեմն (688/689+12=) 700-701 թվին: Խորհրդավոր տարի, Սմբատի հակաարաբական ապստամբության տարին: Ինչպե՞ս չխորհել, որ պատանդները արձակված էին այն նպատակով, որ գնան, խրախուսեն ըմբոստական շարժումը, խաղան կայսեր խաղը: Չմոռանանք, որ Վարազ-Տրդատի որդիներից գոնե Վարդանը օժտված էր պատրկության պատվով:

Հուստինիանոս II զահընկեց եղավ և աքսորվեց 695 թվին և նորեն գրավեց զահը 705 թվին: Օժանդակողներից մեկն էր Վարազ-Բակուր պրոտոպատրիկ, որ հավատարիմ մնաց Հուստինիանոսին մինչև վերջ և նրա հետ սպանվեց 711 թվին՝ Վարդան Փիլիպպիկոսի հաղթությամբ: Անունը և տիտղոսը իրավունք են տալիս կարծելու, որ սա Աղվանից իշխաններից էր, Վարազ-Տրդատի ուղեկիցներից, որ մնացել էր բյուզանդական ծառայության մեջ:

Վարազ-Տրդատի կյանքի այս կարևոր դեպքը հիշատակվում է պատահաբար մի զրուցախառն պատմության մեջ՝ երրորդ գրքում: Իսկ նրան նվիրված հատվածում՝ Բ գրքի ԼՁ-ԽՁ գլուխներում՝ այս մասին ոչինչ չկա: Գըլխավոր նյութը հոնաց քարոզությունն է: Աղվանից իշխանի քաղաքական դիրքը որոշում է անցողակի դիտողությամբ և ընդհանուր խոսքերով, թե «ընդունէր զգերազոյն զահն ի հզօր և յարքայակերպ իշխանէն Տաճկաց սահմանակալ լինել կողմանն արևելեաց, և իշխել ամենայն թագաւորութեանն Աղվանից և Ուտէացւոց զաւառին նուաճեալ ընդ ինքեամբ զամենեսին» (Բ, գլ. ԼԷ): Այդ միջոցին մեռնում է Մեծկուենից եպիսկոպոս Դավիթ և հաջորդ է ընտրվում մեզ արդեն քաջածանոթ Իսրայել վանականը: Անսահման է պատմագրի համակրանքը այս անձի հանդեպ: Ս. Սահակ Պարթևի նման հրաժարվել է ուզում առաջարկված պաշտոնից, բայց վերջը հոժարում է հիշելով «զտեսիլ ցուցակութեան նմա ի սուրբ եկեղեցւոջն ի Վաղարշապատ քաղաքի» (Բ, գլ. ԼԷ): Իրա՞վ է, որ Իսրայել տեսիլ էր ունեցել, թե պատմագրի գյուտն է դրվատելու համար ընտրյալ վանականին, մնում է պատմագրի գաղտնիք:

Իսրայելի անունը սերտորեն կապված է նշխարների գյուտին: Այս ան-

զամ ևս նա հավատարիմ է իր այդ անխուսափելի կոչման: Վարազ-Տրդատ նրան ղրկում է Հայոց կաթողիկոս Սահակի մոտ՝ «վասն սիրոյ», բայց նոր եպիսկոպոսի բախտը բերում է. «ի ժամանակս յայնոսիկ բերեալ էր իշխանին՝ մեծ զօրավարին Հայոց ի Թորդանայ, ի Դարանաղեաց գաւառէն, զպատուական նշխարս խոստովանողին Քրիստոսի՝ սրբոյն Գրիգորի քոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանդերձ յաշխարհին Հայոց՝ յԱյրարատեան գաւառն ի Վաղարշապատ քաղաք՝ հանգուցեալ ի նորաշէն յարկս եկեղեցւոյն, զոր մեծին Ներսիսի շինեալ է յանուն սրբոյն Գրիգորի» (Բ, գլ. ԼԸ): Իսրայել խնդրում է նշխարների մի մասը: Կաթողիկոսը դժվարանում է տալ, բայց մեջ են մտնում Գրիգոր Մամիկոնյան և իր կինը՝ Հեղինե, որ «Աղվանից նահանգէն էր» և հաջողում շնորհել եպիսկոպոսին «մասն յօրէնուտյց ծնօտէն» Գրիգորի: Իսրայել բերում է փափագելի գանձ և դնում «յիւրում մենաստանին ի Գլխոյ վանսն» (Բ, գլ. ԼԸ):

Հեղինե, իրոք Գրիգորի կինն էր, ինչպես հայտնի է Արուճի արձանագրությունից: Բայց այս դեռ փաստ չէ Իսրայելի զրույցի ճշմարտության: Եթե Գրիգոր Մամիկոնյան բերած լինեն Թորդանից նշխարները, մի մասը կպահեր հավանորեն իր նորաշեն եկեղեցում: Ղևոնդ զովասանքով է խոսում Գրիգոր իշխանի մասին Արուճի եկեղեցու շինության առթիվ[1] և, *անշուշտ, պատեհ առիթ էր հիշելու նաև նշխարներ բերելը, եթե իրավ Գրիգոր այդ բարեպաշտական գործը կատարած լիներ: Զրույցը ուշ է, քան Ղևոնդ, որ գրում էր 800 թվականի շուրջը: Ներսես շինեց Վաղարշապատի եկեղեցին «յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն» և ոչ Գրիգորի: Ճշմարիտ է, հանուն այն զվարթնոցների էր, որ երևացել էին Գրիգորի տեսյանքն, բայց և այնպես սրբավայրը կրում է Զվարթնոց անունը և ոչ Գրիգորի:*

Հովհաննես Կաթողիկոսն է, որ կարծում է, թե տաճարը շինված էր «ըստ անուանակրութեան Սրբոյն Գրիգորի»[2]*: Նույնը կրկնվում է և Իսրայելի զրույցում՝ «յանուն Սրբոյն Գրիգորի» (Բ, գլ. ԼԸ): Այս կետը ևս նպաստավոր չէ զրույցի հնության: Հովհաննես Կաթողիկոսի մոտ, Ներսես բաժանում է նշխարները և զետեղում «ի ներքոյ չորից սեանցն հաստահեղուսից», որպեսզի երկնավոր գանձը գերիչների ձեռքը չընկնի, միայն «զպատուական գլուխն ոչ ի խորոց, այլ արտաքոյ ի գզրոցի եդեալ դնէ» ստավածապաշտ ժողովրդի համար*[3]*: Այս պարագան նույնպես ծանոթ է Իսրայելին, ուստի ստանում է «մասն յօրէնուտյց ծնօտէն», այսինքն՝ զզրոցում պահված գլխից և ոչ թե սյուների տակ թաղված մարմնից: Վարդան արտագրում է կա-*

---

[1] Ղևոնդ, էջ 15:

[2] Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 48:

[3] Անդ:

թողիկոսի տողերը և ավելացնում Իսրայելի զրույցը մի նոր խմբագրությամբ. «զՍուրբ Գրիգորի նշխարն, - ասեն, - ի Հայս բերել Գրիգորոյ Մամիկոնեայ, ի գնալ նորա դեսպան ի Կոստանդնուպօլիս, առեալ ցնա կին ոմն յաւագաց` որ ունէր առ իւր: Եւ նորա գաղտ հանեալ ի ծով և անցեալ գայ բերէ անգիտելի քաղաքին` զգանձն անանց մեծութեան և զծնօտն տայ Աղուանից ի խնդրոյ Ջուանշիրի և քեռ իւրոյ, որ էր կին Գրիգորի»[1]*:*

Իսրայելի զրույցը կերպարանափոխված է: Վարազ-Տրդատի փոխարեն Ջևանշեր, Գրիգորի կինը` Ջևանշերի քույրն է: Նշխարները Թորդանից չէ, որ Գրիգոր բերել է տվել, այլ Կ. Պոլսից և բերողն ինք` Գրիգորն է, որ ստացել է ազնվական մի կնոջից: Ուշագրավ է հատկապես վերջին կետը, որ մատնում է մի ուրիշ զրույցի ազդեցություն, որ գիտե Վարդան և հիշում է մի ուրիշ առթիվ: Հայոց 325 թվին =876 թ. Աշոտ Բագրատունու մոտ է գալիս դեսպանությամբ Նիկիտ ներքինին Վասիլ կայսեր կողմից: Նիկիտ հայտնում է, ի միջի այլոց, որ Ս. Գրիգորի նշխարները գտնվել են Կ. Պոլսում մեծ պասի հինգերորդ շաբաթում[2]:

Այս գյուտի պատմությունը պահված է շատ ձեռագիրներում, որտեղից և օգտվել է Վարդանը: Այնտեղ ասված է, որ գյուտը տեղի է ունեցել Միքայել կայսրի († 867) և իր մոր` Թեոդորա թագուհու օրոք և որ երկուսն էլ տեսել և երկրպագել են նշխարներին[3]:

Իսրայելի, Հովհաննես Կաթողիկոսի, Վարդանի և Նիկիտի տեղեկությունների փոխադարձ հարաբերությունը դյուրին չէ որոշել: Մեզ այնպես է թվում, որ առաջնությունը պատկանում է Նիկիտին և մյուս զրույցները հույնի` հայ հակակշիռներն են, որոնց նպատակն է հայ հողի վրա տեղափոխել ազգային մեծ սրբության գյուտը: Նախ նշխարները բերվում են Հայաստան Գրիգոր Մամիկոնյանի ձեռքով: Ազնվական կինը, որի մոտ նշխարները պահված էին, անտարակույս, աղոտացած պատկերն է Թեոդորա թագուհու, որ հայուհի էր և հասկանալի, որ ինքը և որդին բարեպաշտական զգացում ունեին հանդեպ սրբության: Հովհաննես Կաթողիկոս խոհեմաբար լռում է, թե Ներսես որտեղից հայթայթեց Ս. Գրիգորի նշխարները, բայց գիտե, որ նշխարները տարված են եղել Կ. Պոլիս, գիտե Նիկիտի զրույցից, ուստի և թագցնել է տալիս նշխարները չորս սյուների տակ` նորանոր կողոպուտից փրկելու համար: Պահում է միայն գլուխը և ցուցադրում «զզրոցի» մեջ, ինչպես որ Կ.Պոլսում գտել էին «պահարանի» մեջ:

---

[1] «Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 67:

[2] Անդ, էջ 85:

[3] Զրույցը հրատարակել է Ղ. Ալիշանը «Հայապատումի» մեջ (մասն Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 42-48): Տե՛ս և մեր աշխատությունը «Les fêtes et les saints de L'Eglise Arménienne», «Revue de L'Orient chrétien», t. VI (XXVI), Paris, 1927-1928, № 3 et 4, p. 239.

Խորայելի մոտ նշխարները Թորդանն են և այնտեղից է Գրիգոր Մամիկոնյան փոխադրում Վաղարշապատ: Խորայել կարծես գիտե Հովհաննես Կաթողիկոսի մոտ պահպանված տեղեկությունը. գիտե, որ նշխարները փոխադրված են «բոլորովին ամենայն ոսկեբօրն հանդերձ» և խնդրում է ծնոտի մասը, կարծես գիտենալով, որ միայն գլուխն է մատչելի՝ պահված լինելով զգրոցի մեջ, այնինչ մյուս մասերը թաղված էին սյուների տակ:

Պոլսական զրույցը չի բարգավաճում հայ հողի վրա, այլ առաջ է բերում հակազդեցություն այն ուղղությամբ, թե Ս. Գրիգորի նշխարները հանգչում են տակավին, Գրիգոր Մամիկոնյանի օրերից, Վաղարշապատի մեծ տաճարի սյուների ներքո և ուրեմն անհիմն է Պոլսի զրույցը[1]:

Մեր այս վերլուծությամբ Խորայելի պատմածը պետք է ավելի ուշ լինի, քան 876 թիվը: Հովհաննես Կաթողիկոսի տեղեկությունը, չենք կարծում, որ իր գյուտը համարվի: Նա բարեխիղճ պատմագիր է և սովոր չէ մտացածին գյուտերի: Հավանական է, որ իր տեղեկությունը նշխարների մասին արդեն կային հրապարակի վրա իրենից առաջ ուստի և Խորայելի ավանդածը պետք է ծնունդ առած լինի 875 թվից հետո և 930 թվից առաջ[2]:

Հարկավ, Խորայելի միտքը բեղուն է նշխարներ հայտնաբերելու գործում: Կարելի էր իր մտքի պտուղ համարել ինչ որ պատմում է Թորդանի նշխարների մասին, եթե միայն այս դեպքում ևս իր ուղեցույցը տեսիլը լիներ: Բայց չէ ասված, որ տեսիլ է տեսել: Ամեն պարզային, եթե անգամ ընդունենք, որ Խորայելի զրույցը անկախ է 876 թվի լուրից, այդ զրույցը հորինված է Ղևոնդից հետո, որի Պատմությունը հասցված է գրեթե մինչև 800 թվականը:

Խորայել ասելով հասկանում ենք Կաղանկատվացին: Նորա գործի երկրորդ գրքի ԼԸ գլուխը 800 թվից առաջ չէ, այլ հետո: Այս էլ նրանց համար, որոնք համարում են նրան Է դարու հեղինակ (15): Ս. Գրիգորի ծնոտի հիշատակությունը բարեպաշտական հասարակ ցույց չէ միայն: Կենեդուտ խաչը՝ Գարդմանի սրբությունը, Ջևանշերի թիկունքն էր: Նույնը պիտի լինի Ս. *Գրիգորի նշխարը Վարազ-Տրդատի և իր գործակցի՝ Խորայելի համար:*

Հոնաց մեծ իշխան Ալփ Իլիթվեր, ինչպես երևում է, հակառակ Եղիազար կաթողիկոսի միջնորդությամբ կռած հաշտության, սպառնում էր ասպատա-

---

[1] Փարպեցուց հայտնի է, որ Գրիգորի նշխարները Վահանի օրերում պահվում էին Վաղարշապատում (տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 176):

[2] 830 թվի անցքերը պատմելիս Կաղանկատվացին հիշում է, որ Սերոբ եպիսկոպոս Ամարասից գնացել է Հռոմ և կայսրից նշխար խնդրել: Գրիգորի նշխարների մի մասն իրեն տրվեց, որի համար ասում են, թե Գրիգորի բազուկն է, որով օրհնության յուղն են խնկարկում (Գ, գլ. Ի): «Զարմանք և սոսկալի իրք», ինչ որ պատմում է Գրիգորի մասին... (այստեղ շարադրանքն ընդհատվում է - Պ. Հ.):

կությամբ: Վարազ-Տրդատը փորձում է մշտական բարեկամություն հաստատել նրա հետ և այս պաշտոնը հանձնում է Իսրայել եպիսկոպոսին:

Արաբական 62 տարին, որ է 681 թ. սեպտեմբերի 20-682 թ. սեպտեմբերի 9՝ մեհեկան ամսի 18-ին, Իսրայել ելավ Պերոզ-Կավատից: Հայոց տոմարական մեհեկան 18-ը հավասար է դեկտեմբերի 23-ին[1]:

Տասներկու օրեն Իսրայել հասավ լփնաց քաղաք, ուրեմն մեհեկանի 30-ին=հաջորդ տարի հունվարի 4: Հետևապես մեկնել է 681 թվի դեկտեմբերի 18-ին և հասել լփնաց մոտ 682 թվի հունվարի 4-ին: Աստվածհայտնության տոնը կատարեց և ապա անցավ Ճղբաց աշխարհը: Մեծ դժվարությամբ և միայն շնորհիվ Ս. *Խաչի նշանին, որ եպիսկոպոսի ձեռին էր, քակկոխեցին, ձյունախառն փոքրիկների միջով, Վարդեգրվակ լեռները և Ս. Գրիգորիսի նահատակության դաշտով ժամանեցին Չողայ ՝ Դարբանդի մոտ: Այստեղից անցան Վարաչան «հոյակապ քաղաքը» «ի մուտս քառասներորդացն»: Հոնաց մեծ իշխանը ընդառաջեց և ընդունեց Իսրայելին «մեծաւ ուրախութեամբ» (Բ, գլ. ԼԹ):*

Պերոզ-Կավատ, մեր պատմագրի վկայությամբ, Պարտավն է, արդի Բարդա: Հայտնի է նաև Դարբանդը: Պետք է կարծել, որ Իսրայել հետևել է Աղդաշ կամ Նիժ և Խաչմաս ուղին և ճեղքելով Կովկասի շղթան իջել է Կուբայի դաշտավայրը[2] *և ծովափով հասել Դարբանդ: Հոնաց մայրաքաղաքը՝ Վարաչան ավելի հյուսիս է, Սուլակ գետի մոտերքը ինչպես կտեսնենք քիչ հետո:*

Իսրայել հասավ Վարաչան մեծ պասի մուտքին: Զատիկը նույն տարին մարտի 30-ին էր, ուրեմն մեծ պասի մուտքը՝ փետրվարի 9-ը: Իսրայել ավելի քան կատարեց, քան հանձն էր առել: Բարեկամություն հաստատելու լավագույն միջոցն էր հեթանոս իշխանին դարձնել քրիստոնյա: Իսրայել դժվարությամբ կատարեց այդ առաքելությունը: Կարճ միջոցում, գրեթե քանի մի օրվան մեջ հաջողեց Ալփ Իլիթվերին ընդունել տալ քրիստոնեություն, իհարկե, իր ժողովրդի հետ միասին, այնպես որ «զարդարէին զանձինս ի պահս քառասներորդացն պահօք և աղօթիւք զցայգ և զցերեկ» (Բ, գլ. ԽԱ):

Ի՞նչ էր հոնաց կրոնը, որ այդպես հեշտությամբ թողին գրեթե Իսրայելի մի քարոզի ազդեցության տակ: Տարաբախտաբար հեղինակի ոճը՝ հավակ-

---

[1] 680-684 քառամյակին, նավասարդի 1-ը, շարժական տոմարով, հավասար էր հունիսի 9-ին, մեհեկանի կամ յոթներորդ ամսի 18-ը կգա դեկտեմբերի 23-ը:

[2] Ս. Գրիգորիսի վկայության տեղը՝ Վատնեան դաշտը, ըստ Փավստոսի (էջ 14) և ըստ Կեղծ Խորենացու («Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ», էջ 27)՝ Վարդանեյան դաշտ: Այս ենթադրությամբ այն նույնանում է Կուբայի դաշտի հետ, կամ մի մասն է կազմում:

նոտ, ինչպես նախորդ հատվածներում, ավելի բառեր է թավալում, քան մտքեր արտահայտում: Մանվածապատ դարձվածների, ընդհանուր խոսքերի մեջից հազիվ կարելի է հանել քանի մի էական կետեր: Հենց «հեթանոսական պղտոր պաշտամունքը» կազմում են.

1) Զառազրի (ո՛չ ծառազրի) մոլորություն, 2) կայծակի զոհերին Քվար աստծուն համարել, 3) ձիեր զոհաբերել Թանգրի խանին՝ նման պարսիկ Ասպանդիատին, 4) թմբուկ և շռինչ հնչեցնել մեռյալների վրա և սրերով ու դանակներով այտերը և մարմնի մյուս մասերը վիրավորել, 5) մրցություն և ձիարշավներ՝ սուգ, կոծ և ուրախության պարեր, 6) կրակների և ջրերի զոհեր մատուցել, 7) երկրպագել լուսնի և նման արարածների: Այլև սովորություն կար՝ 8) հորակին առնել, կամ երկու եղբայր մի կին ունենալ և կամ բազմակին լինել (Բ, գլ. Խ):

Իսրայել եպիսկոպոսը քարոզ կարդաց: Պատմագիրը բերում է քարոզը ամբողջապես: Աստծո, Աստվածորդու և Երրորդության մասին նախ հասկացողություն է տալիս, ուր հիշատակում է Գրիգոր Լուսավորիչի խոսքերը Ագաթանգեղոսից՝ «հայր յանձնէ որդի ի հօրէ, հոգին սուրբ ի նոցունց էութենէ»[1]: *Ապա ներքում է հենց հիշած պաշտամունքը կետ առ կետ. «Չի՞ հարկաւորիք մահացու* **թուչնոյն** *մօտ առնել ողջախոհ և ծաղկազարդ ձերոց մտաց անդաստան. ո՞չ գիտէք եթէ նախահայրն մեր Ադամ, սակս սորա ելեալ ի դրախտէն» (Բ, գլ. Խ):* **Թուչնոյն** *սխալ ընթերցված է ակնհայտի:*

Խոսքը օձի մասին է և թերևս ուղղելի է **թանոյն** *(եթե ոչ աւձոյն): Ստորև նախատում է վիշապ օձի ոսկեղեն կամ արծաթեղեն պատկերը կրելուն համար: Թմբուկ և ամեն կարգի երաժշտական գործիք՝ քնար, փող, տավիղ և դաշնակավոր նվագներ սատանայական գործ է համարում քարոզիչը և «յորդորիչ իգամոլ ախտից»: Երկու կին առնելն ևս՝ սատանայից է: Ասպանդիատ եսկային զոհել ձիեր՝ պիղծ և գարշելի արարք է, ինչպես գարշելի էր հնում Նեբրովդին երկրպագելը: Կայծակ և փայլատակ աստված համարել՝ անմիտ է: Զմեռվան ցուրտ ամիսները նրանք անհետանում են, չեն համարձակվում երևալ, որովհետև Աստված չեն, այլ արարած Աստծո: Պետք չէ երկրպագել արեգակին և լուսնին, այդպիսիների «բաժինն է հուրն անշեջ», պետք չէ զոհել ջրերին, թե չէ քարի պես ջուրը կընկնին, իսկ ով պաշտե փարսավոր ծառեր, կայրվի փայտի պես (Բ, գլ. Խ):*

Իսրայելի քարոզը զինաթափ արավ: Ալփ Իլիթվերին իր բանակով ընդունեց նոր վարդապետությունը և եղավ մի նոր Տրդատ՝ «ասպնջական ցանկա-

[1] **Ագաթանգեղոս**, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, § 362, էջ 181: Հմմտ. **Կաղանկատվացի**, Բ, գլ. Խ:

լի սուրբ հաւատոցն լինելով. յաշխարհածնունդ հայրենեացն որդի գտանելով շնորհացն Աստուծոյ՝ մերձաւոր կենարար կենացն լինելով» (Բ, գլ. ԽԱ)[1]: *Հոնաց իշխանը նոր ուժ զգաց իր մեջ, ինչպես հույները Օլիմպիական խաղերին, մեծ քաջություններ ցույց տվավ «անդ ի Թուրքաստանին առ Խազրականին»: Սա իր դուստրը տվեց նորահավատին կնության: Այնուհետև իշխանը ջանաց խափանել մեռելների վրա լացն ու սրակոծությունները և չաստվածներին նվիրատվությունները: Շատ տեղեր եկեղեցիներ շինեց: Կտրել տվեց Ասպանդիատին ձոնված ծառերը: Ասպանդիատին զոհած ձիերի կաշին «արկանէին զստովք ծառոցն»: Երբ ուզեց կտրել մեծագույն ծառը, քրմապետները և վհուկները ընդդիմացան: Նորահավատ իշխանը և Իսրայելը պապանձել տվին նրանց: Քահանաները կտրեցին ծառը փայտատներով, և նրանից պատրաստեցին խաչակերպ պահարան, ուր դրին «խաչ մի արծաթեղէն՝* **մասնաւորեալ ի տէրունական խաչէն**»:

Այս բոլորը կատարվեց մեծ պասի ընթացքին: Պասեքին իշխանն իր ժողովրդով պատրաստ էր տոնելու մեծ տոնը: Քրմերը վերջին փորձն արին խանգարելու, բայց Իսրայել հաղթեց տերունական խաչով «զոր միշտ ի ձեռին ուներ»: Քրմերից և կախարդներից շատերը եկան ճշմարիտ հավատի: Մեծ քրմապետին ստիպեցին իր ձեռքով այրել «չոփայիցդ շիրիմք արքունական կոչեցեալ»: Իսրայելի ընկեր՝ Մովսես քանդեց և այրեց մեհյաններ և «զչոփայսն զազիր մորթովն հանդերձ զոհարանացն» (Բ, գլ. ԽԱ):

Հոնաց իշխան խորհուրդ արավ իր մեծամեծների հետ, բացատրեց նրանց, որ Կոստանդին Մեծը ընդունելով քրիստոնեությունը, նոր զորություն ստացավ և հաղթեց թշնամիներին: Հետևապես, ինչո՞ւ չհավատան քրիստոնեից Աստծուն, եթե նրանով կարելի է «փառաւոր և յաղթող լինել»: Խորհուրդը վճռեց՝ խնդրել Իսրայելին մնալ իրենց մոտ որպես մշտական հովիվ: Այս մասին երկու պատգամավոր՝ Ալչի թարխան և Չաբկասար սենեկապետը խոսեցին Իսրայելի հետ և հայտնեցին իշխանի ցանկությունը, որ նա մնա Վարաչան: Իսրայել բացատրեց, որ առանց Եղիազար հայրապետի համության չէ կարող լքել սեպհական վիճակը (Բ, գլ. ԽԲ): Ալփ Իլիթվեր երկու մարդ ղրկեց Եղիազար կաթողիկոսի մոտ՝ Ջիքզին Խուրսանին և Չաբ Խազրին, հատուկ նամակով և նույն նպատակով: Նամակի պատճենը բերված է Բ գրքի ԽԳ գլխում: Մի ուրիշ նամակ գրեց Հայոց կաթողիկոսին՝ Սահակին և Հայոց զորապետին՝ Գրիգոր Մամիկոնյանին նույն խնդրի առթիվ (Բ, գլ. ԽԴ): Սրանք պատասխանեցին, որ այդ իրենց գործը չէ, այլ պետք է դիմել Եղիազարին: Ջիքզին Խուրսանը և Չաբ Խազրը վերադարձան Եղիազարի և Վարազ-Տրդատի մոտ և կրկնեցին իրենց խնդիրը: Սրանք գտան, որ

[1] Կաղանկատվացին քաղում է Ագաթանգեղոսի Ցառաջաբանից, § 13, էջ 10-11:

Իսրայել իր հոտն ունի և թողնելն այն, ներելի չէ: Բայց թույլատրում են, որ Իսրայել ժամանակ առ ժամանակ այցելե Հոնաց աշխարհը՝ մխիթարելու նորահավատ ժողովրդին (Բ, գլ. ԽԲ):

Մենք ներկայացրինք Իսրայելի քարոզչության կմախքը, հանելով ճարտասանության ոլոր մոլոր բավիղներից, ուզենալով չափել պատմվածքի իրական կշիռը (16):

Աշխարհագրական միջավայրին վերաբերող տեղեկությունները ստույգ են: Պարտավից մեկնելով Իսրայել անցավ Լփնաց, Ճղբաց երկրները, Վա<ր>դեգրվակ լեռը, Գրիգորիսի նահատակության տեղը, Չողա դուռը Դարբանդի մոտ և հասավ Վարաչան Հոնաց քաղաքը:

Լփինք և Ճիղբք ծանոթ են Պլինիոսին՝ Lupeni, Silvi[1], *որոնք ապրում էին Կովկասյան շղթայի հարավային ճակատի վրա, նախ Silvi և ավելի հարավ Lupeni: Իսրայել, մեկնելով Պարտավից, հետևապես պիտի անցներ նախ Լփնաց, ապա Ճղբաց աշխարհը, համաձայն Պլինիոսի: Վարդեգրվակ հայտնի չէ այլուստ: Դարբանդից հյուսիս Հոնաց աշխարհն էր, իսկ հարավ՝ Մազքթաց, ուր և գտնվում էր Գրիգորիսի վկայության դաշտը՝ Վատնեայ, ըստ Փավստոսի, Վատնեան, ըստ Խորենացու Պատմության և Վաղանեն (և ո՛չ Վարդանեան, ինչպես ունի տպագիրը), ըստ Խորենացու Աշխարհագրության: Չողա, ավելի հին ձևը՝ Ճորա, Դերբենդի պահակն է, որ կոչվում է նաև Հոնաց դուռն:*

Կաղանկատվացու հետ համերաշխ են Խորենացու Աշխարհագրությունը և Ղևոնդը: Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «ի հիւսիսոյ պահակի թագաւորութիւն Հոնաց հուպ ի ծով. և ի մտից նորա առ Կաւկասով Վարաչան քաղաք նոցին Հոնաց և Չունգարս և Մսընդըր»[2]: *Իսկ Հոնաց հյուսիսային հարևաններն են «Սաւիրք մինչև զԱթլ (և ոչ զԹալը, ինչպես տպագիրն ունի) գետ», որ է Վոլգա, ուրեմն մինչև արդի Աստրախան քաղաքը: Իսկ Դարբանդից հարավ, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Մասքութեան ազգն բնակեալ են ի Վա<ր>դանեան դաշտին»[3]:*

Ղևոնդ ևս գիտե Դարբանդի մոտ հոներին, միայն նրանցից հյուսիս Սավիրք չեն, այլ Խազիրք: Արաբ զորավար Մսլիմ կռվեց 716 թվին «ընդ զօրս Հոնաց, որ ի Դարբանդ քաղաքի», հալածեց և անցավ «ընդ պահակն Ճորայ, ասպատակ սփռեալ յաշխարհն Հոնաց և երթեալ բանակէր մերձ առ Թարգու քաղաք Հոնաց»: Իսկ բնակիչները տեսնելով արաբական խուժումը «ազդ առնէին արքային Խազրաց, որ անուանեալ կոչէր Խաքան»[4]: *Խազ-*

---

1 **Plinii Secundi G.**, Naturalis historiae, vol., VI, Lipsiae, 1909, 29.

2 «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ», էջ 27:

3 Անդ:

4 **Ղևոնդ**, էջ 40-41:

րաց թագավորի մահից հետո մայրը, «որոյ անունն էր Փարսբիթ՝ հրաման տայր զօրավարին, որ Թարմաչ կոչէր» գնալ Հայոց աշխարհի վրա: Թարմաչի զորքերը «ելանէին ընդ աշխարհն Հոնաց և ընդ պահակն Ճորայ, ընդ երկիրն Մազքթաց» ասպատակելու Փայտակարան և Ատրպատական: Արաբ զորավար Ջառահ դեմ ելավ, բայց պարտվեց և ընկավ կռվում 722 թվին[1]*: Ավելի ուշ, 785 թվին, Օթման, Հայոց ոստիկանը, հայ իշխանների հետ գնաց «ի դրունս Կասպից ի Դարբանդն կոչեցեալ քաղաք, որ է պարիսպ և պատուար ամրութեան շինեալ ընդդէմ զօրացն Հոնաց և Խազրաց»: Կռիվը տեղի ունեցավ Քերան դաշտում, ուր ընկան Տաճատ, Բագրատ և Ներսեհ «ի հնոցաձև ապառաժին դաշտի: ...Ի տապախառն օդոյն»*[2]*:*

Թարգու քաղաք, որ մինչև այժմ գոյություն ունի Պետրովսկ քաղաքի մոտ, որոշում է Հոնաց աշխարհի հյուսիսային սահմանները: Տարաբախտաբար Հոնաց մյուս քաղաքների՝ Վարաչանի, Չունգարսի և Մսնդոի դիրքը հայտնի չէ: Վարաչան չէ արաբ հեղինակների Բալանջարը, և ո՛չ էլ Չունգարս Ջունդառն է: Մսնդո (կարդալ Սմնդր) է Սամանդար, հավանորեն Հոնաց և Խազրաց սահմանագլխին, Սուլակի գետի ստորին հովտում: Վարաչան, մեր կարծիքով, Կոստանդինի Ծիրանածինի[3] *ծանոթ Վրեզան է, իսկ Չունդարս սրբագրում ենք Չուղան և համեմատում նույն Կոստանդինի Ծիրանածինի Կեդոնիա կոչված երկրի հետ*[4]*: Երկուսն էլ փոքր իշխանություններ էին*

---

[1] Ղևոնդ, էջ 101-102:

[2] Նույն, էջ 160-161:

[3] **Constantini Porphyrogeniti** Imperatoris de Cerimoniis aulae Byzantinae, Bonnae, 1829, p. 688.

[4] Յո. Մարկվարտ («Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge», Lpz., 1903, p. 17) այն միտքն է պաշտպանում, թե Վարաչան=Բալանջար և Չունգար(ս)=Ջունդառ, բայց հետո հրաժարվեց և նույն աշխատության մեջ (էջ 492) ի նկատի առնելով, որ արաբական Ջունդառ կարդալու է իսկապես Չայդար, փորձում է Չունդարսի մեջ տեսնել Բալանջար, սրբագրելով Չունգարը Բղունգար=Բալանգար, արաբ<երեն> հնչմամբ՝ Բալանջար: Իսկ Վարաչան մնում է զատ քաղաք: Մարկվարտ կարծում է, որ Սամանդար գտնվում էր Թարգուի մոտերքը, Լավեն՝ Սուլակի ստորին հոսանքում: Ֆ. Վեստբերգ ռուս գիտնականը ավելի հավանական է համարում, որ Սամանդար Թերեք գետի մոտ էր, իսկ Բալանջար՝ Սուլակի («Журналъ Министерства народного просвещения», 1908, март): Մրվան իբն Մուհամմադը 737 թվին գնաց ալանաց դեմ, այստեղից մտավ Խազրաց երկիրը և անցնելով Բալանջար և Սամանդար քաղաքները հասավ խաքանի մայրաքաղաքը՝ Բայդա Աբլ գետի վրա (Streifzüge, էջ 12): Նույն արշավանքի նկատմամբ Ղևոնդ (գլ. Ի) հաղորդում է, որ Մրվան, Աշոտ իշխանի հետ, ասպատակեցին Հոնաց աշխարհը և «առին զքաղաքն» և ավարով վերադարձան Պարտավ: Անորոշ է, թե ո՞ր քաղաքի մասին է խոսքը, արդյո՞ք խաքանի մայրաքաղաքի: Եթե իրոք Մրվան անցավ Բալանջար և Սամանդար պետք է կարծել, որ Բալանջար ավելի հարավ էր, քան Սամանդար, համաձայն Վեստբերգի և «Աշխարհացոյց»-ի, եթե Չունգարս սրբագրելու լինենք Բղանգար: Այս դեպքում Հոնաց աշխարհի հյուսիսային սահմանները կհասնեին մինչև Թերեքի գետաբերանը:

X դարում և հարաբերության մեջ բյուզանդական դրան հետ: Ծիրանածինը կայսրը հիշում է նաև Սարվան և Խրյուսա («Աշխարհագրության»՝ Շրվան և Խսրվան), ինչպես և քաջածանոթ է Ծանարք և Մոկան =Մովական՝ մի շարք փոքր իշխանությունների հետ, Կովկասյան շղթայի հյուսիսային և հարավային լանջերում, Ալանաց դռան (=Դարյալի) և Շամախու միջև[1]:

Բալանջար և Սամանդար խազարական ցեղեր էին, որոնց անունով և կոչվում էին հիշյալ քաղաքները: Խազիրք գրավել էին այս տեղերը հոներից և գուցե այդ է պատճառը, որ «Աշխարհագրությունը» համարում է Հոնաց աշխարհ[2], *մինչդեռ Իբն ալ-Աթիր անվանում է Խազրաց քաղաքներ՝ Մրվանի 737 թվի արշավանքի պատմության մեջ*[3]:

Ամեն պարագային Հոնաց աշխարհը Դերբենդից վերև էր, ինչ և լինի նրա հյուսիսային սահմանը, իսկ Դերբենդից ցած՝ մազքութներն էին: Փավստոսից գիտենք, որ Մազքթաց Սանեսան թագավորը ասպատակեց Հայաստան «Հոնաց բազմութեան» հետ[4]*: Ասել է, թե դեռևս չորրորդ դարուց հոներն ու մազքութները հաստատված էին հուչակավոր պահակի երկու կողմերը:*

Սակայն դժվար է ասել, թե «Աշխարհագրութեան», Կաղանկատվացու և Ղևոնդի հոներն ու մազքութներն արդյո՞ք նույն ցեղերն էին, ինչ որ հիշում է Փավստոս, թե հին անունների տակ ծածկված էին նոր ցեղեր: Ամենայն հավանականությամբ գոնե Հոնաց իշխանական տունը խազարական ծագում ուներ և թերևս սերում էին խաքանի տոհմից, այսինքն՝ վասալական երկիր էր և կառավարվում էր խաքանի կողմեն նշանակված և իր ազգական անձերից: Վարաչանի մեծ իշխանի անունն այս իմաստով խիստ ցուցական է: Ալփ Իլիթվեր, կամ Իլութվել խազարական անուն է: Ալբ կամ Ալփ (ինչպես Ղևոն-

---

[1] **Constantini Porphyrogeniti,** Imperatoris de Cerimoniis, p. 688, հիշում են՝ Albania, Krebatas (?), Kidonia, Tzanaria, Sarvan, Xursan, Vrezan, Mokan, նաև Azia: Կոստանդին Ծիրանածինի ժամանակակից արաբ Մասուդի (Macoudi, Les prairies d'or, t. II, Paris, 1864, p. 69) պատմում է՝ Մուհամմադ իբն Եզիդ անուն մի իշխան, որ տեր էր Շիրվանի (Շիրվանշահ էր), հետզհետե գրավեց հարևան Խուրսան, Մուկան և Ձաղան իշխանությունները: Մարկվարտ առաջարկում է վերջին անունը կարդալ Վաղան, առանց բացատրելու, թե ի՞նչ է հասկանում այդ ընթագրությամբ («Die Entstehung und Wiederherstellung der Armenischen nation», Berlin, 1919, p.73): Թվում է, որ ընթագրությունը իրավացի է և խոսքը Վա(ր)դանեան կամ Վատնեան դաշտի մասին է, որ IV դարում կազմում էր առանձին իշխանություն:

[2] «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ», էջ 27:

[3] **Ibn al-Athir,** Chronicon, Ed. C.J. Tornberg, t.IV, p. 301.

[4] **Փավստոս Բուզանդ,** էջ 14:

ղի մոտ՝ Ալփ Թարխան, հետագայում՝ Ալփ Արսլան) նշանակում է «քաջ»: Իլութվեր-ի առաջին մասը՝ իլու, նշանակում է «ժողովուրդ», իսկ թվեր, երևի՝ «պետ», միասին՝ «ցեղապետ»: Կոստանդին Ծիրանածինը[1] *պատմում է, որ հունգարական բազմաթիվ ցեղեր միացան ոմն Արպադի իշխանության տակ և, որ Արպադ հունգար չէր, այլ խազար էր և պատկանում էր խազարական կաբար ցեղին: Ըմբոստության հետևանքով կաբար ցեղը հեռացավ և ապաստան գտավ հունգարների մոտ: Արդ, այս Արպադի որդին կոչվում էր* **Tabel-es**, *այսինքն՝ Թեվել, որ կարծում ենք նույն ինքն է ինչ որ մեր Թվել կամ Թվեր:* **Tabel**-*ի որդու անունն էր* **Termatzou-s**՝ *Թերմազու: Ղևոնդի մոտ Խազրաց բազուհու զորավարը, որ հաղթեց Ջառահին 722 թվին, կրում էր ճիշտ այս Թարմաչ անունը*[2]*:*

Վոլգայի բուլղարների թագավոր Ալմըշ 921 թվին դիմեց Բաղդադ, ցանկություն հայտնելով ընդունել իսլամ: Խալիֆան ղրկեց Ահմատ Ֆաղլունին, որը իր ուղևորության նկարագրության մեջ պատմում է ի միջի այլոց, որ Ալմըշ կոչվում էր՝ **mlk blthvar**: Մարկվարտի սուր աչքից չի խուսափել, հարկավ, որ **blthvar** հիշեցնում է Կաղանկատվացու Ալփ Իլիթվեր և ավելի մոտեցնելու համար առաջարկում է կարդալ **al-*blthvar*,** *այսինքն՝* **alb-*blthvar*,** *ենթադրելով, որ արաբ գրիչները* al-ը *ձգել են, արաբական մասնիկ կարծելով*[3]*: Համամիտ չենք այս կետում և ավելի հավանական ենք համարում կարդալ* **ilthvar** *փոխանակ* **blthwar**-*ի, որ հասարակ կետադրության խնդիր է՝* **ilthvar** *իլըթվեր, իլութվել*[4]*:*

Նկատենք, որ Ալմըշ կամ Ալմուշ խազարական անուն է: Արպադի հայրը կոչվում էր **Salmoutres**՝ Սալմուչ, որ հունգարագետների կարծիքով նույն Ալմուշ անունն է:

Վերև հիշեցինք խազրաց զորավար «Թաժ Թարխան ի զնդէն Խաքիրլիքերայ»: Խաքիր, կարծես ցեղի անուն է, իսկ Լիքբեր, *թերևս նույն* **ilthver** *զավառն է*[5]*:*

Խազարների դարձի պատմության մեջ ասված է, որ քրիստոնեություն

---

[1] **Constantine Porphyrogeniti,** De Administrando Imperio, Bonnae, 1840, p. 169-175.

[2] **Ղևոնդ,** էջ 101:

[3] **J. Markwart,** Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, p. 114.

[4] Միևնույն անվան, թե տիտղոսի գործածությունը խազարների և բուլղարների մոտ բնական է, ըստ Միքայել Ասորու (կամ ավելի ստույգ ըստ իր աղբյուրի՝ Դիոնիսիոս Տելմահրեցու), Բուլղար և Խազրիկ հարազատ եղբայրներ էին (**Michel le Syrien**, II, p. 363-364):

[5] Կոստանդին Ծիրանածնի մոտ հունգարական ցեղերից մեկը կոչվում է erthi, erthim՝ ուրեմն harthi, որ հիշեցնում է Խաքիր, Խաքրի:

ընդունենցին նրանց «Գերագույն իշխան» (=թագավորը)՝ **Իշող** և *զորական-ներն ու մեծամեծները*[1]*: Մարկվարտ սրբագրում է* **ալ-շադ:**

Թեև մենք տեսնում ենք այստեղ Կաղանկատվացու **Շաթ**, *որ Ջեբու խա-քանի որդու անուն կամ պատվանունն էր, որ Մարկվարտ անտեսել է, բայց և այնպես կողմնակից չենք սրբագրության, այլ գտնում ենք, որ* **Իշող** *ավելի հին և ստույգ ձևն է: Խազրական բառ չէ, այլ իրանական: Ֆերգանի կամ Կո-կանդի իշխանը արաբական աշխարհակալության շրջանում կոչվում էր* **իշ-խադ,** *ինչպես և Սոգդի կամ Բուխարայի իշխանը: Իսկ իշխադ տեղական իրանական բարբառի ձևն է հին* **խշայաթիա**՝ *«թագավոր» բառի, որտեղից պահլավ* **շահր** *և պարսիկ* **շահ***: Իշադ, շաթ տիտղոս է և ոչ հատուկ անուն, բայց կարող է և կիրարկվել որպես հատուկ անուն, ինչպես հաճախ պատա-հում է (հմմտ.* **շահապ**= *սատրապ, իշխան, թագավոր և այլն):*

Ավչի Թարխան և Կաթ Խասար (և ո՛չ Կասսար), Երթգին Խուրսանա և Կաթ Խազր անուններից առաջինը հասկանալի է. Ավչի-ն նշանակում է «որ-սորդ», Թարխան՝ տիտղոս է: Երթգին=եր-Թիգին՝ «երկրի կամ ժողովրդի պետ»: Խուրսանը = Խուրսան, պարսիկ հոգնակի է **խուրս-ի** *(ինչպես Մազ-քութ-ան, փոխանակ հայ Մազկութ-ք), բյուզանդական* **Khursa,** *կովկասյան ցեղի անուն՝ վերև հիշված: Կաթ Խասար, կարծես թե կարդալու է Կաթ Խուսր (= Խուրս), նման կաթ խազր, այսինքն՝ խուրսական և խազրական կաթ, իսկ վերջինս հավանորեն սրբագրելու է շաթ: Ուշագրավ է նաև* **չոփայ** *բառը՝ «չոփայիցդ շիրիմք արքունական կոչեցեալ», «վառէր զայրեցումն բարձու մեհենիցն և զչոփայսն զազիր մորթովն հանդերձ զոհարանացն» (Բ, գլ. ԽԱ): Չոփայ-ք տիտղոսավոր անձեր էին և պաշտելի: Հավանորեն թագավորներ կամ հերոսներ դյուցազնացրած: Այս բառը նույնն ենք համարում ինչ որ բյուզանդական հեղինակների մոտ քաջահայտ* **ծուպան՝ zoupan,** *գայժմ էլ գործածական բալկանյան ժողովուրդների մեջ: Հին հունգարական արձա-նագրության մեջ* **zoupan** *նշանակում է «ցեղապետ»*[2]*: Ավելի հարազատ, քան չոփա պետք է համարել Չորպան Թարխան զորականի անվան մեջ պահված չորպան, կարդա՛ չոպան =* **zoupan:**

Եթե կայծակ «մարդոյ դիպեցի, թէ այլ ինչ նիւթեղինաց, ծանեալ զնա զնա նուիրեալ **Քուար** *Աստուծոյ համարէին» (Բ, գլ. Խ), այսինքն՝ մռտավորապես այն սնոտի հավատն էր, որ մեր ժողովրդի մեջ էլ կա, թե կայծակնահար ան-*

---

[1] J. Markwart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, p. 24.

[2] J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire, London, 1912, p. 334, note 3. Zupan-ի ծա-գումը անհայտ է, հնարավոր է, որ այլ բան չէ, բան իրանական čopan հին փոխառությունը հո-վիվ pastor-ի:

*ձը սուրբ է: «Քուար», ուրեմն, խազարական թե հոնական բառ է, նույնանիշ «ձիրեալ»-ի: Հունգարական ցեղերից մեկը կոչվում էր **Koubiares**, այսինքն՝ քու(վի)ար, որ գրեթե համահնչյուն է քուար-ին*[1]*: Թեոփիլակտոս Սիմոկատա*[2]* *հաղորդում է, որ սկյութական, այսինքն՝ թուրքական (=ավարական) **Boukolabra** հատուկ անունը նշանակում է **magos, hiereus**, այսինքն՝ «մոգ», «ձիրակ» (= քահանա): Եթե կարելի է կարդալ **Boulo-klabra**, ապա երկրորդ մասի մեջ կունենանք քավրա (= ձիրյալ), նման՝ քուար-ի:*

Թանգրիխան, հոմանիշ է իրանական Սպանդիատին, մեր պատմագրի տեղեկությամբ: Թանգրի նշանակում է «երկինք» և խան, կոչումն է խաքան-ի, ուրեմն՝ «երկնքի տեր»: Այժմ էլ Թանգրի գործածական է կովկասյան թուրքերի մոտ՝ երկինք=Աստված նշանակությամբ (տուեր Աստված քանդի=տուեր Թանգրի-ն քանդի):

[Ձ]

Երկրորդ գրքի վերջին ԽՁ-ԾԲ գլուխները շոշափում են Աղվանից եկեղեցուն հայող խնդիրներ: Ուշագրավ է առանձնապես Աղվանից եկեղեցու դերը պատկերամարտության և քաղկեդոնականության հարցում: Մեր պատմագիրը հայտնում է, որ Ուխտանես և Եղիազար կաթողիկոսների օրով վեճեր կային հունաց և հայոց մեջ և «աշխարհն Աղվանից անվրդով յայսցանէ մնայր»: Լսեցին, թե «ոմանք պատկերս ոչ ընդունին, ոմանք մկրտութիւն ոչ առնեն, ոչ աղ օրհնեն, ոչ պսակ դնեն հարսանեաց. այս պատճառաւ, եթէ քահանայութիւն բարձեալ է յերկրէս» (Բ, գլ. ԽՁ): Այս առիթով Մեծկողմանց եպիսկոպոս Դավիթ հարցում արավ գրով Հովհան վարդապետին և ստացավ պատասխան:

Հիշված անձերը մեզ ծանոթ են: Ուխտանես կաթողիկոս էր 668-680 և Եղիազար իր հաջորդը՝ 680-686: Դավիթ եպիսկոպոսը քաջածանոթ Իսրայել եպիսկոպոսի նախորդն էր Մեծկողմանց աթոռի վերա և մեռավ 680 թվի շուրջ: Հովհան վարդապետը հռչակավոր Մայրագոմեցին է, ինչպես բացահայտ է գլխի վերնագրեն: Սրա մահվան տարին հայտնի չէ: Եթե հավատանք **Diegesis**-ի վրացի թարգմանության (17), Հովհան մեռած է ՃԼԳ=684 թվին:

Ժամանակագրական տեսակետից արգելք չկա, որ Դավիթ Մեծկողմանց եպիսկոպոսը դիմում անե Հովհան Մայրագոմեցուն այն խռովությունների

---

[1] Անդ:

[2] **Theophylacti Symocattae** Historiarum libri octo, Bonnae, 1838, p. 47.

առքիվ, որ վրդովել են հայ-հոռոմ հարաբերությունները Ուխտանեսի և Եղիավարդի ժամանակ: Դավթին հետաքրքրում են հատկապես այն աղանդավորները, որ չեն ընդունում պատկերներ, մկրտություն, մատաղ (աղ օրհնել), պսակ և անգամ քահանայություն: Սակայն Հովհան Մայրագոմեցին պատասխանում է միայն մի կետին՝ պատկերների խնդրին: Նրա մեկնությամբ, պատկերամարտությունը երևացել է նախապես հոռոմց մոտ, ժողով է գումարվել Կեսարիայում և ընդունվել՝ պատկերներ նկարել եկեղեցիներում: Այս առիթ է տվել նկարիչներին մեծամտել և իրենց արվեստը ամենից բարձր համարել, ասելով «մեր արուեստս լոյս է, զի ծերք և տղայք առհասարակ վերծանեն, և զԳիրս սուրբս սակաւք ընթեռնուն» (անդ): Նորից ժողով է գումարվել և այս անգամ որոշել են, թե գրիչները, վերծանողները և մեկնիչները գերադաս են նկարիչներից:

Ամեն պարազային հայերը տեղեկություն չեն ունեցել այս վեճերից մինչև Մովսես [Բ Եղիվարդեցի] կաթողիկոսը: Կարինի Թեոդորոս եպիսկոպոսի հետ, քաղկեդոնական հողի վրա, ընդհարվելուց հետո, Մովսես պատվիրել է՝ «Մի՛ զիրս, մի՛ պատկերս, մի՛ նշխարս ի նոցանէ ընդունիցիլ» (անդ): Թեոդորոս իր համախոհներով ընտրել է տալիս կաթողիկոս Հովհաննեսին:

Մայրագոմեցին շարունակում է իր պատմությունը հաղորդելով, որ Մովսեսի կողմնակիցներից երեք հոգի՝ Հեսու, Թադեոս և Գրիգոր, գնացել են Սոթից գավառը և քարոզել, թե «զպատկերս, որ յեկեղեցիս են նկարեալ, ի բաց ջնջեցէք և ընդ աշխարհական քահանայս մի՛ հաղորդիք» (անդ): Մովսես կաթողիկոսը կանչել է դրանց իր մոտ խրատելու, բայց նրանք չեն եկել և հեռացել են Արցախ գավառը: Գիտուններ բացատրում են Մովսեսին, թե նրանց մոլորությունը եկած է Հոռոմց աշխարհից և կաթողիկոսը հրահանգում է, թե «մի՛ ոք իշխեսցէ խոտել զնկարս, որ յեկեղեցիս է»: Մովսեսի մահից հետո, երբ Աբրահամ [Ա Աղբաթանեցի] գահ բարձրացավ, «պատկերամարտքն, որ իջին յԱղվանս՝ պղտորեցին զերկիրդ ձեր»,- շարունակում է իր խոսքը Մայրագոմեցին, և Գարդմանից իշխանը ձերբակալեց երեք անձերին և ղրկեց իրենց՝ Մայրագոմեցուն: Սա նրանց հարցրեց, թե «յոր պատճառս չընդունիք **զմարմնացելոյ Աստուծոյ զպատկերն**»: *Պատասխան եղավ, թե չեն ընդունում պատկերը, որովհետև հակառակ է Ս.Գրքին: Հովհան Մայրագոմեցին նրանց հիշեցրեց Մովսիսական խորանի և Սողոմոնյան տաճարի նկարագրությունները և ուղղեց նրանց մոլորությունը (Բ, գլ. ԽՁ):*

Դավիթ եպիսկոպոսի հարցասիրությունը դժվար թե գոհանար Հովհան վարդապետի պատասխանով: Մեծկողմանց եպիսկոպոսը կուզեր հասկանալ, թե ի՞նչ պատճառով մարդիկ չեն ընդունում ոչ միայն պատկերները, այլև մկրտության և պսակի խորհուրդները, նաև մատաղն ու քահանայությունը, եկեղեցական նվիրապետությունը: Իսկ Հովհան խոսում է միմիայն

պատկերների մասին, և այս խնդիրն ևս մասնավորելով, պաշտպանության է առնում «մարմնացելոյ Աստուծոյ զպատկերն»: Դավիթ եպիսկոպոսը հետաքրքրվում էր իր ժամանակված աղանդավոր խլրտումներով, ինչ Հովհան ճառում է պատկերամարտության անցյալի մասին: Թվում է, թե Թուղթը լրիվ չէ և Կաղանկատվացին կրճատել է այն, ինչպես նույնն արել է և մի քանի ուրիշ վավերագրերի նկատմամբ: «Մարմնացեալ Աստուծոյ պատկերը» պաշտպանելու դերը ևս խորք է Մայրագոմեցուն: Հայտնի է, որ պատկերամարտ շարժումը համակրանք էր վայելում հակաքաղկեդոնական շրջաններում: Թեոփանես պատրաստ է «սատանայի արքանյակ» համարելու պատկերների խնդրում նշանավոր Փիլոքսենոս Մաբուկացուն: Իսկ Փիլոքսենոս մեծ հեղինակություն է ճանաչված և՛ մեր եկեղեցական հայրերի կողմից: Մայրագոմեցին առավելն կարող էր չընդդիմանալ պատկերապաշտությանը, բայց ջանք թափել տապալելու պատկերամարտությունը, այդ արդեն չէր ներել իր դավանաբանական տեսակետը: Մայրագոմեցուն վերագրված Թուղթը չէ կարող իր գործը համարվել գեթ այն վիճակում, որ ներկայացնում է Կաղանկատվացին: Թուղթն, անտարակույս, աղճատված է: Դավիթ եպիսկոպոսի հարցումը նախորոշում է պատասխանը, որ իզուր է որոնել այժմյան Թղթի մեջ: Նրա հարցումը կերևա իր բուն լույսի մեջ, եթե վերհիշենք Հովհան Օձնեցու «**Ընդդէմ պաւղիկեանց**», ճառի հետևյալ կարևոր տողերը. «Նախկին մծղնէութեան **պաւղակենութեան** (տպ. պաւղիկենութեան -Ն.Ա.) խեշերանք. որք խրատեալք, և ոչ իմաստնացեալք, ի **Ներսիսէ կաթողիկոսէ**, զկնի նորուն մահուանն խուսեալք չոգան ղօղեցին յոլորտս ուրեք աշխարհիս մերոյ: Եւ ի նոսա հատուածեալք եկին յարեցան կշտամբեալքն ի կաթողիկոսացն **Աղուանից պատկերամարտք** ոմանք. զի սիրէ առ համանմանիսն իւր հասանել վրիպեալն ի ճշմարտութիւնէն: Եւ մինչ չև էր նոցա զօրավիգն զտեալ **զկարապետս** դերաքրիստոսին, երկուցեալք և սարսեալք կային յուղիղ և ի գերապանծ կրօնից քրիստոսականաց. մնացեալն թէ և ինքն զինքն դատապարտէ անզգամն, յիւրոց տանջեալ խորհրդոց: Իսկ յորժամ **այսմիկ** որպէս մեծագունի ինչ և նորոյ՝ հնացելոյս և աղօտացելոյ՝ հասանել կարծեցին, յայժամ ի դարանամտութեան իւրեանց սողեալ յորջից՝ յաշխարհամէջս և ի ժողովրդարանակս համարձակեցան յարձակել տեղիս»[1]:

Ո՞վ էր այս Ներսեսը, որ խրատել է պավլիկյաններին, բայց հաջողություն չէ ունեցել: Ամենայն հավանականությամբ Ներսես Բ կաթողիկոսը, այն որ գումարեց Դվինի ժողովը 21 մարտի 555 թվին: Պավլիկյանների հնագույն հիշատակությունը գտնում ենք այս ժողովի արձանագրության մեջ: Այստեղ ասվում է, որ նեստորականները բույն գրած Դվինում, որսում էին

1 «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833, էջ 39:

հետևորդներ և «պատրեցին ի ժողովրդականաց ազիտաց զարս և զկանայս, հաղորդել հաւատոյ յաղտեղութեան աղաւթից նոցա, տանել հաց ընծայի ի տեղի անաւրէնութեան նոցա. ընդունել ի ձեռաց նոցա հաղորդութիւն՝ իբրև յուխտէ նուիրաց պատրիկենաց, *յանդգնեցան տալ զիւրեանց ջնջագիր կնիք անկնիք մանկաց ժողովրդեան մերոյ»*[1]:

Պավլիկյանների հիշատակությունը դիպվածական չէ: Ներսես կաթողիկոս հալածել է նրանց և թեև չէ կարողացել խեղքի բերել, բայց հարվածն այնքան զորեղ է եղել, որ աղանդավորները քաշվել են ասպարեզից և պահվել լռելյայն մինչև դերաքրիստոսի կարապետի երևալը, երբ նորեն հայտնվում են իրենց որջերից և դարաններից: Ո՞վ է այս կարապետը դերաքրիստոսի: Կարծում են, որ ակնարկում է արաբներին[2]: *Պավլիկյան շարժումը նոր և շատ հզոր թափ ստացավ 660 թվականից, երբ Մանանաղի գավառում Կոստանդին Հայը շարժման գլուխն անցավ և հիմք դրեց պավլիկյանների քաղաքական զորության այն աստիճան, որ նրա մերձավոր հաջորդները ի վիճակի էին չափել իրենց ուժերը ահավոր Բյուզանդիայի հետ: Երբ դերաքրիստոսի առաջնորդները արաբներն են, նրանցից օգտվողը Կոստանդինն է: Անհավանական չէ դերաքրիստոսի կարապետի անվան տակ հասկանալ իրեն՝ Կոստանդինին, որի գործունեությունն անխոսորեն պիտի անդրադառնար իր «դարանամուտ» կրոնակիցների վրա և նրանց հրապարակ նետել նոր խանդավառությամբ:*

Ահա աղանդավորական այս զարթոնքի լուրն է, որ խռովել էր Մեծկողմանց Դավիթ եպիսկոպոսին և ստիպել հարցում անել գիտուն Հովհան վարդապետին: Դավիթ ժամանակակից էր Կոստանդնի: Հովհան վարդապետի Թղթի մեջ կարևոր կետ է երեք աղանդավորների անունները՝ Թաղեոս, **Հեսու** և Գրիգոր: *Սրանք ծանոթ են թվում և՛ Վրթանես Քերթողին, որի* **«Յաղագս պատկերամարտից»** *գրության մեջ ասված է, թե Սահակ, Մեսրոպ և իրենց աշակերտներից «ոչ որ վասն պատկերաց և նկարողաց եկեղեցւոյ բանս ինչ ոչ արար, բայց միայն պիղծն մոլին Թադէոս և* **Եսայի** *և ընկերք նոցին, որք և զյոլովս ընդ իւրեանս ի հետ կացուցին որպէս* **զՅեզդ»**[3]:

---

[1] «Գիրք թղթոց», էջ 73:

[2] Կ. Տեր-Մկրտչյան, Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien, Leipzig, 1893. Հայերեն թարգմանությունն Ա. Աբեղյանի՝ «Պավլիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր հերձվածային երևույթներ Հայաստանի մեջ», Երուսաղեմ, 1938, էջ 77:

[3] Տե՛ս վերջին հրատարակությունն հայր Ն. Ակինյանի՝ «Վրթանես Քերթողի Յաղագս պատկերամարտից», «Սիոն», 1927, փետրվար, էջ 62:

Վրթանեսի այս գործի ընդօրինակությունը ունենք Էջմիածնի [Մատենադարանում]՝ համար 58 և 102 ձեռագրերից, ուր կարդացվում են՝ Շմուէլ, Թադէոս և Եսա։ *Սակայն Շմուէլ կարծես բյուր ընթերցում է պինծն մոլին բառերի, որոնք պակասում են հիշյալ ձեռագրերում:*

Թադեոս և Եսայի կամ Եսավ նույն անձերն են, անտարակույս, ինչ որ Թադեոս և Հեսու։ Խնդիր է, ե՞րբ էին ապրում սրանք: Հովհան վարդապետը Կաղանկատվացու մոտ համարվում է նրանց ժամանակակից, և՛ Մովսես կաթողիկոսի († 604) և՛ իրեն († 684), որ հնարավոր չէ: Երկուսից մեկը միայն կարող է ստույգ լինել: Եթե վստահ լինեինք, որ Վրթանես իրոք իր գործի տերն է, խնդիրը կլուծվեր ի նպաստ Մովսես կաթողիկոսի: Գոնե մենք վստահ չենք: Մյուս կողմից Հովհան Օձնեցու վկայությամբ, Ներսեսի մահից հետո († 556) պավլիկյանները լռության են եղել մատնված մինչև Նեռի երևումը, այսինքն՝ կամ արաբների հաստատվելը Հայաստանում 652 թվին, կամ Կոստանդին Մանանաղցու քարոզությունը 660 թ., և կամ երկուսը միասին: Այս դեպքում երբեք հայ աղանդավորները չէին կարող Մովսեսի ժամանակակից համարվել կամ հետը բախում ունենալ: Մեր պատմագիրներից շատերը շփոթել են, անհասկանալի թյուրիմացությամբ, Ներսեսը Մովսեսի հետ և սրան վերագրել առաջինի գործերը, ինչպես Դվինի ժողովը և Հայկական թվականի հաստատումը: Հնարավոր է, որ սույն կարգի սխալ է Մովսեսի հիշատակությունը երեք աղանդավորների խնդրում, փոխանակ Ներսեսի: Արդարև, Վրթանես որ տեղապահ էր (603-607), երեքին հիշում է որպես անցյալի և ոչ ներկայի անձեր և հանդիմանում նրանց հետևորդներին: Սակայն Հովհան Մայրագոմեցին վկայում է, որ ինքը տեսել և խրատել է երեք աղանդավորներին: Հետևապես նրանք չէին կարող ժամանակակից լինել Ներսես Բ կաթողիկոսին: Մայրագոմեցու Թղթից չի հասկացվում, թե ինչ աղերս կար պատկերամարտության և Կարինի Թեոդոր փիլիսոփայապետի ու Մովսես կաթողիկոսի քաղկեդոնական վեճերի միջև: Պակաս բան կա: Կասկած է ծագում, արդյոք հիշատակություն չի՞ եղել, թե աղանդավորական շարժումը ծագում է Կարինի շրջանից, և չարիքի հայրը Կոստանդին Մանանաղցին է, և Թադեոս, Հեսու և Գրիգոր խռովարարները եկել են այնտեղից՝ «Հռոմոց» աշխարհից, այսինքն՝ Բյուզանդական Հայաստանից, և հավանորեն նրանք Կոստանդինի աշակերտներն են: Սրանով կպարզվեր և շոշափելի իմաստ կստանար Կաղանկատվացու խոսքը, թե Ուխտանեսի և Եղիազարի հայրապետության օրով, «խռովութիւնք և հերձուածք *բազում»*, *«մարտ և մրցումն լինէր» Հունաց և Հայոց մեջ:*

Այս բոլորը բնական են: Մայրագոմեցին, այս զիջում և բարեպաշտ վանականը, քավության նոխազ է դարձել իր հակառակորդների և բարեկամների համար: Ամեն ինչ նրան վերագրել, նրա անունով խոսել, գովաբանել թե

ամբաստանել մի տեսակ սովորություն է դարձել հների մոտ: Մայրագոմեցի, թե Մայրավանեցի մի կատարյալ առասպելական պատկեր է: Ոչ որ կարե երաշխավորել, թե Կաղանկատվացու մոտ նրան անվան Թուղթը որքան վավերական է: Ամեն պարագայի Թուղթը հարազատ վիճակի մեջ չէ, այս անտարակույս է[1]:

Դավանաբանական ճառերը հաճախ ենթարկվում են փոփոխության ժամանակի, տեղի և գրչի տրամադրության համաձայն: Խրատական է այս տեսակետեն հաջորդ գլուխը (Բ, գլ. ԽԷ):

Կաղանկատվացին բերում է Աբրահամ կաթողիկոսի **«Շրջագայական»** **թղթից**[2] *մի հատված, բայց բյուրում է մասամբ իմաստը: Աբրահամ [կաթողիկոսը] գրում էր, որ քաղկեդոնական «քաղցկեղը» ճարակել է «մեր սահմանակից և միևնույն վարդապետությամբ լուսավորված վրացիներին և աղվաններին», ուստի և հարկավոր է համարում գրել.* **«Յառաջագոյն քան զմեզ կացեալքն յաստիճանի կաթողիկոսութեան՝ յԱղուանս**. *իսկ մեք ի Վիրս առ Կիւրովն»*[3], *այսինքն՝ մեր նախորդ կաթողիկոսներն արդեն գրած են աղվաններին, մենք էլ գրում ենք վրացիներին:*

Կաղանկատվացին այլ կերպ է հասկացել այս խոսքերը: Նրան թվում է, թե Աբրահամ շրջաբերական թղթով **«յառաջագոյն քան զՀայոց աթոռակալութիւն կացեալ Աղվանից աթոռակալութեանն Աղվանից**՝ *ընդ մեզ համաձայն գոլով, և նոցա կամակցութեամբ նզովեցաք, ընկեցաք զԿիւրիոն ըստ հրամանի հարցն մեք և Աղվանք» (Բ, գլ. ԽԷ):*

Կաղանկատվացին սխալվել է թերևս **bona fide**, անուշադիր ընթերցումի հետևանքով, կարծելով թե ընդգծված նախադասություն նշանակում է, թե մեզնից ավելի հին Աղվանից աթոռակալները և մենք գրեցինք վրացիներին: Սխալը ներելի չէ, մանավանդ որ Աբրահամ հայտարարում է, թե Աղվանք վրացիների հետ էին: Մեր պատմագիրը սակայն հավանել է այն միտքը, որ աղվանները ավելի վաղ են քրիստոնեություն ընդունել, քան հայերը, և աշխատել է փաստել համապատասխան ժամանակագրական հաշվով: Հայերը ընդունել են քրիստոնեությունը հռոմից 43-րդ տարին, իսկ Աղվանք՝ 270

---

[1] Ծայրահեղ կասկածամտություն չի լինել հայտնել մեր անվստահությունը նաև Վրթանեսի «Յաղագս պատկերամարտից» գրության հանդեպ: Ս. Էջմիածնի ձեռագիրներից քաղած էինք, շատ ժամանակից ի վեր, քանի մի հիշատակարաններ պատկերամարտության վերաբերյալ և մտադրություն ունեինք պատեհ առթիվ լույս ընծայելու՝ անդրադառնալով պատկերամարտության մեջ Հայոց եկեղեցու դիրքի խնդրին (18):

[2] «Թուղթ շրջագայական Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի», տե՛ս «Գիրք թղթոց», էջ 189-195:

[3] Անդ, էջ 193-194:

տարի առաջ: Հռոմնոց թվականը սկսվում է Հռոմի շինության երկրորդ հազարամյակից, որ է (752 թ. ն. Ք.-1000=) 248 թ. հ. Ք., ուրեմն Հայոց [դարձը] տեղի է ունեցել (248+43=) 291 թվին, իսկ Աղվանիցը՝ (291-270=) 21 թվին: «Յետ 180 անցանելոյ հաւատալոյն Հայոց», գումարվել է Բաբգենի ժողովը ընդդեմ քաղկեդոնականների, ուրեմն (291+180=) 471 թվին: Վրացիք բաժանվել են մեզնից «յետ 87 ամի անցելոյ», այսինքն՝ (471+87=) 558 թվին:

Ուխտանես արտագրել է Կաղանկատվացու այս հատվածը առանց մեկնության[1]: *Սամուել Երեց ևս ընդունել է իր ժամանակագրության մեջ 291 թիվը՝ որպես Ս. Գրիգորի Վիրապ իջնելու տարի, 471 թիվը (տպագրված է 473) «ժողովն Քաղկեդոնի» սխալ հասկացած լինելով Կաղանկատվացուն և 558 թիվը՝ (տպագրված է 557, ԾԾԷ փոխան ԾԾԸ), «աստ է գրեալ զվրաց բաժանումն»[2]: Սակայն, այս թվերից միայն 291 թիվն է արժանի ուշադրության, մյուս երկուսը բացարձակապես սխալ են (19):*

Մեր պատմագիրն Աղվանից եկեղեցու հիմնադիր է համարում Եղիշա առաքյալին, որ Քրիստոսի համբարձումից հետո գալիս է Աղվանք և կատարում իր առաքելությունը (Ա, գլ. Զ; Գ, գլ. ԽԸ): Եղիշան չէր կարող գալ Աղվանք 21 թվին: Կաղանկատվացին գիտեր, անտարակույս, որ Քրիստոս համբարձավ 31 թվին և ուրեմն դժվար է նրան վերագրել նման կոպիտ սխալ: Մյուս կողմից, նա գիտե Մովսես Խորենացուց[3], *որ Տրդատ [Մեծ] գահակալեց Դիոկղետիանոսի երրորդ տարին՝ 286 թվին: Նույն տարին, ըստ Ագաթանգեղոսի, Լուսավորիչ մտավ Վիրապ և ելավ 15 տարուց հետո, ուրեմն (286+15=) 301 թվին, երբ և տեղի ունեցավ Տրդատի և Հայոց դարձը: Աղվանից ենթադրյալ դարձը 270 տարի առաջ կգա (301-270=) ուղիղ 31 թիվը՝ Քրիստոսի համբարձման տարին: Երբ անգամ անտեսեր Խորենացի և Ագաթանգեղոս, 31 թիվը բավական է Կաղանկատվացուն որոշելու համար Հայոց դարձը (31+270=) 301 թվին: Եվ այս թվականն է, որ համարում է Հռոմնոց 43-րդ տարի, որից հետևում է, որ Հռոմնոց թվականը հաշվում է (301-43=) 258 թվեն և ոչ 248, որ է ստույգ: Այս տասնամյա տարբերությունը նկատվում է նաև ուրիշ հիշատակարաններում և նման բնավորություն ունին: Ուշագրավ են հետևյալ երկու դեպքը: Բյուզանդական գործիչ Թոռնիկ Վա-*

[1] Ուխտանես Եպիսկոպոս, Պատմութիւն բաժանման վրաց և հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 136:

[2] «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 75:

[3] Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 224:

ճակաճի պատվիրած ձեռագիրճերից մեկը գրված Կարիճ գավառում, կրում է Արարչության 6500 և Քրոճիկոճի 201 թիվը[1]: Արարչության 6500 տա-կրում է (6500-5508=) 991 սեպ[տեմբեր]-992 սեպ[տեմբեր]: Իսկ րիճ համասար է (6500-5508=) 991 սեպ[տեմբեր]-992 սեպ[տեմբեր]: Իսկ Քրոճիկոճ այլ բաճ չէ քաճ Հռոմեոց թվակաճը: Իսկապես Զատկակաճ մեծ շրջաճի, այսպես կոչված 532 ամաց բոլորակի, աճուճճ է: Հետիճ թվով հաշ-ված 532-ամյա շրջաճը սկսվում է 248 թվից և ուրեմճ վերջաճում (532+248=) 780 թիվ: Վրաց ազգայիճ թվակաճը հաշվում է 780 թվից, իճչպես մերը` 551 թվից: Հետևապես Քրոճիկոճի 201 թիվը կգա (780+201=) 981 թիվը, այսիճքճ` տասճ տարով պակաս, քաճ իր զուգակշիռ արարչության տարիճ:

Աճվո Մայր տաճարի հայտճի արձաճագրությունը, որ պատկաճում է Կատրամիդե թագուհուճ` դրոշմված է Հ[այոց] թ[վակաճության] 459 և Հռոմոց 219 թիվը: Առաջիճը համասար է (459+551=) 1010, երկրորդը` (219+780=) 999, դարձյալ տասճ, կամ տասճմեկ տարվա տարբերություն: Արաճք, հար-կավ, սխալագրություններ չեճ, այլ ճշաճակում եճ, որ Քրոճիկոճ հաշվում է, ոչ թե սովորակաճ 780, այլ 790 թվակաճից և հետևապես 532 թվի բոլորակի սկիզբը 258 թիվճ է և ոչ թե 248 թիվը: Այսպիսով, կրացատրվի Կաղաճկատ-վացու 291 թիվը, համազոր 301 թվի[2]:

---

[1] N. Adontz, Tornik le Moine, ''Byzantion'', t. XIII, 1938, p. 157.

[2] Տասճ կամ ավելի ճիշտ տասճմեկ տարվաճ տարբերությունը կարելի է բացատրել հետևյալ կերպով: «532 ամաց բոլորակը» կամ հիճգհարյուրակը բաղկացած է 28 տասճևիճճամյակճե-րից` 28x19=532: Դրաճից առաջ կար կաճոճ երկհարյուրակի կամ Աճդրեասի կաճոճ կոչված Զատկացույցը. սա կազմում էր 10 տասճևիճճյակ և տասճ տարի (10x19+10=250), այսիճքճ` պակաս էր 9 օր տասճևիճճյակը լրացճելու համար: Հայոց եկեղեցիճ ըճդուճել էր Աճդրեասի կաճոճը 353 թվիճ: Կաճոճը լրացավ 552 թվիճ և այճուհետև հաջորդեց հիճգհարյուրակը: Արդ, ճկատելու է այս պարագաճ. Աճդրեասի կաճոճը սկսել էր 353 թվիճ, տասճևիճճյակի 12-րդ տա-րուց: Նոր տոմարի մեկճակետը կարելի էր որոշել երկու կերպ. կամ շարուճակել հիճը ևս տասճ տարի միճչև տասճևիճճյակի 12-ը, այսիճքճ` միճչև այճ կետը, որտեղից սկսվել էր, ուրեմճ հաաց-ճել միճչև 552+10=562 թիվը, և այս համարել ճոր տոմարի` հիճգհարյուրակի սկզբճավորությու-ճը, կամ սկսել 551 թվից, այսիճքճ` իճճևտասճյակի առաջիճ տարվաճից, և ոչ 552, որ երկրորդ տարիճ էր: Այսպիսով, կուճեճաճք երկու սկիզբ ճոր տոմարի համար` 551 և 562, տասճմեկ տարվաճ աճջատով: Վրաց քրոճիկոճ, որ սկսվում է 780 թվից, ոչ այճ իճչ է, եթե ոչ 12 աճգամ իճճևտասճյակ (12x19=) 228, որ հաշված 551 թվից կտա (551+228=) 779` իճճևտասճյակի առա-ջիճ տարիճ, իսկ եթե հաշվեճք 562 թվից կստաճաճք (562+228=) 790` իճճևտասճյակի 12-րդ տարիճ: Նոր տոմարը` հիճգհարյուրակը կսկսվի ուրեմճ հետևյալ 780 թվից և կամ 791 թվից: Կատ-րամիդե թագուհիճ և Թոռճիկ Վաճական, աճշուշտ, հետևել եճ այս կիրարկության մեջ հայտճի ավաճդության, ըճդուճված թերևս հայ քաղկեդոճակաճ շրջաճճերում:

Բարգեճի ժողովի և վրաց անջատման թվականները, ինչպես հիշեցինք, սխալ են: Բարգեճի ժողովը կայացել է 505-506 թվին, համաձայն ժողովի արձանագրության, պահպանված «Գիրք թղթոց»-ի մեջ[1]*: Կաղանկատվացու 471 թիվը, մեր սրբագրությամբ՝ 481 թվականը, հասկանալի կդառնա, երբ հիշենք, որ Զենոն կայսրը իր հռչակավոր հակաքաղկեդոնական հենոտիկոնը հրատարակել է 482 թվին, իսկ իր հաջորդ Անաստաս կայսրը, որ նույնպես չեզոքված հակաքաղկեդոնական էր, նման գրություն էր հռչակել 506 թվին, զրեթե Բարգեճի ժողովի տարին: Թվում է, որ թե մեր պատմագիրը, զուգորդության շեղումով, շփոթվել է և Բարգեճի ժողովը տեղափոխել 506 թվից 482 (=481):*

Վրաց բաժանման թվականը ևս արհամարհելի չէ, երբ 87 տարվան անջատը հաշվենք Բարգեճի ժողովի ստույգ թվականից (505/506+87=) կհանգինք 592-593 թվին: Վրաց պաշտոնական խզումը կատարվեց 609 թվին, բայց շարժումը սկսվել էր 583 թվականից՝ շնորհիվ Մորիկ կայսեր ձախորդ քաղաքականության: Կաղանկատվացին հետևյալ գլխում (Բ, գլ. ԽԸ) պատմում է, թե ինչպես հույները ջանացին գրով և խոսքով մոլորցնել հայերին և ժողովներ գումարեցին մի անգամ՝ Կ.Պոլիս, երկու անգամ՝ Թեոդոսուպոլիս (Կարին): Պարսկա-բյուզանդական կռիվները վերջացան 591 թվի դաշնագրությամբ, որով Պարսկական Հայաստանի մի խոշոր մասն կցվեց Բյուզանդական Հայաստանին: Մուշեղ Մամիկոնյան այդ միջոցին մայրաքաղաք գնաց, բայց փոխան սպասելիք շնորհների, կայսերական դուռը դավանաբանական խնդիրներ դրեց նշանավոր զորավարի առաջ: Այս առթիվ խորհրդակցություններ տեղի ունեցան ապսպրված հայ եկեղեցականների հետ, հավանորեն 592-593 թվին: Իսկ Թեոդոսուպոլսի ժողովներն են՝ Թեոդորոս փիլիսոփայապետի գումարածը, երևի 595 թվին և Հերակլ կայսեր 23-րդ տարվանը՝ 633 թվին:

Մորիկի ժողովը և նրան կապակից Կարինի ժողովը նշանակում ենք 593-595 թվականներին, համաձայն Diegesis-ի տեղեկության, թե քաղկեդոնական վեճերը տևեցին 14 տարի՝ մինչև Աբրահամի կաթողիկոսանալը, ուրեմն 607-14=593: Բացի սրանից, Անաստաս կայսեր Թղթի վերջը կա մի կարևոր ծանոթություն, թե Թղթի գրելուց մինչև Մորիկի 13-րդ տարին անցել է 89 տարի[2]*: Մորիկի 13-րդ տարին կլինի 595 թիվը (582+13=595): Հետևաբար, Թուղթը գրված է (595-89=) 506 թվին: Կարծում ենք, որ Անաստասի Թուղթը, ինչպես և Զենոնի հենոտիկոնը թարգմանված են հայերեն 595 թվին՝ սույն տարվան մեջ գումարված ժողովի առթիվ:*

---

[1] «Գիրք թղթոց», էջ 42, հմմտ. էջ 220-221:

[2] Անդ., էջ 278:

Ինչ վերաբերում է Հերակլի ժողովին, որ գումարվեց Կարինում, տեղեկությունները [թեև] խառնակ են, բայց դյուրին է կարգի բերել: Diegesis տալիս է Հերակլի 23-րդ (610+23=) 633 և Խոսրովի մահվան 4-րդ (628+4=) 632 տարին: «Կայսերաց գիրքը» ժողովը կայացած է համարում Հերակլի ԺԷ-րդ[1], և կամ ԺԹ (համաձայն ուրիշ օրինակ) տարին, ուրեմն 627-629 թվին: Հերակլ կայսրը Վրաստան և Հայաստան էր 622-628 թթ.: Կայսրը կուզեր հայ և հույն եկեղեցու միջև եղած խտրոցը վերացնել ու երկրի համակրությունը ձեռք բերել պարսկական պատերազմների առթիվ: Հաշտությունը դժվար չէր: Ինքը՝ կայսրը, միակամության և մի ներգործության դավանանքի ջերմ պաշտպան էր, համաձայն Հայոց եկեղեցու և հակառակ հույն եկեղեցու վարդապետության: 622 թվից սկսած կայսրը այդ ուղղությամբ փորձեր արեց՝ խոսեց Կարինի Պողոս Միականի կոչված եպիսկոպոսի հետ, 626 թվին համոզեց Փասիսի եպիսկոպոս Կյուրոսին և 631 թվին նրան նշանակեց պատրիարք Աղեքսանդրիո: 633 թվին համաձայնություն արդեն կայացած էր Աղեքսանդրիայում: Կարծում ենք, որ Հայաստանում ևս խնդիրը միանգամից չէ դրվել և լուծվել: Հավանական է, որ 628 թվին Քրիստափոր կաթողիկոսի անկումը կապ է ունեցել օրվան խնդրի հետ, և որ վերջնական վճիռը կայացած է 633 թվին: «Սակս ժողովոց» հիշատակարանի տեղեկությամբ[2], Հերակլ (Հերակլիոս) I իր թագավորության 12-րդ տարում սպանեց պարսից Խոսրով թագավորին և 18 տարի հետո ժողով արավ Կարին քաղաքում: Սակայն Խոսրով սպանվեց, և ո՛չ Հերակլի ձեռքով, 628 թվին: Եվ ուրեմն, ժողով պիտի կայացած լիներ (628+18=) 646 թվին: Հիշատակարանը շփոթել է հայտնապես Հերակլի ժողովը այն ժողովի հետ, որ գումարեց Կոստանդ [II կայսրը] Դվինում: Այս վերջինիս ստույգ թվականն է 649 (չորս տարի առաջ նախքան Կոստանդ կայսեր ժամանումը ի Դվին= 653 թվին), և գումարված է Կոստանդի նշանավոր Տիպոսի (Typos) հետևանքով: Ո՛չ Հերակլ, որ կարինցի հայ ծագում ուներ և ո՛չ իր թոռն Կոստանդ, ոչինչ չեն գործել Հայոց եկեղեցու դեմ, և ո՛չ Եզր Ա կաթողիկոս և անգամ Ներսես Գ Իշխանեցի չեն դրժել իրենց ուխտին: Կայսրերն են համակերպվել և ընդունել Հայոց եկեղեցու տեսակետը և ոչ թե հայերն են զիջել: Հայի խորշանքը և անվստահությունն այնքան մեծ էր հույների հանդեպ, որ ամեն մի հաղորդակցություն, նույնիսկ նպաստավոր, կասկածելի են համարվել: Միակամության և մի ներգործության հոդի վրա հաշտություն կնքել, նշանակում է Քաղկեդոնի դեմ գործել և ոչ ի նպաստ: Սեբեոսի մոտ հայոց պատասխան Թուղթը հարազատ չէ[3], այս մասին տեղը չէ երկարել:

---

1 «Գիրք կայսերաց», էջ 76:

2 «Գիրք թղթոց», էջ 221:

3 Սեբեոս, էջ 120-134:

Հունաց «յորդարանութիւն»-ը չօգնեց իրենց հաղթելու հայերին: «Այլ Հայք համբաւէին ըՅովհաննու, շարունակում է մեր պատմագիրը,- եթէ ի Յունաց կողմն լեալ, հակառակ քերէր Հայոց. զորոյ զրպարտութեան պատճառ Սողոմոն ոմն միայնակեաց, <որ> յետոյ եղև կաթողիկոս, նորա հարցեալ զվարդապետն իւր Սողոմոն, որ Մաքենոցացն էր հայր, և նա գրով ուսոյց զայս՝ եթէ ոչ պարտեցան Հայք ի հաւատոյ մասին», այլ հաղթվեցան նվիրապետության խնդրում (Բ, գլ. ԽԸ): Ո՞վ է այս Հովհանը:

Ուխտանես բաց է թողել այս տեղիքը: Իսկ Ստեփանոս Օրբելյան հասկացել է այնպես, թե «ոմանք զրպարտեն զսուրբ հայրն Յովհան Մայրագոմեցի, եթէ նա ասաց, եթէ Հայք պարտաւորեցան ի հաւատոյ մասին. որ և քա՛ւ և մի՛ լիցի»[1]:

Մեզ թվում է, որ ամբաստանության մեջ խոլովված են երկու անձ՝ Հովհան Բագավանցին, որ արդարև «ի Յունաց կողմ էր» և հակաթոռ կաթողիկոս ընտրվեց Մովսես [Բ կաթողիկոսի] ժամանակ՝ 595 թվին, իսկ մյուսը՝ Հովհան Մայրագոմեցին, որ ասել էր, թե «Հայք պարտեցան»՝ 633 թվի ժողովի համար: Ստեփանոս Օրբելյան պատմում է, որ Եզր [կաթողիկոսը] չէր տարել ժողովին ժամանակակից երկու նշանավոր գիտնական վարդապետներին՝ Մաթուսաղա Սյունեցուն և Հովհան Մայրագոմեցուն, այլ բավական էր համարել Մաթուսաղայի աշակերտ՝ Թեոդորոսի ներկայությունը: Սակայն, Թեոդորոս չէր արդարացրել իր վրա դրած հույսերն ու վստահությունը և պաշտպանել էր հունաց տեսակետը: Այս Թեոդորոսը՝ Կոմիտասի եղբորորդին, շփոթված է անտարակույս Կարնո Թեոդոր փիլիսոփայապետի հետ, որ [կաթողիկոս] ընտրել տվեց Հովհան Բագավանցուն:

Diegesis-ն ևս գիտե, որ Մաթուսաղա Սյունեցին և նրա հետ Գարդմանի եպիսկոպոս Ստեփանը բացակա են եղել Եզրի ժողովին և Հովհան Մայրագոմեցին աշխատել է հեռու պահել նրանց Եզրի միությունից, բայց չի հաջողել և երկու եպիսկոպոսները հավանություն են տվել Եզրի քաղաքականությանը: Հերակլի և Կոստանդ [II]-ի ջանքերը՝ հարթել հայ և հույն եկեղեցիների հարաբերությունները միակամության վարդապետության գետնի վրա և այս խնդրին նվիրված ժողովների բնավորությունը, շատ շուտով մոռացվել և այլափոխվել է, թերևս 680-681 թվի [Կ.Պոլսի] վեցերորդ տիեզերական ժողովի հետադարձ ստվերի տակ: Այս ժողովը ջնջեց Հերակլի և Կոստանդի միակամ վարդապետության վերա կանգնած քաղաքականությունը և վերադարձավ քաղկեդոնության երկուկամ տեսակետին: Սաս տարի հետո՝ 691 թվին, տեղի ունեցավ Տրուլլոսի *ժողովը, ուր հավանորեն ներկա էին և հայ*

1 «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», հատ. Ա, Փարիզ, 1859, էջ 144:

եպիսկոպոսներ: Diegesis հաղորդում է, որ Սահակ Գ Ձորափորեցի [կաթողիկոսը] համակերպվել է ժողովին, բայց վերադառնալով Հայաստան՝ հրաժարվել է և մնացել իր նախկին դավանանքի մեջ: Գուցե այս դեպքերի ազդեցությամբ է, որ «Սակս ժողովոց» աններեսի մոլորության մեջ է ընկել, հավատացնելով, թե Եզրից մինչև Հովհան Օձնեցին, հայ կաթողիկոսները հետևորդ են եղել քաղկեդոնականության:

Սողոմոն վարդապետի Թուղթը, գրած իր աշակերտ՝ հետագայում (792 թվին) Հայոց կաթողիկոս Սողոմոն [Ա Գառնեցուն], պահել է մեզ ճշմարիտ պատմությունը 633 թվի Եզրի ժողովի էության «Հայք ոչ պարտեցան ի հաւահիշողութիւն 633 թվի Եզրի ժողովի էության «Հայք ոչ պարտեցան ի հաւատոյ» մասին: Արդարև, ընդունել Հերակլի և Կոստանդի՝ առաջնի էկթեզիս և երկրորդի տիպոս դավանաբանական հրահանգները, նշանակում է հավատարիմ մնալ հակաքաղկեդոնական քրիստոսաբանության:

Սողոմոն վարդապետի տեղեկությամբ հայերը պարտվել են նվիրապետության հարցում: Հույները գտել են, որ Հայոց եկեղեցին չունի բոլոր իննը աստիճանները եկեղեցական դասի: «Ո՞վ է պատրիարքն ձեր», - հարց են տվել հույները, - «Չի չորք միայն կացին ի վերայ երկրի», այն է՝ Աղեքսանդրիայի, Անտիոքի, Հռովմի և Եփեսոսի պատրիարքական աթոռները, որոնց հիմնադիրները են Մարկոս, Մատթեոս, Ղուկաս և Հովհաննես առաքյալները: Եփեսոսի աթոռը փոխադրվեց Կ. Պոլիս Հուստինիանոսի ժամանակ, իսկ Մատթեոսի աթոռը՝ Երուսաղեմ: Ենթադրվում է, որ միմիայն առաքելադիր եկեղեցիներին է վերապահված ինքնուրույն և անկախ վարչության իրավունք և ուրեմն հայերն իրենց ինքնուրույնությունն արդարացնելու համար պետք է ցույց տային իրենց եկեղեցու առաքելական ծագումը: Հույներն ասում էին, որ Լուսավորիչ ձեռնադրվեց Կեսարիա և երբ այժմ անկախ եք համարվում «ցույց է՛ք զպատրիարքն, ընդ որով դասի արքեպիսկոպոսապետն ձեր, որ մինչև ցայսօր (!) ընդ մեօք էր»: Հույներն իրենց մեծարանությամբ «փոքրկացուցանել ջանային զկայս հանգստեան Թադէոսի առաքելոյ՝ չունել եպիսկոպոսապետ և մետրապօլիտ» (Բ, գլ. ԽԸ): Հայերին դժվար չէր զինաթափ անել հակառակորդին՝ հիշելով որ Հայոց եկեղեցու բուն հիմնադիրն է Թադեոս առաքյալը: Հետևապես և [Հայոց] կաթողիկոսն է նրա աթոռի պատրիարքը, բայց որ արքեպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսապետ, և մետրոպոլիտ չունեին, այդ պետք է խոստովանեին: Իրենց պարտությունը, ուրեմն, այս կետումն է:

Բյուզանդական և հայ եկեղեցիների տարբերությունը վարչական կազմի տեսակետից բացատրել ենք պատմական լույսով մեր ռուսերեն աշխատության մեջ[1]: Բյուզանդականը համակերպվել էր պետական վարչական բա-

[1] Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, гл. XII—Нахарарство и иерократия.

ժանմունքին, իսկ Հայ եկեղեցին՝ իր երկրի նախարարական պատկերին: Առաջինն ունեը մի շարք մետրոպոլիտներ՝ ստորադաս եպիսկոպոսներով: Կային և բազմաթիվ քաղաքներ, որոնց եպիսկոպոսը կոչվում էր սկզբում ավտոկեփալ՝ «ինքնագլուխ», իսկ հետագայում՝ արքեպիսկոպոս: Սրանք չունեին ստորադաս եպիսկոպոսներ: Հայ եկեղեցու պետը չուներ ո՛չ մետրոպոլիտներ և ո՛չ արքեպիսկոպոսներ, այլ միայն բազմաթիվ եպիսկոպոսներ:

Ինչ որ Մովսես Կաղանկատվացին պատմում է այս բացատը լրացնելու խնդրի մասին, հետաքրքրական է: Որպես թե հայերը հայտարարել են, թե իրենց արքեպիսկոպոսը Աղվանից կաթողիկոսն է և մետրոպոլիտը՝ վրացը: [Վրաց] Կյուրիոն [կաթողիկոսը] չի ընդունել, ըմբոստացել է և անցել քաղկեդոնականության: Հունական զորավարները պաշտպանել են վրաց գահերեցությունը հանդեպ Աղվանից, բայց սրանք չեն հոժարել, ցույց տալով որ Եղիշա առաքյալը քարոզել է և հիմնել Գիսի եկեղեցին՝ «նախկին քան զՀայք»: Ուստի և չեն ուզեցել անգամ հնազանդվել Հայոց եկեղեցուն:

Այս պատմությունն երկրայելի է[1], *բայց եթե անգամ հնարված է, լավ արտացոլում է պատմական մի իսկություն: Վրաց և աղվանից անջատումը ներշնչված էր ամենեն առաջ ազգային ուրույն եկեղեցի ունենալու ձգտումից: Դավանաբանական խզումը լոկ գաղափարական շղարշ էր արդարացնելու համար վարչական անկախությունը: Նույն հողի վերա է ծագել և Ուխտանեսի մոտ պահված պարզամիտ ավանդությունը: [Հայոց] Աբրահամ [կաթողիկոսի] առաջին տարին վրաց և աղվանից արքեպիսկոպոսները գալիս են ընդունիր կաթողիկոսին տեսության: Աբրահամը «Ընկալեալ զնոսա մեծաւ պատուով և սիրով Հոգւոյն որպէս օրէն է, և նստուցեալ զնոսա յիւրաքանչիւր գահի, որպէս սովորութիւն էր նոցա նստել»: Սեղանի վերա «օրհնեցին և կերան մինչև ի ժամ գինոյ», երբ Աբրահամ կաթողիկոսն առաջարկեց գինու բաժակը նախ Աղվանից արքեպիսկոպոսին և ապա՝ Վրաց: Կյուրիոն նեղացավ, ասելով որ ինքն էր արժանի առաջին բաժակի, քանզի «վիճակաւ վեբագոյն եմ քան զդա, և եպիսկոպոսօք ևս առաւել, իսկ հաւատով նախ քան զդա ի սրբոյն Գրիգորէ և այսր»: Աբրահամ չկարողացավ համոզել Կյուրիոնին, որ Աղվանից արքեպիսկոպոսը հասակով ավելի ծեր էր, ուստի և «պատիւ արարի զայն նորա ծերութեանն»: Ահա թե ինչու «փառասէր, մարդադաւան», Կյուրիոնը բաժանվեց «սակս միոյ բաժակի»*[2]*:*

Վրաց և աղվանից բաժանումից հետո հայերը առաջարկում են մետրոպոլիտության պատիվը Մարդպետական եպիսկոպոսին: Սա պահանջում է

---

[1] Հովհ[աննես] Կաթ[ողիկոս] [Դրասխանակերտցի] գիտե այս պատմությունը (տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 41-42):

[2] Ուխտանես, գլ. ԿԲ, էջ 118:

ընկնում դեպի Երուսաղեմ: Սակայն նա ծննունդային վերադառնում է Գեղամա իր հայրենի գավառը և Պուհավանքի մեջ պահված [Հովհաննես] Մկրտչի, Թովմաս առաքյալի և Ստեփանոս Նախավկայի նշխարները փոխադրում է Ցղերկը: Այս պատմության մեջ մի կարևոր ակնարկ կա. «Եւ չոգայ,- պատմում է Հովսեփը,- հասի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և զերկրպագութիւն անդ կատարեալ, մեծաւ տրտմութեամբ դարձայ, **վասն զի ամենեքեան էին ներկեալ և հասանեալ աշխարհակործան ժողովոյն**. *որոց աղջոյն անգամ ոչ տուեալ՝ եկի ի գաւառն իմ Գեղարքունի» (Բ, գլ. Ծ): Ի՞նչ ժողովի մասին է ակնարկը: Հովսեփ հաստատվել է Ցղերկը գյուղում Հերակլ կայսրի (610-640) և Հազկերտ III արքայի (632-652), Հայոց կաթողիկոս Եզր Ա Փառաժնակերտցու (630-640), Հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի († 637), Սյունյաց Գրիգոր իշխանի († 637), Մաքսուսաղայի ուսուցչապետության, Գարդմանի իշխան Վարազ-Գրիգորի օրով, ուրեմն 630-637 թվերի միջոցին: Մնացել է 12 տարի, հետո գնացել է Երուսաղեմ, ուրեմն 642-649 թվերի մոտերքը: Մի կամքի և մի ներգործության վեճերի ժամանակ էր և գիտենք, որ Երուսաղեմի պատրիարք Սոփրոնիոս (634-638) ժողով գումարեց Երուսաղեմ ընդդեմ մի ներգործության դավանանքի: Կարծում ենք այս ժողովն է, որ Հովսեփ որակում է որպես «աշխարհակործան», հայ դավանության հակառակ լինելու պատճառով:*

Երկրորդ գրքի վերջին երկու գլուխները՝ ԾԱ («Վասն որ ի սուրբն Երուսաղէմ եկեղեցւոյ շինուածք թուով և հիմնադրելով. ստոյգն գացեա անդանօր») և ԾԲ («Անուանք վանորէից, որ յԵրուսաղէմ են շինեալ յԱղվանից անուն, զոր երանելւոյն Անաստասայ առ Վահան Մամիկոնեան՝ ուսաք, այս են») նվիրված են Երուսաղեմ գտնված Աղվանից վանքերին[1]:

[1] Քաղված Անաստաս Վանականի գրությունններից, տե՛ս «Անաստասայ վարդապետի վասն վանօրէից Հայոց, որ ի Ս. քաղաքն յԵրուսաղէմ», Վենետիկ, 1896:

ունենալ երկու կամ երեք ստորադաս եպիսկոպոս: Այս հավանությունը վտանգավոր է համարվում և մետրոպոլիտության տիտղոսը հատկացնում են Սյունյաց եպիսկոպոսին: Սյունեցիք որպես մետրոպոլիտ պարտավոր չէին հիշելու կաթողիկոսին եկեղեցում և իրենց պաշտոնական տիտղոսն էր «հոգևոր տէր»: [Հայոց] Եղիա կաթողիկոս Աղվանք գնալիս (704 թվին), բույլ է տվել իրեն Երիցո վանքում *«խակագործութիւն», որով և ընդունված հարաբերությունները կաթողիկոսարանի և Սյունյաց աթոռի միջև խանգարվել են: Կաղանկատվացին ասում է, թե «Այսպէս զետեղեցին զինն դասս»: Սակայն առանց արքեպիսկոպոսի, իննը դասը չի լինի, այլ միայն ութ: Պետք է կարծել, որ Մարդպետականը մնում է հաշվի մեջ:*

Այս պատմության մեջ արտահայտվում են Սյունյաց անջատական տրամադրությունները: Պատմությանը հետևում է Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսի Թուղթը Ամարասա Մխիթար եպիսկոպոսին (Բ, գլ. ԽԹ), ուր, կաթողիկոսի անունից հետո, առաջին տեղը բռնում է Թեոդորոս Մարդպետական եպիսկոպոսը և երկրորդ՝ Դավիթ Սյունյաց եպիսկոպոսը[1]*: Թվում է, թե այսպիսով ցույց է տրվում, որ Մարդպետականի տեղը եպիսկոպոսների մեջ առաջինն է և Սյունյաց եպիսկոպոսը լոկ երկրորդն է: Թվում է, թե այս տեղից է ծագել այս երկու եպիսկոպոսությանց մետրոպոլիտության արժանի համարվելու միտքը:*

Աբրահամ [կաթողիկոսի] Թուղթը կարևոր վավերագիր է և շատ ավելի ընդարձակ, քան բերում է Կաղանկատվացին, ինչպես երևում է նրա պատճենից՝ «Գիրք թղթոց»-*ում: Այստեղ պակաս է միայն վերջին մասը՝ ձեռագրի թերթ ընկած լինելու հետևանքով: Կաղանկատվացին բերում է Թղթի պակասը և վերջին մի հատված, որ մասամբ լրացնում է* «Գիրք թղթոց»*-ի պակասը:*

Կաղանկատվացու Պատմության Ծ գլուխը նշխարների պատմությունն է: Գեղամա գավառի Բրտի այրք անապատից Հովսեփ վանականը տեղափոխվում է Արցախի Ցղերկք գյուղը: Տեղի Միհր եպիսկոպոս ապաստան է տալիս նրան, եկեղեցի են շինում: Միհր մահանում է 12 տարուց հետո և նրան հաջորդում է Անդրեաս [եպիսկոպոսը]: Հովսեփ մտահոգ է, որ նորաշեն եկեղեցին նշխարներ չունի:

Լսում է, որ Մխիթար անունով մի անապատական բերել է Երուսաղեմից Արցախ Ս. Ստեփանոսի և Ս. Գևորգի նշխարներից, նույնպես և Տավրոս Արցախ Ս. Անդրեասի վկայարանից հայթայթել այս առաքյալներից անցնելիս Ս. Անդրեասի վկայարանից հայթայթել այս առաքյալների նշխարներից մի մաս: Հովսեփ հաջողում է համոզել Մխիթար անապատին և նշխարներից մի մաս: Հովսեփի ցանկանում է զետեղել բոլոր մասունքները Ցղերկաց եկեղեցում: Հովսեփի ցանկանում է ձեռք բերել նաև Ս. Հովհաննես Մկրտչի նշխարները, ուստի ուղի է

---

[1] Կաղանկատվացու մոտ Դավիթ եպիսկոպոսը բռնում է երրորդ տեղ, որ գրչի սխալ է: «Գիրք թղթոց»-ում երկրորդ տեղն է (էջ 196):

ընկնում դեպի Երուսաղեմ: Սակայն նա ծեռնունայն վերադառնում է Գեղամա իր հայրենի գավառը և Պուհավանքի մեջ պահված [Հովհաննես] Մկրտչի, Թովմաս առաքյալի և Ստեփանոս Նախավկայի նշխարները փոխադրում է Ցղերկք: Այս պատմության մեջ մի կարևոր ակնարկ կա. «Եւ չոգայ,- պատմում է Հովսեփը,- հասի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և զերկրպագութիւն անդ կատարեալ, մեծաւ տրտմութեամբ դարձայ, **վասն զի ամենեքեան էին ներկեալ և հաւանեալ աշխարհակործան ժողովոյն**. *որոց ողջոյն անգամ ոչ տուեալ՝ եկի ի գաւառն իմ Գեղարքունի» (Բ, գլ. Ծ): Ի՞նչ ժողովի մասին է ակնարկը: Հովսեփ հաստատվել է Ցղերկք գյուղում Հերակլ կայսրի (610-640) և Հազկերտ III արքայի (632-652), Հայոց կաթողիկոս Եզր Ա Փառաժնակերտցու (630-640), Հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի († 637), Սյունյաց Գրիգոր իշխանի († 637), Մաքուսաղայի ուսուցչապետության, Գարդմանի իշխան Վարազ-Գրիգորի օրով, ուրեմն 630-637 թվերի միջոցին: Մնացել է 12 տարի, հետո գնացել է Երուսաղեմ, ուրեմն 642-649 թվերի մոտերքը: Մի կամքի և մի ներգործության վեճերի ժամանակ էր և գիտենք, որ Երուսաղեմի պատրիարք Սոփրոնիոս (634-638) ժողով գումարեց Երուսաղեմ ընդդեմ մի ներգործության դավանանքի: Կարծում ենք այս ժողովն է, որ Հովսեփ որակում է որպես «աշխարհակործան», հայ դավանության հակառակ լինելու պատճառով:*

Երկրորդ գրքի վերջին երկու գլուխները՝ ԾԱ («Վասն որ ի սուրբն Երուսաղէմ եկեղեցւոյ շինուածք թուով և հիմնադրելով. ստորգն գտցես անդանօր») և ԾԲ («Անուանք վանօրէից, որ յԵրուսաղէմ են շինեալ յԱղվանից անուն, զոր երանելւոյն Անաստասայ առ Վահան Մամիկոնեան՝ ուսաք, այս են») նվիրված են Երուսաղեմ գտնված Աղվանից վանքերին[1]:

[1] Քաղված Անաստաս Վանականի գրությունններից, տե՛ս «Անաստասայ վարդապետի վասն վանօրէից Հայոց, որ ի Ս. քաղաքն յԵրուսաղէմ», Վենետիկ, 1896:

[«ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔԸ]

[Է]

Եկեղեցական գործերը մեծ տեղ են բռնում նաև «Աղուանից պատմութեան» երրորդ գրքում: Այս գիրքը բովանդակում է 23 գլուխ, որոնցից 12-ը՝ Գ-ԺԴ, վերաբերում են եկեղեցական անցուդարձին:

Աղուանից Եղիազար կաթողիկոսին հաջորդեց Գարդմանի եպիսկոպոս Բակուր կամ Ներսես: Աղվանից իշխան Վարազ-Տրդատի մահից հետո, ոմն Շերոո գրավեց իշխանությունը, ինչպես երևում է, բռնանալով նրա որդիների վրա: Իսկ կինը՝ Սպրամ, շարունակեց պահել իր բարձր դիրքը և նրա շնորհիվ էր, որ Բակուր արժանացավ հայրապետական աթոռին: Տիկնոջ հովանավորության պատճառն էր Բակուրի քաղկեդոնական հակումը, ինքը՝ տիկինը, լինելով հետևորդ Քաղկեդոնի: Գժտություններ ծագեցին: Մեզ ծանոթ երկու եպիսկոպոսները՝ Հովել և Իսրայել, հրապարակի վրա էին և պատվավոր դերի մեջ: Հովելն է, որ, ուրիշ եպիսկոպոսների հետ, պահանջել էր Ներսես-Բակուրից նզովել Քաղկեդոնի ժողովն ու Լևոնի տոմարը՝ նախքան կրազմեր աթոռի վերա: Հովել ստացել էր «Նզովից գիրը» և դրել պահեստի: *Ներսես պահեց հավատարմությամբ իր ուխտը մինչև որ Հովել կենդանի էր: Երբ սա մեռավ 14 տարուց հետո, Ներսես շտապեց Հովելի եպիսկոպոսարանը Մեծիրանց գավառում, և Զաքարիա անուն մի վանականի ձեռնադրեց եպիսկոպոս և նշանակեց հաջորդ Հովելի, և այդ գնով կորզեց նրանից «Նզովից գիրը»: Այնուհետև սկսեց Սպրամ տիկնոջ գործակցությամբ հայտնապես քարոզել քաղկեդոնական հավատը, անգամ բռնություններ գործելով: Առաջին զոհը եղավ «նշանագործ» Իսրայել [եպիսկոպոսը], որին հալածեց երկրից: Շերոո իշխանը և մյուս եպիսկոպոսները ժողով գումարեցին, նզովեցին Ներսեսին և այս մասին հայտնեցին [Հայոց] Եղիա կաթողիկոսին, որ դիմեց Աբդ ալ-Մալիք խալիփային և հրաման հանեց Աղուանից հանցապարտ կաթողիկոսին և Տիկնոջ Սպրամին դրկել շղթայակապ արքունի դուռը: Հայոց Եղիա կաթողիկոս գնաց անձամբ Պարտավ, ժողով գումարեց, գահընկեց արավ Ներսեսին և ընտրել տվեց հաջորդ Սամուել եպիսկոպոսին:*

Ժողովը կայացավ «85-րդ ամի տանկաց և ի հայ թուականին 148, յամսեան Հրոտից»: Տաճկաց թվականն է Հիջրի, որի 85 թիվը=է 704 հունվարի:

Հայկական թվականը՝ 148(+551=) 699 թվի հունիս 5-700 թվի հունիս 4, չի համապատասխանում տանկականին, եթե միայն գրչական վրիպակ չկա: Պետք է կարծել, որ Հայկական թվականը հետո է ավելցրած, բացի, հարկավ, հրոտից ամսից, որ հարազատ ենք համարում: Ժողովը գումարված է ուրեմն 704 թվի հրոտից=մայիս ամսին: Ներսես «կալաւ զաթոռն ուղղափառութեամբ ամս 14 և ի չարափառութեան՝ ամս 3», ուրեմն 686-700 թվերին՝ ուղղափառ և 700-704 թվի մայիս՝ չարափառ:

Ներսես-Բակուրի ձայնը խեղդված էր, այնինչ նա ինքնապաշտպանության հիմքեր ուներ իր խստաբարո դատավորների առաջ: Հիշեցինք վերև, որ Հուստինիանոս II կայսրը Հայաստան էր 689 թվին: Տիկին Սպրամի ամուսնուն՝ Վարազ-Տրդատին նա շնորհեց էքսարքոսության բարձր տիտղոսը, Սահակ Ձորոփորեցի Հայոց կաթողիկոսին, հինգ եպիսկոսների հետ, տարավ իր հետ Կ.Պոլիս, ուր կաթողիկոսը գեթ առերես կատարեց կայսերական պահանջը՝ ընդունելով քաղկեդոնականությունն: Ասում ենք «առերես», ավելի ճիշտ կլիներ ասել թեթևաբար: Կայսրն առիթ էր որոնում լուծելու 686 թվի դաշինքը արաբների հետ և լավագույն առիթը միշտ եղել է Հայոց ապստամբությունը: Սահակ կաթողիկոս զիջել է պայմանով՝ ստանալ կայսերական օգնություն անհավատների լուծը թոթափելու: Հուստինիանոս II կայսրը գահընկեց եղավ, բայց նրա հաջորդը (**Լեոնտիոսը** - *Պ. Հ.) շարունակեց նույն քաղաքական խաղերը հայոց հետ: 700 թվին պայթեց պատրաստված ապստամբությունը: Աբդ ալ-Մալիք խալիփայի եղբայրը՝ Մուհամմադ եկավ ապստամբ հայ իշխանների դեմ՝ Աբդ ալ-Մալիքի 16-րդ տարին՝ 700-701 թվին և վերականգնեց խաղաղությունը: Ճիշտ է, կայսերական օգնությունն հասավ, բայց այնքան չնչին էր, որ շոշափելի արդյունքը միայն պարտությունն եղավ: Մուհամմադ նորեն եկավ 702-703 թվին (=Աբդ ալ-Մալիքի 18-րդ տարին): Հայոց Սահակ կաթողիկոս հուսախաբ դիմեց խալիփայի ներողամտության և մեռավ Խառանում: Նրա հետ մեռավ և միության խնդիրը, մեռավ կայսերական խարուսիկ խոստումների աղետաբեր հետևանքով: Սահակին հաջորդեց Եղիա [Ա Արճիշեցի], որի անձն ու գործը մարմնացած բողոք էր կայսերական ենեգ քաղաքականության դեմ և խորշանք կայսերական դավանաբանություններ: Վշտացած Հայրապետը իրավունք ուներ գանգատելու Աբդ ալ-Մալիքին, թե «Աղվանից կաթողիկոս նստեալ ի Պարտավ, խորհուրդ արարեալ ընդ կայսերն Յունաց, զնա քարոզէ յաղօթս» (Գ, գլ. Ե): Այս ամբաստանության մեջ զայրույթի սլաքն ուղղված է ենեգամիտ կայսեր դեմ ավելի մեծ չափով, քան Աղվանից բշվառ Ներսես կաթողիկոսի:*

Ներսեսի 14 տարի ուղղափառ, այսինքն՝ հայերի հետ, լինելը և 3 1/2 տարի չարափառ, այսինքն՝ հայերից զատվելը, էապես այլ բան չէ նշանակում, քան որ Ներսեսը մնացել էր հավատարիմ Հուստինիանոս II-ի օրեն ծագած

տրամադրություններին: Եվ որովհետև Աղվանք անմասն էին 700-704 թվերի ապստամբական շարժումներին, Ներսես չընդգրկեց հակաքաղկեդոնական խիստ հակադարձ քարոզը, որ սաստկացավ Հայոց մեջ՝ շարժումների ձախորդության հետևանքով:

Ներսեսի «Նզովից գիր» տալը և Հովելի մահից հետո այդ գրի գողանալը եպիսկոպոսությամբ կաշառված Զաքարիա վանականի միջոցով՝ ձրի հերյուրանք են հետին ժամու: Նման գիր չէին տված Ներսեսի նախորդները՝ Եղիազար, Ուխտանես, Վիրո, և հավանական չէ, որ Ներսես տված լիներ: Աղվանից հայրապետների անջատական ձգտումը հայտնի է, ինչպես և անժխտելի նրանց քաղկեդոնական հակումները, Ներսես քավեց բոլորի մեղքերը: Հայոց Եղիա կաթողիկոս հասավ իր գլխավոր նպատակին՝ ենթարկել Աղվանից հայրապետությունը իր աթոռին, վերապահելով ձեռնադրության արտոնությունը:

Ներսեսին հաջորդ ընտրվեց Սիմեոն, նախապես գրով նզովելով Քաղկեդոնի ժողովը, Լևոնի տոմարը և Մաքսիմոսի վարդապետությունը: Սա *հայտնի եկեղեցական էր, որ դեմ ելավ միակամության ուսման և մեռավ աքսորի մեջ՝ 662 թվին: Պարտավի ժողովը, ուր [կաթողիկոս] ընտրվեց Սիմեոն, արձանագրեց, թե «ի սուղ ինչ ժամանակս կաթողիկոսքս մեր զկարգն յեպիսկոպոսացս մերոց առին, իսկ այժմ զի անփորձ և անընտրող զործով եղև, և հերձուածեցաւ աշխարհս, վասն այդորիկ պայմանեցաք առաջի Աստուծոյ և ձերոյ (Եղիայի) հայրութեանդ, եթէ ձեռնադրութիւն հայրապետութեանս Աղվանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռէն լիցի միաբանութեամբ աշխարհիս» (Գ, գլ. Ը):*

Շերո իշխանն իր ստորադրյալ աշխարհիկ տերերով նմանապես [Թուղթ] գրեցին և Թուղթը տարան Արդ ալ-Մալիքին, որտեղ իշխանների անունները ցուցագրեցին սպառնալով՝ «եթէ զորս ի սոցանէ գտանեն երկարձակ եղեալ, սրով և զերութեամբ սպառեսցեն» (Գ, գլ. Ժ):

Սիմեոն հայրապետական իշխանությունը վարեց մեկուկես տարի, ուրեմն 704-706 թվերին: Աթոռը ժառանգեց Միքայել, որ իր նախորդի նման հավատարմության գիր է տվել ընտրական ժողովին, որ գումարվեց Շամբոքի Բերդո վանքում: Իշխանները ևս Շերոյի գլխավորությամբ մի Թուղթ են ստորագրել, որ պակասում է Կաղանկատվացու հրատարակության մեջ, բայց պահված է Էջմիածնի ձեռագրում թիվ 58: Հարկավոր ենք համարում բերել այստեղ այդ հետաքրքրական վավերագիրը՝

«Այլ ի նոյն գրոց տեառն Վիրոյի Աղուանից կաթուղիկոսի. յառաջաբան պատմութեան աշխարհին Աղուանից: Կանոնք և սահմանադրութիւն ժողովոյն Աղուանից, որ եղև ի ժամանակս Եղիայի Հայոց կաթուղիկոսի, որ էր ԼԱ. աթոռակալ ի սրբոյն Գրիգորէ:

Ի ժամանակին յորում կարգեցաւ ի քահանայապետութիւն Աղուանից

Միքայէլ քահանայ խօսեցաւ աքոռակցօքն իւրովք, որք էին.

(1) *Յովհաննէս Կապաղակու եպիսկոպոս,*
(2) Սահակ Ամարասու եպիսկոպոս,
(3) Եղիազար Հոշոյ եպիսկոպոս,
(4) Իսրայէլ Մեծկուանից եպիսկոպոս,
(5) Զաքարիա Մեծիրանց եպիսկոպոս,
(6) Յովակիմ Գարդմանայ եպիսկոպոս, յաղագս բարեկարգութեան աշխարհիս և ուղղափառութեան հաւատոյս:

(1) Արդ ես Ճերոյ ապիհի<պատ> պատրիկ Գարդմանայ տէր և Աղուանից իշխան,
(2) Վարազ-Գրիգոր պատրիկ Աղուանից սպարապետ,
(3) Բար ի Ճահր Փերոզեան,
(4) Զառմիհր ի Վարազ-Քուրդաքեան,
(5) Թէոդորոս Վստամ Յաբեմանեան,
(6) Ռոստոմ ի Վաչագան ի Վարազաք<ոյ>եան Յունսատահեան,
(7) Վահան ի Վարազվահանեան,
(8) Սմբատ ի Քարոյեան,
(9) Մահումատ ի Ղանքարեան,
(10) Գրիգոր ի Ռահատեան,
(11) Պատրիկ ի Քամդիտան,
(12) Արեքո<յ> ի Վարոքեան (=Վար<ազ>ք<ոյ>եան?*)*,
(13) Ճերոյ ի Մերդանշահեան,
(14) Վարդիշ ի Թամդիկան հիւպատոս.

ԶԸ թուականութեանս Հայոց այսպէս կանոնեցաք, թե յորժամ դուք ձեռնարկէք յաղագս քաղկեդոնական աղանդոյն և կամ Մայրագոմեց<ւ>ոյն, եթէ վասն պայլիկեանց և թէ վասն խառն ամուսնութեան և թէ զի՞նչ և իցէ, ոչ որ կարէ ելանել ըստ ձեր հրամանէ. և եթէ որ ելանէ յԱստուծոյ դատապարտեալ եղիցի, և դուք իշխան լիջիք ըստ կամաց ձերոց դատել և որ յիշխանաց չունի իշխանութիւն օգնել և ի պայմանիս զոր կարգեցաք հաստատուն կացցուք:

Եւ կնքեցի զգիրս ես Ճերոյ ապահի<պատ> պատրիկ, Գարդմանից տէր և Աղուանից իշխան, հանդերձ ամենայն ազատօք»[1]:

Ուշադրության արժանի է, որ «Աղուանից պատմութիւն»-ը կոչված է այս-

[1] Սամուել Անեցի, էջ 286, ծան. 28:

տեղ «Գիրք Վիրոյի Աղուանից կաթողիկոսի յառաջաքան պատմութեան»: Հարկավ, այս չէ նշանակում, թե գիրքը Վիրոյի հեղինակությունն է, այլ որ պատմում է Վիրոյի մասին: Ժողովի արձանագրությունն առնված է [Կաղանկատվացու] Գ *գրքից, իսկ Վիրոյի պատմությունը Բ գրքում է: Ասել է, թե Գ գիրքը կազմում է մասն Բ գրքի և ոչ թե անջատ կամ հավելածո գործ է:*

Ժողովի թվականի մեջ «Հայոց» բառը գրչի վրիպակ է՝ փոխան «Տաճկաց»: Տաճկաց 88 թվականը = է 706 թ. դեկ[տեմբերի] 12-707 թ. նոյ[եմբերի] 30: Ժողովի կանոնք և սահմանադրություն չկան, ընդօրինակողը բաց է թողած: Ինչպես 704 թվի ժողովի առթիվ, այս անգամ ևս Շերո մյուս իշխանների հետ վստահության և համերաշխության Թուղթ է ստորագրել նորընտիր կաթողիկոսին: Շատ տարօրինակ է Մայրագոմեցու անունը քաղկեդոնական աղանդի և պավլիկյանների կողքին: Երևի ժողովն ի նկատի է ունեցել Մայրագոմեցու մի քանի աշակերտներին, որոնց գործունեությունը պախարակելի էր, ինչպես վկայում է Հովհաննես Կաթողիկոսը[1]*: Թերևս Մայրագոմեցու բարի հռչակը խնայելու և անտեղյակներին գայթակղություն չպատճառելու դիտավորությամբ է, որ ժողովի արձանագրությունը հանել են Կաղանկատվացու Պատմության էջերից:*

Աղվանից աթոռը ուներ վեց եպիսկոպոսություն՝ Կապաղակ, Հոշ (Յոշ), Ամարաս, Գարդման, Մեծկողմանք, Մեծիրանք: Նախորդ՝ 704 թվի ժողովին ներկա էին միայն չորս եպիսկոպոս, Մեծկողմանց Իսրայել եպիսկոպոսն աքսորված և Մեծիրանց աթոռը թափուր լինելով: Վեցերորդ դարում, Աղվանից Արաս հայրապետի օրով Աղվանք հաշվում էր յոթն եպիսկոպոսական աթոռ, ինչպես թված են Հովհաննես Բ Գաբեղենացու Թղթի մեջ[2]*, բերված նաև Կաղանկատվացու մոտ (Բ, գլ. Է)՝ Բաղաետա (?), Կապաղակ, Ամարաս, Բաղասական, Շաքի, Գարդման և Մեծկողմանք: Շաքի հետագայում անցել է հավանորեն վրաց եկեղեցուն, իսկ Բաղաետա խանգարված անունը և Բաղասական զուգակշիռ են Հոշո և Մեծիրանց: Հետաքրքրական է, որ* ***Diegesis****-ի վրաց թարգմանության մեջ ասված է, թե Կոմիտաս կաթողիկոսը յոթն եպիսկոպոսություն զիջավ աղվաններին, որով նրանց իր կողմը քաշեց և մերժել տվավ Քաղկեդոնի ժողովը*[3]*:*

704 թվի ժողովին ներկա էին, ուրիշների թվում, նաև Ներս-Միհրի վանաց տանուտեր, Գտո վանաց տանուտեր, Կատարո վանաց տանուտեր և Հով-

[1] **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 46:

[2] «Գիրք թղթոց», էջ 81:

[3] **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա (Ե-ԺԲ դար), Երևան, 1934, էջ 37-38:

սեփա վանաց տանուտեր: Նախարարական իրավակարգին հատուկ տանուտեր բառը գործ է ածված այստեղ այն իմաստով, որ ընդունված է եղել հայ քաղկեդոնական միջավայրում, որտեղից և անցել է վրաց մոտ: Հուշակավոր բյուզանդական զորավար Գրիգոր Բակուրյան, որ ծագումով անհերկրայ հայ էր, բայց դավանանքով քաղկեդոնական, կառուցել է Բուլղարիա նշանավոր Պետրիցոս վանքը, այժմ Բաչկովո, 1083 թվին: Վանքի կանոնադրությունը հասել է մեզ և այնտեղ Բակուրյան ասում է, որ **kellarites** կոչվում է վրացերեն տանուտեր[1]: ***Kellarites*** *կազմված է լատին* ***cella*** *(«շտեմարան»),* ***cellarius*** *(«շտեմարանապետ») բառից՝ հունական ածանցով և վանական կյանքի մեջ նշանակում է «տնտեսապետ», որ կարող է լինել երբեմն ինքը՝ վանահայրը: Մի նոր ապացույց, թե որքան հայ եկեղեցին համակերպվել է տիրող իրավակարգին, որի հետևանքով վանական տնտեսությունը այլ բան չէր նկատվում, քան մի նախարարական տանուտերություն:*

Միքայել կաթողիկոսին է պատկանում Գ գրքի ԺԴ գլուխը, որ մի ճառ կամ քննություն է, թե երբ պետք է տոնել Քրիստոսի ծնունդն ու հայտնությունը: Երկարնակները տոնում են ծնունդը դեկտեմբերի 25 և հայտնությունը՝ հունվարի 6: Մինչդեռ հայոց և աղվանից եկեղեցին երկու տոնը կատարում է միասին՝ հունվարի 6-ին: Երկու կողմի մեկնակետը Եղիսաբեթի հղիության օրն է: Երկարնակների հաշվով Զաքարիա կատարեց քավության տոնը, որ [հրեաների] թշրի ամսի *10-ին էր և գնաց տուն և հետևյալ թշրի 11-ին Եղիսաբեթ հղիացավ: Հակառակորդները առարկում էին, որ Զաքարիա քավության օրը տոնեց թշրի 10-ին, այլև տաղավարահարաց տոնը՝ թշրի 22-ին և ապա մերձեցավ իր կնոջ, ուրեմն հղիությունը պետք է հաշվել ամսի 23-ից, այսինքն՝ 12 օր ուշ, քան երկարնակներն են հաշվում: Վեց ամսից հետո հրեշտակն ավետեց Մարիամին: Երկարնակները համարում են, որ դա մարտի 25-ն էր, իսկ հակառակորդները՝ 12 օր ուշ, այսինքն՝ ապրիլի 6-ը: Այս հաշվով երկարնակների ծնունդը կգա 9-ը ամիս հետո՝ դեկտեմբերի 25-ին, իսկ հակառակորդների հաշվով 12 օր ուշ՝ հունվարի 6-ին: Աղվանից Միքայել հայրապետ հիշում է, որ* **«Մարկոս**՝ *հայրապետն Երուսաղէմի, որ մի էր ի Նիկիական հարցն, որ յիւրում խրատական Թղթին գրեաց ի Հայս յաղագս մկրտութեանն, եթէ ի միում աւուր տօնեմք զԾնունդն և զՄկրտութիւնն» (Գ, գլ. ԺԴ): Մարկոս վրիպակ է, փոխան Մակարի, որ իրավամբ Թուղթ է գրել ի հայս*[2]*: Բայց այս Թղթի մեջ խոսք չկա ծննդյան մասին: Աղվանից կաթողի-*

[1] L. Petit, Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastére de Pétritzos, (Bačkovo) en Bulgarie. Texte original publié par le R. P. Louis Petit, տե՛ս «Византийский временник», 1904, т. XI, прил. I, гл. IV (20).

[2] «Գիրք թղթոց», էջ 407:

կոս Արասին ուղղված Թղթում Մակարի հաջորդ Հովհաննես հիշատակում է, որ Մակար և Եվտիքոս երկու Թուղթ են գրել՝ «Գիր հաւատոյ» և «<Գիր> կարգաց եկեղեցւոյ»[1]: Հավանորեն «Գիր հաւատոյ»-ի մեջ է եղել ծննդյան մասին քննությունը: Ամենն պարագային Միքայել [կաթողիկոս] պարտական է այս տեղեկությունը Գրիգոր Արշարունու, որի «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» գործի մեջ գտնում ենք նույնը. «Որպէս և Մակար Երուսաղէմի հայրապետն յիւրում խրատական Թղթին ի Հայս յաղագս մկրտութեանն, թէ ի միում աւուր տանիմք զծնունդն և զմկրտութիւն»[2]:

Միքայելի վկայությունը, թե «Ծնունդ և Յայտնութիւն և Աւետիքն մին տօն կատարէ եկեղեցի» կարող է տարօրինակ թվել շատերին, բայց ճշմարիտ է: Ավետյաց տոնը մարտի 25, թե ապրիլի 6, հայտնի չէ նախ քան 692 թվի ժողովը: Մեր եկեղեցին գոնե տոնում էր հունվարի 6-ին: Պարիսի Ազգային Մատենադարանի ձեռագիր Տօնապատճառի մեջ ասված է. «Արդ նախ քան զհայտնութիւն Տեառն յունուարի ի Ե(=5-ին) սկսանի եկեղեցի ուղղափառաց ի մէջ գիշերի զերգս աւրհնութեան Աստուածամաւր Կուսին և յայտ առնէ զաւետիս գալստեան Քրիստոսի»[3]: *Կեղծ-կաթողիկոս Սահակ իր ամբաստանագրի մեջ իրավունք ուներ ասել, որ «Հայերը տոնում են Ավետիքը հունվարի 5-ին»[4]:*

Միքայել կաթողիկոս գրում է. **«յընթերցուածին** *սուտ վասն Դաւթի և Յակոբու եթէ յայլ քաղաքս առնեն զԾնունդն Քրիստոսի»:* **«Ընթերցուած»**-*ը այն եկեղեցական գիրքն է, որ կոչվում էր «Տօնական» և ուր դեկտեմբերի 25 նշանակված է Դավթի և Հակոբու հիշատակը և հետևյալ նկատողությունը՝ «յայլ քաղաքս առնեն զԾնունդն»: Այս նկատողության առթիվ է Միքայելի մեկնությունը, թե Ծնունդ տոնում էին 25 դեկտեմբեր հեթանոսությունից և ո՛չ հրեությունից դարձած քրիստոնյաները, որովհետև «ի հեթանոսութեանն սովոր էին ծնունդ արեգական կատարել յայնմ աւուր»: Արդարև, դեկտեմբերի 25-ը*

---

1 Հովհաննես եպիսկոպոսի Թուղթը հրատարակել է Կ. Տեր-Մկրտչյան՝ «Այս Թուղթ Յովհաննու Երուսաղեմի եպիսկոպոսի է առ Արաս Աղուանից կաթողիկոս», տե՛ս «Արարատ», 1896, մայիս, էջ 252-256:

2 Վենետիկի Մխիթարյան ձեռագրատանց, ձեռագիր թիվ 475, Թուղթ ԻԹ: Կաղանկատվացու մոտ Մակար դարձել է Մարկոս և ավելացրած սխալ տեղեկություն, «որ մի էր ի Նիկիական հարցն»: Հայր Ն. Ակինյանի («Թուղթ Մակարայ Թ Երուսաղէմի Հայրապետի առ Վրթանես Եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ», Վիեննա, 1930) ուշադրությունից սպրդել է Միքայելի Թղթի այս տեղիքը:

3 Պարիս, Ազգային Մատենադարան, ձեռագիր, թիվ 114, թուղթ 38:

4 **Migne**, P. G., 132, col. 1228, 1230.

*հայտնի էր որպես **dies natalis Invicti**՝ «Օր ծննդեան Անհաղթի», այսինքն՝ Միհրի, որի պաշտամունքը մուտք էր գործել Հռոմի Հելիոգաբալոս կայսրի օրով (218-222)։ Միհր տեղի էր տվել պարզորեն Քրիստոսին։ Այս է դեկտեմբերի 25-ին ծնունդը տոնելու սովորության ծագումը։ Սուրբգրենական և կամ լուսնի և արևի տարվան տարբերության վերա հիմնված հաշիվները սքոլաստիկ պատճառաբանություններ են, որոնց միակ արժեքն իրենց սրամտությունն է։*

[Ը]

Կաղանկատվացու Պատմության երրորդ գիրքը սկսվում է Մահմեդի *հակիրճ կենսագրությամբ, որին հետևում է նրա հաջորդների ցանկը և գահակալության տարիները։ Ցանկը կանոնավոր է ընդհանուր առմամբ[1]։ Խալիփաների իշխանության տարեթվերը խանգարված են գլխավորապես ընդօրինակողների գրչի տակ։ Օրինակ, Աբուբաքր Աբուհփյան* **ամս Թ**, *պետք է կարդալ՝* **ամս Բ**։ *Մուավիա* **ամս Թ**, *ուղղելի է՝* **ամս ԺԹ** *և այլն։ Չքաղելու չենք ցանկի քննությամբ։ Մեզ հետաքրքրում է մասնավորապես ցանկի վերջին անունները։*

Աբրեհիմ՝ ամս Ժ,

Հարուն Երկրորդ՝ «նստաւ ի Մահմէտայ ամիրմունմնի և հայ թուականն էր ԲՃՀ» (Գ, գլ. Բ)։ Աբրեհիմ (Աբրահամ) այն խալիփան է, որ հիշվում է Ի գլխում. «Այլ յԲՃՅԷ թուականին Հայոց Աբրահամ ամիրմունմնի գնա զօրու մեծաւ յաշխարհն Հռոմոց և էառ զմեծ քաղաքն զԵմորիայ սրով և գերութեամբ, և անտի դարձաւ ի բնակութիւն իւր։ Սա է Աբու Սահակն»[2]։

Աբրեհիմն է ուրեմն Աբուսահակ Մուհամմադ ալ-Մութասիմ, որ թագավորեց 833-842 թվերին՝ և Հ[այոց] թ[վականության] 287 թվին =838 թվին, առավ Ամորիա քաղաքը։

Աբրեհիմի հաջորդ Հարունն է՝ Աբուջաֆար Հարուն ալ-Վասիկ, որ գահ բարձրացավ 842 թվին։ Կաղանկատվացու բնագիրը՝ **Հարուն Երկրորդ** *«նըստաւ ի Մահմետայ ամիրմունմնի», պետք է կարդալ ոչ* **երկրորդ**, *այլ <քսանե-տաւ> երկրորդ (թերևս, ավելի ճիշտ <քսաներորդ> երրորդ)։ Արդարև, պատմագրի ներկայացրած ցանկից արդեն երևում է, որ Հարուն 23-րդ գահակալն էր Մահմեդից հետո։ Սխալ է նաև Հայոց թվականը՝ 270=821, փոխան ԲՃՂ=290, այսինքն՝ 842 թիվը, Հարունի գահակալության տարին։ Հարունի*

---

[1] Ուրման իրն Քան կարդալ՝ իրն Ափան. **Affan**։

[2] Ինչպես կտեսնենք ստորև, այս կտորը պակաս է ներկա երկու հրատարակությանց մեջ։

իշխանության տարիները չեն ճշանակված, որ կարող է կարծել տալ, թե հեղինակը գրել է Հարունի օրով (842-847): Ամեն պարագային այդ հեղինակը մեր պատմագիրը չէ այն պարզ պատճառով, որ միևնույն գլխի մեջ (Ի) պատմում է ոչ միայն Հարունի օրով կատարված անցքերը, այլև նրա հաջորդների՝ Ջափրի, այսինքն՝ Մութավաքիլի, այլև հետևյալ տարիների անցուդարձը: Մեր պատմագիրը ցանկն առել է ուրիշ տեղից: Ստորև կվերադառնանք այս խնդրին:

Ցանկից հետո պատմագիրը տալիս է Արդ ալ-Մալիքի օրով պատահած եկեղեցական գործերի պատմությունը մինչև Գ-ԺԴ գլուխները: Հետևյալ ԺԵ գլ[ուխը] ամփոփում է քանի մի տողի մեջ արաբական առաջին արշավանքները: Հերակլին հաջորդեց Կոստանդին և թագավորեց «ամս Գ: Ի սորա աւուրս տիրեցին Ասորւոց Տաճիկք և արկին ընդ հարկաւ զեկեղեցիս սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի. <և հայ թուականն Զ լինէր>: Իսկ Կոստաս՝ սորին որդի, ամս ԲԹ: Ի սորա **հինգ** *ամին Արաբիոյ կռիւն եղև. և* **ի վեցն** *Տաճիկք եկին ի Հայս. և առաւ Դուին ի Տաճկաց և որք գերեցան ԼԵՌ»:*

Այս տողերն առնված են **«Անանուն ժամանակագրութիւնից»**, *ուր կարդում ենք. «Կոստանդին՝ ամս երիս: Ի սորա աւուրս տիրեցին Տաճիկք Ասորւոց, և արկին ընդ հարկաւք զեկեղեցիս սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի:*

Կոստանդին՝ որդի Կոստանդնի, թոռն Հերակղի, ամս քսաննինն: Ի սորա երկրորդ ամին առաւ Դուին ի Տաճկաց <ի Ղ թուականին> և եղև համար գերելոցն ԼԵՌ»[1]:

Կաղանկատվացին ընդօրինակել է իր աղբյուրի, նաև թերևս գրչի, սխալները: Հերակլի որդի Կոստանդին թագավորեց ոչ թե երեք տարի, այլ՝ երեք ամիս: Ըստ Թեոփանեսի, Կոստանդին թագավորեց իսկապես չորս ամիս[2]: *Հավանական է, որ Անանունի* ամս Գ *գրչական վրիպակ է՝ փոխան սկզբնական* **ամիսս Դ**:

Արաբները գրավեցին Երուսաղեմ և Ասորիք 637-638 թվերին[3], *Հերակլի օրով և ոչ նրա որդու, ուստի և Հայկական թվականը՝ 80=631, որ անծանոթ է Անանունին, պատկանում է Կաղանկատվացուն և իր սխալ հաշվի արդյունք է: Հերակլի թոռի անունն իսկապես Կոստաս էր, բայց կոչվեց իր հոր անունով Կոստանդին[4]: Կաղանկատվացին ունի Կոստաս, մինչդեռ Անանունի մոտ Կոստանդին է: Չենք կարծում, որ մեր պատմագիրն այլ աղբյուր ունի*

1 «Անանուն Ժամանակագրութիւն. խմբագիր յօրինեալ յէ դարու», էջ 77:

2 **Theophanes**, p. 522.

3 Անդ, էջ 520:

4 **Սեբեոս**, էջ 112՝ «զԿոստաս...անուանէ յանուն հաւրն իւրոյ»:

նույն այս անվան համար, քան Անանուն: Թերևս Անանունի իր օրինակի մեջ եղել է Կոստաս՝ փոխանակ Կոստանդին: Կաղանկատվացին Անանունից գիտե, որ Կոստաս թագավորել է 29 տարի: Սակայն Կոստաս թագավորել է 27 տարի և ոչ թե 29-ը: Կաղանկատվացին պահել է հավատարմորեն Անանունի սխալը, հակառակ որ Զևանշերի պատմության մեջ Կոստասին տալիս է 30 տարի:

Սխալ է նաև Կաղանկատվացու տեղեկությունը, թե Արաբիո կռիվ եղավ Կոստասի հինգերորդ տարին և Դվինի առումը՝ վեցերորդ տարին: Անանուն չունի առաջին կռվի հիշատակության, իսկ Դվինի առումը դնում է Կոստասի երկրորդ տարին, համաձայն Ղևոնդի[1]: *Արաբիո կռիվը այն կռիվն է, որ տեղի ունեցավ ի Մարս «յառաջնումն ամի Կոստանդեայ թագաւորին Յունաց»[2]: Հետևապես Կաղանկատվացու՝ «ի սորա Ե ամին» վրիպակ է, սխալ ընթերցում՝ փոխանակ «ի սորա Ա ամին»: Այս հասարակ վրիպակի հետևանքով Դվինի առման տարին, որ է Կոստասի երկրորդ տարին, դարձել է Կոստասի* **վեցերորդ** *տարի (Գ, գլ. ԺԵ): Մեզ թվում է, որ Արաբիո կռվի հիշատակությունը ևս առնված է Անանունից, որ Կաղանկատվացու ձեռքի տակ եղած Անանունի մեջ եղել է այդ հիշատակությունը:*

Անանունը և նրան հետևելով Կաղանկատվացին, շփոթել են արաբական երկու արշավանքները, կամ ավելի ճիշտ՝ ձուլել են: Առաջին արշավն ուղղված էր Դվինի դեմ, երկրորդը՝ Արծափի դեմ: Վերջինս տեղի ունեցավ Կոստասի երկրորդ տարին, հոռի 23՝ կիրակի, որ համապատասխանում է ճիշտ 643 թվի օգոստոսի 10-ին: Իսկ առաջին կամ Դվինի արշավն եղավ Եզր [կաթողիկոսի] վերջին տարին՝ տրե 20, ուրբաթ օրը: Եզրը աթոռակալեց տաս տարի, 630-640 թվերին: Դվինի առումը պետք է տեղի ունեցած լինի 640 և 643 տարիների ընթացքին: Արդ, միմիայն 640 թվին է, որ տրե ամսի 20-ը, որ հավասար է հոկտեմբերի 6-ին, գալիս է ուրբաթ օր, որով և որոշվում է, թե՛ Դվինի առման տարին և թե՛ Եզրի մահվան[3]:

Ո՛չ Անանուն և ո՛չ Կաղանկատվացի չեն հիշում Արծափը և Արծափի առումը, այլ միմիայն Դվինի առումը, որի ժամանակ գերվեցին 35 հազար մարդ և Դվինի առումը դնում են այն տարին, երբ տեղի ունեցավ Արծափի առումը, այն է՝ 643 թվին: Ղևոնդ պատմագիրը ևս Դվինի առումն և 35 հազա-

---

[1] **Ղևոնդ**, էջ 9:

[2] **Սեբեոս**, էջ 112:

[3] Անդ, էջ 108 և 117: **E. Dulaurier**, Recherches sur la Chronologie Arménienne technique et historique, Paris, 1859, pp. 227-232՝ ճիշտ է որոշել Արծափի կռվի տարին, բայց սխալ Դվինի: 642 թվի տրե 20=է 6 հոկտեմբեր, որը չորեքշաբթի է և ոչ ուրբաթ, ուստի անընդունելի է:

րի գերումը նշանակում է Կոստանդնի երկրորդ տարին՝ 643 թվին, իսկ Արծափի կռիվը 10 տարի ուշ՝ 653 թվին, որ բացարձակապես սխալ է[1]:

Ասողիկի մոտ կրկին հիշատակություն կա Դվինի կովի մասին, մի անգամ ըստ Ղևոնդի[2], *մյուս անգամ համեմատաբար ճիշտ հաշվել է, որ Դվին առին «ի Ղ ամի թուականութեան <Հայոց>», այսինքն՝ 90+551=641 թվին[3]: Այսպես, Կաղանկատվացու Երրորդ գրքի ԺԵ գլ[ուխը] հարուցանում է մի շարք բանասիրական հարցեր, որոնց վերջնական լուծումը կախում ունի Անանունի կամ «Կայսերաց գրքի» քննական վերահրատարակությունից:*

Նույն՝ ԺԵ գլխում ասված է, որ Կոստասի ԺԹ տարին «ննջեաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Ներսէս ամս Ի և հայ թուականն ՃԺԱ»: Կոստասի ԺԹ=(641+19=) 660, իսկ Հայկական թվականը՝ 111 (+551)=662-663: Ինչպես երևում է մեր հեղինակը Կոստանդնին տալիս է իրոք երեք տարի՝ 641, 642 և 643 տարիները և կամ 641-644 և Կոստասի գահակալությունը հաշվում է 643 թվից, որով 19-րդ տարին կլինի 662-663 թիվը: Տեսանք, որ Եզր կաթողիկոս մեռավ 640 թվին և նույն տարին ընտրվեց Ներսեսը[4] *և ուրեմն նրա իշխանության 20-րդ տարին կվերջանա 660 թվին: Կոստասի 19-րդ տարին է ստուգապես 660 թիվը և սա է Ներսեսի մահվան և ոչ թե գահակալության տարին: Ներսես կաթողիկոս 654 թվին կայսեր հետ հեռացավ և թերևս մնաց Տայք և վերադարձավ միայն վեց տարի հետո, երբ մեռավ իր հակառակորդ Թեոդորոս Ռշտունին, այն է 660 թվին: Գուցե այստեղից է ծագում շփոթությունը, որի մեջ ընկել է մեր պատմագիրը:*

Այլուստ հայտնի չէ, որ Քաղաքուղաշտի Սուրբ Գրիգոր, այսինքն՝ հռչակավոր Զվարթնոց շինված է Կոստանդինին կայսրի նյութական օժանդակությամբ: Շատ հավանական է: Իսկ թե կայսր ներկա է եղել տաճարի նավակատիքին, այսինքն՝ օրհնությանը, և թե շինարարները հրաման են ստացել գնալ Կ. Պոլիս՝ նույննպիսի տաճար կառուցանելու, սակայն ճարտարապետը ճանապարհին մեռել է՝ զրույցներ են, առանց որևէ հավաստիության: Կոստանդին կայսրը 654 թվից հետո Հայաստան չէ եղել, իսկ 654 թվին եկեղեցու շենքը տակավին ավարտված չէր և Ներսես [կաթողիկոս] իր վերա-

---

1 Ղևոնդ հավանորեն օգտվել է Անանունից: Դվինի առումը 643 թվին և խազարաց արշավանքը 685 թվին հայոց տողերը հար և նման են Անանունին:

2 Ղևոնդ, էջ 9:

3 Ասողիկ, էջ 98, 120: Պատմագիրը երրորդ անգամ հիշում է Դվինի առումը (էջ 142), ըստ Անանունի: Ասողիկի հրատարակության մեջ՝ ի ՂԵ, հակառակ ձեռագրական ի Ղ (էջ 98): Ասողիկ հիշում է նաև «առաջին ելք Տաճկաց ի Հայս յՁԶ թուականին», ուրեմն 637 թվին: Հովհան Մամիկոնյանի տեղեկությամբ, արաբական առաջին արշավը տեղի ունեցավ պարսից Խոսրով թագավորի մահվանից ութ տարի անց (էջ 57), որ է 628+8=636: Այստեղից է և Ասողիկի հաշիվը:

4 Սեբեոս, էջ 109:

դարձին՝ 660 թվին «փութայր կատարել զշինուած եկեղեցւոյն», ըստ վկայու-թյան ժամանակակից ճշմարտապատում պատմագրի[1]:

Հաջորդ՝ ԺԶ գլխի վերնագիրը՝ «Ապստամբութիւն Հայոց. և Մահմէտին գալ ի Հայս. և առումն Սևանայ. և մահն Մահմէտի», չէ ընդգրկում ամբողջ գլուխը, այլ միայն առաջին մասը: Այստեղ պատմվում է համառոտակի, որ Հ[այոց] թ[վականության] 146 թվին Մուհամմադ եկավ Հայաստան, անցավ Չողա: Հայերն ապստամբեցին, պաշարեցին արաբներին Դվին քաղաքում, կոտորեցին երկու հազար հոգի՝ հոռոմ զորքի օգնությամբ: «Ի նմին ամի, - գրում է մեր պատմագիրը, - եղև զրաւ զարմից սրբոյն Գրիգորի»: Մուհամմադ դարձավ Չողայից, պաշարեց Սևանա բերդը երեք տարի, առավ [բերդը] և գնաց ջարդեց հայ և հոռոմ զորքերը, խաբեությամբ բռնեց հայ նախարարներին և այրեց Նախճավանի եկեղեցում 800 հոգի և Խրամի՝ 400: Այս կորստի պատճառն այն էր, նկատում է պատմագիրը, որ «արհամարհանօք այլյն առնէին զհայրապետս և զքահանայս և զկրաւնաւորս ծանծրացուցանէին»: Մուհամմադ ևս իր պատիժը կրեց, յորն ամիս չարաչար հիվանդությամբ տանջվեց և երբ գերեզման իջավ, «երկիր ոչ ընդունէր զնորա զարշելի մարմինն: Ապա կալեալ շուն մի, շամփրեցին ընդ Մահմէտն և այնպէս ծածկեաց երկիր զչարն զայն»:

Մուհամմադ զորավարը Մրվանի որդին է[2] *և Արդ ալ-Մալիքի եղբայրը, և նրա գործունեությունը Հայաստանում հայտնի է Ղևոնդ պատմագրից*[3]*: Ըստ Կաղանկատվացու, Մուհամմադ եկավ Հ[այկական] թ[վականության] 146 թվին (=697 թվի հունիս 5-698 թվի հունիսի 5) և նրա երեքամյա (կամ ըստ Հովհաննես Կաթողիկոսի երկամյա*[4]*) գործերը բռնում են 697/698-700/701 տարիները: Այս ժամանակագրությունը չի արդարանում Ղևոնդի վկայությամբ:*

Ըստ Ղևոնդի, Մուհամմադ եկավ Հայք «յետ ԺԶ ամի իշխանութեան Աբդլ-Մելիքի»[5]*: Սա զահ բարձրացավ Հիջրի 65 թվին, ռամազան ամսին, որ է 685 թվի մայիս, և 16-րդ տարին համապատասխանում է 700-701 թվի մայիսին: «Չկնի Բ ամաց», ուրեմն 701 և 702 տարիներից հետո Մուհամմադ «նիւթէր ի վերայ ուխտին սրբոյն Գրիգորի զմահ», ապա գնաց Ասորիք: Ս. Գրիգորի ավերումը Կաղանկատվացին նշանակում է Մուհամմադի եկած*

---

[1] Անդ, էջ 150-151:

[2] Մուհամմադ իրն Մրվան: Հովհաննես Դրասխանակերտցի (էջ 53)՝ Մրվան=Մուհամմադ իրն Մրվան:

[3] Ղևոնդ, էջ 20-23, 28-32, 35, 37-40, 42:

[4] Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 53՝ «զկնի երկեամ մի ամաց»:

[5] Ղևոնդ, էջ 19:

տարին՝ 697 թվին: Ուրեմն, բոլորովին հակառակ Ղևոնդի տեղեկության, որով Մուհամմադի գալն ընկնում է 701 թվի սկզբները, իսկ Ս.Գրիգորի ավերումը՝ երկու տարի անց, ուրեմն 703 թվի սկզբները:

Երբ Մուհամմադ հեռացավ Հայաստանից, հայերը զենք առին նորա փոխանորդի դեմ և երկու հաղթություն տարան: Վարազ-Տիրոցի որդի Սմբատ ջարդեց արաբական մի գունդ Վարդանակերտի մոտ և Սմբատ՝ որդի Աշոտ պատրիկի, կոտորեց մի ուրիշ գունդ Ռշտունյաց Գուկանք (այժմ՝ Գյուղանց) գյուղի մոտ:

Մուհամմադ նորեն եկավ մեծ զորքով «յութուտասաներորդ ամի Աբդլ-Մելիք իշխանի և զամս Գ հանդարտեալ դադարէր»[1]*: Աբդ ալ-Մալիք մեռավ 705 թվի հոկտեմբերի 8-ին և նրան հաջորդեց իր որդի Վլիթ: Սորա առաջին տարին, Սմբատ Վարազ-Տիրոցյան, որ Վարդանակերտի հաղթությունից հետո քաշվել էր Տայք և կայսեր կողմնն կյուրապաղատության պատիվ ստացել, հարձակում գործեց, կայսերական օժանդակ գնդի հետ, արաբների վերա՝ Վանանդ գավառում, բայց պարտվեց և հեռացավ Փոյթ (այժմ՝ Փոթի): Վլիթ զայրացած խիստ հրաման ղրկեց Մուհամմադին և սա իր օգնականի միջոցով հայ նախարարներին այրել տվեց Նախճվանի և Խրամի եկեղեցիներում, Վլիթի առաջին տարին՝ 705 թվի հոկտեմբերի 8-706 թվի հոկտեմբերի 8, հավանորեն 706 թվին*[2]:

Այստեղ ժամանակագրական մի անհարթություն կա, եթե չասենք հակասություն: Առաջին անգամ Մուհամմադ եկավ Աբդ ալ-Մալիքի 16-րդ տարուց հետո և մնաց երկու տարի, ուրեմն՝ 17-րդ և 18-րդ տարիները Հայաստան էր, մինչդեռ երկրորդ գալը նշանակում է նույն 18-րդ տարին: Այս կերպ ժամանակ չի մնում Վարդանակերտի և Գուկանքի պատերազմական գործողությունների համար, ինչպես նաև Սահակ կաթողիկոսի ճանապարհորդության Խառան՝ ամոքելու բռնավորի կատաղությունը:

Ակներև է, որ թվական մի սխալ կա: Յո. Մարկվարտ նկատել է այս պարագան և կարծում է, որ Մուհամմադի առաջին գալստյան տարին պետք է լինի ԺԳ և ոչ ԺԶ, ինչպես Ղևոնդի մոտ է, իսկ համաձայն Կաղանկատվացու, 697 թվին: Սակայն Հայկական թվականի այնքան շփոթ գործածությունը Կաղանկատվացու մոտ, վստահելի նեցուկ չէ Ղևոնդին սրբագրելու համար, քող որ սրբագրությունն ինքը նոր դժվարություն է հարուցանում: Շատ ավելի հիմ կա կարծելու, որ սխալը Մուհամմադի երկրորդ գալստյան տարեթիվն է: Այս երևում է Ղևոնդի՝ իրեն, բնագրից: Իր իսկ խոսքով, Մուհամմադ եկավ և «զամս Գ հանդարտեալ դադարէր», այսինքն՝ ոչինչ չարություն չգործեց մինչև նախարարների այրումը: Այս աղետը տեղի ունեցավ Վլիթի առա-

[1] Ղևոնդ, էջ 31:

[2] Անդ, գլ. Է և Ը:

ջին տարին: Հետևապես, երեք տարի դադարը հաշվելու է Աբդ ալ-Մալիքի վերջին երկու տարիները՝ 20 և 21-րդ և Վլիդի առաջին տարին[1]: *Ուրիշ խոսքով, Մուհամմադ եկած է Աբդ ալ-Մալիքի 19-րդ տարվա վերջերը և ոչ թե 18-րդ տարին: Նույն այս տարին էին հայոց ապստամբական շարժումն ու կրկնակի խաղբությունը: Աբդ ալ-Մալիքի 19-րդ տարին է 703 թիվը: Արտաքին մի կարևոր աղբյուրից[2] գիտենք, որ հայերն ապստամբեցին արաբների դեմ Արարչության 6195 թվին, որ Ալեքսանդրյան ոճով հավասար է (6195-5492)=703 թվին: Գիտենք նաև, որ Մուհամմադ ընդառաջեց Սահակ կաթողիկոս, որ և մեռավ Խառանում: Նրա հաջորդ Եղիա կաթողիկոսն արդեն աթոռի վերա էր 704 թվի մայիս՝ Պարտավի ժողովին: Սահակ կաթողիկոս մեռած պետք է լինեն 703 թվի վերջերը կամ 704 թվի սկիզբները, ըստ Ասողիկի: ՃԾԲ=703 թվին (ոչ ՃԾԹ, ինչպես ունի Ասողիկի տպագրությունը): Այս ևս հաստատում է Մուհամմադի գալը 703 թվի վերջերը*[3]: *Պետք չէ շփոթել*

[1] Ցո. Մարկվարտի առաջարկը՝ սրբագրել Ղևոնդի ԺԶ տարին ԺԳ, բավարար չէ, որովհետև Աբդ ալ-Մալիքի ԺԳ տարուց մինչև Վլիդի առաջին տարին կանե 9 տարի: Այնինչ Մուհամմադ մնաց Հայաստանում առաջին գալստյան երկու (և ոչ երեք, ինչպես ունի Կաղանկատվացին հակառակ Հովհաննես Կաթողիկոսի և Ղևոնդի) և երկրորդ գալստյան, մինչև Վլիդի առաջին տարին, երեք տարի, ընդամենը՝ հինգ տարի:

[2] **Theophanes,** p. 570.

[3] **Ասողիկ,** էջ 124-125, Նախճվանի և Խրամի աղետը դնում է ՃԾԳ թվին=704, թվում է, թե ավելի Վահան Գողթնեցու վկայաբանությունից, ուր սկզբում ասված է, որ նախարարներին այրեցին «Չե ամի յուրյանց», հետո հիշում է, որ չար խորհուրդը ծրագրվել էր Աբդ ալ-Մալիքի ԺԶ տարին, բայց գլուխ բերեց Մուհամմադ «յառաջնումն ամի իշխանութեան Վլթի որդւոյ նորա որ էր թուականն Հայոց ՃԾԲ, յաւուրս տաւնի Զատկին. ապա առեալ ածին զրազմութիւն գերւոյն ի մայրաքաղաքն Դուին և զջերմ աւուրս ամենայն յարգելանի պահէին», հետո դրկեցին Դամասկոս: Այս ժամանակագրությունը սխալ է: Վլիդի առաջին տարին չի համապատասխանում Հ[այոց] թ[վականի] 152 թվին: Արաբ 85 թիվը=704 թվի հունվարի 14-705 թվի հունվարի 2, Հայոց 152 թիվը=703 թվի հունիս 4-704 թվի հունիս 4: Քանի որ Զատկին էր, ուրեմն 704 թվի մարտ 30: Հետևապես այստեղ ևս համաձայնությունը լոկ առերևույթ է. իրապես մի տարվան զանազանություն կա: Ասողիկ անտեսել է Զատկի պարագան և 704 թիվը փոխարկել ճիշտ Հայոց (704-551=) 153 թվով:

Վարդան (էջ 72), քաղել է Ասողիկից նույն ՃԾԵ թիվը: Կիրակոս Գանձակեցի (էջ 36) հաղորդում է, որ Սմբատ Բյուրատյանի 13-րդ տարին Մուհամմադ առավ Սևան և 16-րդ տարին Կասմ կոտորեց Վասպուրականի իշխաններին: Սմբատ Բյուրատյան է Սմբատ Կյուրապաղատ, որդի Վարազ-Տիրոցի, որ իշխան եղավ, ըստ Ասողիկի (էջ 101) «ի ՃԽ թուականին»: Կիրակոս, այս հիմամբ, հաշվել է 140+13=153: Ասել է, թե Կիրակոս Գանձակեցի նույն Ասողիկից գիտե 153 թիվը: Միայն հանել է և արտահայտել այլ կերպ: Հետաքրքրական է, որ 153=704 թիվը համարում է Սևանի առումը, իսկ Վասպուրականի, իմա՛ Նախճվանի և Խրամի աղետը՝ Սմբատի 16-րդ, այսինքն՝ 156 թվին, երեք տարի ուշ: Արդյո՞ք Կաղանկատվացու «պաշարէ զՍևան ամս 3» խոսքերի թյուր մեկնությամբ, թե քաղած է անհայտ աղբյուրից, թերևս Վահան Գողթնեցու ավելի վավերական վկայաբանությունից: Այժմյան վկայաբանությունը իր բուն հեղինակի՝ Աբրահամ-Արտավազդի (21), հարազատ գործը ենթկայացնելու երևույթը չունի (տե՛ս «Վկայաբանութիւն սրբոյն Վահանայ որդւոյ Խոսրովի Գողթան տեառն», «Սոփերք Հայկականք», ԺԳ, Վենետիկ, 1854, էջ 61-91):

ապստամբության տարին Նախճվանի և Խրամի աղետի տարվան հետ: Իկապես ապստամբությունը սկսվել էր Արդ ալ-Մալիքի 16-րդ տարուց, որի համար ղրկված էր Մուհամմադ: Սևանի պաշարումը ցույց է տալիս, որ շարժումն ծայր էր տվել Սյունյաց իշխանության մեջ: Խաղաղությունը հազիվ վերահաստատված, նորեն ապստամբություն պայթեց 703 թվին և տվավ արյունահեղ ճակատներ Վարդանակերտ և Գուկանք: Մուհամմադ վերստին եկավ: Այս անգամ կայսերական օժանդակ զունդ եկավ հայերին օգնելու, բայց պարտվեց Վանանդ գավառի Դրաշպետ գյուղում: Այս միջամտությունը ավելի ևս զրգռեց արաբ իշխանությանը և հետևանքը եղավ Նախճվանի և Խրամի սոսկալի խարույկ 706 թվին:

Զարմանալի է, որ Սևանի պաշարման մասին ոչինչ չի հայտնում Ղևոնդ, մինչդեռ դեպքը ծանոթ է Հովհաննես Կաթողիկոսին: Խարույկի զոհերի թիվը՝ 800 և 400 հոգի, ևս ծանոթ չէ Ղևոնդին: Կաղանկատվացին և Հովհաննես Կաթողիկոս հավանորեն օգտված են Վահան Գողթնեցու և Դավիթ Դվնեցու վկայաբանություններից՝ նախնական և առավել ընդարձակ խմբագրությամբ:

Նախճվանի և Խրամի եղեռնով չքավականացան արաբները: Մեծ գերություն հանեցին և ղրկեցին Դամասկոս: Կաղանկատվացին ԺԶ գլխի երկրորդ մասում հայտնում է, որ գերիների թվումն էր նաև Աղվանից իշխան Շերո և «թէ հայ թիւն ՃԾԳ էր», այսինքն՝ 704-705 թիվը: Սակայն գիտենք, որ Շերո ներկա էր Պարտավի ժողովին 704 թվին և Շամքորի ժողովին՝ 707 թվին: Շերոյի գերությունը պարզ է, որ չէր կարող առաջ լինել, քան 707 թիվը: Ուրեմն, ՃԾԳ թիվը անպայման սխալ է և չենք կարծում, որ որևէ հարաբերություն ունենա Ասողիկի 153 թվի հետ: Թերևս կարդալու է ՃԾԶ=707 թիվ, կամ ՃԾԵ=706-707 թիվ:

Երկու տարուց հետո Մրվան փորձեց մտնել Գիլան, բայց չկարեցավ: Մրվան նույնն է, ինչ որ մեզ ծանոթ Մուհամմադ որդի Մրվանի: Մրվան է անվանում նրան նաև Հովհաննես Կաթողիկոս, ինչպես հիշեցինք վերև: Նախընթաց տողերում մեր պատմագիրը շտապել էր հայտարարել Մուհամմադի մահը, ուստի և Գիլանի արշավանքը վերագրել է Մրվանին, թերևս անգիտանալով, որ իր աղբյուրի մեջ խոսքը նույն Մուհամմադի մասին է: Ղևոնդից հայտնի է, որ Մուհամմադ գնաց Խորասան և այնտեղից Ճենաց Ճենբակուր թագավորի դեմ և ամոթահար հետ դարձավ: Այս պարտության հիշողությունն է հավանորեն, որ արտացոլում է Գիլանի ձախորդ արշավանքը:

Խազրաց թագավորը 80 հազար զորքով եկավ և առավ Աղվանք ՃԾԸ թվին: Երբ Գիլանի արշավանքը տեղի ունեցավ նույն տարին, Շերոյի գերությունը կգա երկու տարի առաջ՝ ՃԾԶ=707 թիվ, ինչպես ենթադրեցինք:

Խազրաց արշավանքից երկու տարի անց, ուրեմն ՃԿ թվին, եկավ Աղ-

վանք Արդ ալ-Ազիզ և նստավ Պարտավ, 711-712 թվին: Սա Մուհամմադի հաջորդն էր, որ եկավ խաղաղացնելու երկիրը: Սմբատ Կյուրապաղատ, որ Վարդանակերտի կովից հետո՝ 706 թվին ապաստանել էր Փոյթ քաղաքը, վերադարձավ հայրենիք Արդ ալ-Ազիզի հրավերով, վեց տարի բացակայությունից հետո[1]: *Այս հաշվով Սմբատի վերադարձը կգա (706+6=) 712 թիվը, որով հաստատվում է Արդ ալ-Ազիզի գալստյան տարին: Արդ ալ-Ազիզ նույն տարին «անցավ զԿուր գետով յայն կողմ»: Պետք է կարծել, որ խազրաց դեմ գնաց և հաջողություն չունեցավ: Ուստի «զկնի Գ ամաց եկն Մսլիման, առեալ զԴարբանդ և եմուտ ի Խազիրս» (գլ. ԺԵ): Այլուստ գիտենք, որ արդարև Մսլիմ զորավարը գրավեց Դարբանդ, բայց պարտություն կրեց խազրաց խաքանից և կորազլուխ փախավ: Մսլիմ, Մսլիման, արաբական Մասլամա՝ Արդ-ալ Մալիքի որդին է և եղբայր Սուլեյման խալիփայի, և սրա երկրորդ տարին էր Մսլիմի արշավանքը խազարների դեմ[2]: Սուլեյման գահ բարձրացավ 715 թվի փետրվարի 23, ուրեմն երկրորդ տարին է 716 թվի փետ[րվարի] 23-717 թվի փետրվար: Կաղանկատվացու «զկնի Գ ամաց» պետք է ուղղել՝ «զկնի Դ ամաց», 712+4=716:*

Մսլիմ փախավ թողնելով իր բանակը Աղվանից իշխան Եռանշահիկ Վաչագան ի Պատրիկյանին, որ կարողացավ դեմ դնել խազարներին և հարկադրել նահանջել: Վաչագան ի Պատրիկյան, այսինքն՝ Պատրիկի որդի, երևում է հաջորդել էր Շերոյին, երբ սրան Դամասկոս գերեցին:

Այնուհետև մեր պատմագիրը հիշում է Հերթ աշխարհագրի գալը ՃՀԴ թվին, ճմեռը, այսինքն՝ 725-726 տարին: Հերթ եկավ արդարև Հեշմ (Հիշամ) խալիփայի առաջին տարին[3]: *Հիշամ գահ բարձրացավ 724 թվին, հունվար 25՝ ուրեմն Հերթ եկավ 725 թվի ձմեռը:*

Հաջորդ ՃՀԵ թվին =726 տարին «Ամերդուքն սպանին զՋևանշէր իշխան Աղվանից և մեռաւ Սմբատ, Հայոց իշխան» (22): «Ամերդուք» առեղծվածային անունն ոչ այլ ինչ է, բայց եթե վրացի «մթեուլի» բառը, որ նշանակում է լեռնական: Պետք է կարդալ «Ամերդու»-ք՝ հեղինեղված «ամթեուղ»-ք ձևից:

Ջևանշեր իշխանն արդյո՞ք Վաչագան Պատրիկյանի հաջորդն էր, թե Շաքիի իշխանը, թվում է մնում է անորոշ: Երեք տարի անց, ուրեմն 178 թվին, արաբ զորավար Ջառահ գնաց խազարների դեմ և հաջորդ տարին՝ 179 թվին, խազրաց տեր Առողին *սպանեց Ջառահին և ձերբակալվեց Չագիկ իշխանին: Հիշամի օրով, արդարև խազրաց զորավար Թարմաչ ասպատա-*

[1] Ղևոնդ, էջ 35:

[2] Նույն, էջ 40:

[3] Նույն, էջ 100:

կեց Աղվանք և Ատրպատական՝ մինչև Արտավետ (այժմ Արդաբիլ) և արար կեց Աղվանք և Ատրպատական՝ մինչև Արտավետ (այժմ Արդաբիլ) և արար Ջառահ դեմ ելավ, բայց պարտվեց և սպանվեց[1]*: Արաբական տեղեկությամբ, այս դեպքը տեղի ունեցավ Հիջրի 112 թվին =730 թվի մարտ 26-731 թվի մարտ 15*[2]*, որին համապատասխանում է Հայկական թվականության 179 թիվը =730-731 թիվը: Խազրաց իշխանի Աստղին անունը անծանոթ է այլուստ և հավանորեն աղավաղված, արդյո՞ք չի նշանակում «Խազրաց տան որդին»: Թարմաչի արշավանքին խազրաց խաքանը մեռած էր և իր մայրն էր, որի հրամանով Թարմաչ արշավեց: Մոր անունն էր Փարսբիթ:*

Հավանական է, որ Չագիկ հաջորդել էր Ջևանշերին, և սա՝ Շերոյին: Հ[այկական] թ[վականության] 180 թվին =731-732, Մսլիման, այսինքն՝ նույն Մասլաման վերանորոգեց Դարբանդ և Աղվանից կաթողիկոսարանը չավերեց, այլ «դեռևս կայ ի նմա»: Ջառահից հետո եկավ Սեթ-Հարաշի, որ քշեց խազարներին և ապա եկավ Մսլիմք[3]:

[Թ]

«Յայսոսիկ ժամանակս», պատմում է Կաղանկատվացին ԺԷ գլխում, Ստեփանոս Սյունեցի վեճ ունեցավ երկարնակ Սմբատ ասպետի հետ, որը զոհ քաղեց նրան և հեռացավ Հռոմոց երկիր մի ուղղափառ միայնակյացի մոտ: Սմբատ հայտնեց կայսեր, որ Ստեփանոս հերձվածող է: Սակայն Ստեփանոս կայսերական գրատանը մի ոսկետուփ մատյան գտավ՝ ի նպաստ իր դավանության: Կայսրը ղրկեց նրան Հռովմ բերելու այնտեղից «երիս գիրս համաքարբառս այնմ գրոց», այսինքն՝ նման ոսկետուփ մատյանի, խոստանալով դարձնել իր երկիրը նույն դավանության: Ստեփանոս Հռովմից, սակայն, գրքերն առնելով չգնաց կայսեր մոտ, այլ վերադարձավ Դվին, ձեռնադրվեց եպիսկոպոս և մի տարուց հետո սպանվեց մի պիղծ կնոջից՝ Մոզան գավառում և թաղվեց Թանահատից վանքում: Նույն միայնակյացը տեսավ երազում Ստեփանոսին՝ «զոգն արեամբ լի», և Աստված պատժեց երկիրը սոսկալի շարժով, որ 40 օր տևեց և 10 հազար հոգի լափեց, «վասն այնորիկ Վայոց ձոր անուանեցաւ»:

Այստեղ պատմական մեծ բան չկա: Հասարակ զրույց է, շինված այն վավերական կետի շուրջ, որ Ստեփանոս գնացել է Կ. *Պոլիս և գնացել է անկախ*

---

[1] Ղևոնդ, էջ 102:

[2] J. Markwart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, s. 11. Garrah E. Abdallah el Hanami.

[3] Ղևոնդ, էջ 102:

Սմբատ ասպետից: [Ստեփանոս] գործ է ունեցել ոչ թե կայսեր, այլ Գեր-մանո(ս) պատրիարքի հետ, որից դավանաբանական Թուղթ է բերել Դվին և պատասխանը գրել ինքը: Երկու թղթերն էլ հասել են մեզ: Առաջինն է՝ «Թուղթ Հռոմոց ի Հայս, ձայնակից և համախոհ ժողովոյն Քաղկեդոնի և Տոմարի հայհոյութեան Լևոնի, զոր երեր աստուածապատիւ Տէր Ստեփան-նոս Սիւնեաց եպիսկոպոս յառաջ քան զեպիսկոպոսութիւնն իւր, որ վասն **Թարգմանութեան** *հասեալ ի թագաւորական քաղաքն ի Կոստանդնուպօ-լիս. Իսկ նոցին Ցաղագս միաբանութեան հաւատոյ՝ ընդ ձեռն նորա գրեալ, և առաքեալ Հայրապետին կապարեայ կնքով, զոր ոչ ընկալեալ զնոցայն հայ-հոյութիւն մերոյ աշխարհիս, այլ արձանացեալ ի հաւատս Սուրբ Առաքե-լոցն, և ի խոստովանութիւն երիցս երանելոյ Սրբոյն Գրիգորի, ամենևին ան-շարժ մնացեալք ոչ ետուն տեղի դրդուելով ի շաւաղ ուղղափառութեան»[1]: Սմբատի և ոչ էլ միայնակյացի մասին խոսք չկա: Ստեփանոս գնացել է լոկ թարգմանության համար: Բարեբախտաբար նորա թարգմանական գործե-րը հասել են մեզ. պահվել են նաև սրանց հիշատակարանները, որտեղից իմանում ենք, որ Ստեփանոս աշխատել է ոմն Դավիթ Հյուպատոս անունով պաշտոնյայի աջակցությամբ, որ կոչվում է Թագավորական սեղանի կի-նառ[2]:*

[Ստեփանոս] թարգմանած է՝

Դիոնիսիոս Արիսպագացին[3], *Արարչության 6220 տարին, 14 ինդիկտիոնի՝ Փիլիպպոս թագավորի երկրորդ տարին, 6220-5508=712: Փիլիպպոս է Վար-դան Փիլիպպիկոս կայսրը, որ գահ նստեց 711 թվին, ուրեմն՝ երկրորդ տա-րին կլինի 712 թիվը: Ինդիկտիոնի 14 սխալ է, ուղղելի է 10:*

Կյուրեղ Աղեքսանդրացու Պարապմանց գիրքը՝ *6224 թվին, ինդիկտիոն 14, Անաստասիոս կայսեր* **երկրորդ** *տարին. 6224-5508=716, ինդիկտիոն 14: Անաստասիոս հաջորդեց Վարդանին 713 թվին և վարեց մինչև 715 թիվը, ստիպված լինելով զիջանել գահը Թեոդոսին, որի դեմ ծառացավ Լևոն [Իսավրացին] և գրավեց իշխանությունը՝ թագ կապելով 717 թվի մարտ 25-ին: Ինչպես երևում է, հիշատակարանը ևս չէ ընդունում Թեոդոսի բռնու-թյունը և Անաստասիոսին է համարում կայսր 716 թվին ևս: Այս դեպքում երկ-րորդ տարին պետք է կարդալ երրորդ, և սա համարել սխալ ընթերցում՝ Գ փոխարեն Դ-ի, որովհետև 716 թիվը է չորրորդ տարին Անաստասիոսի:*

---

1 «Գիրք թղթոց», էջ 358:

2 Անտարակույս լատին **cena**, այսինքն՝ «սեղան» բառն է հունական վերջավորությամբ (հմմտ. **bucella, buccelarios**):

3 Արիսպագացի, հավանորեն սխալ ընթերցում է, փոխանակ Արիոպագացի. **Areipagites** հունարեն ծագում է **Areos pagos**՝ «Արեսի բլուր» բառից և, գուցե, հայերեն ձևը հետևություն է և ոչ սխալ:

Մյուս թարգմանությունն է Նյուսացու «Ցաղագս բնութեան մարդոյ» (=Նեմեսիոսի)՝ 6227 թվին, ինդիկտիոն 14, «(ըստ հայումս թուի ՄԻԱ) և յառաջին ամի թագաւորութեան Լէոնի»: 6227-5508=719, Լևոնի առաջին տարին է 717 թիվը, 6227 թիվը=է ՁՌԻԷ, կարդալ՝ ՁՌԻԵ= 6225 թվին, ուղիղ 717 թիվը: Ինդիկտիոն պետք է լինի 15 (և ոչ 14): Հայոց թիվը՝ 221=է 772 թվին, օտար ձեռք է ավելացրել, շփոթելով Լևոն [III] Իսավրացուն (717-741) իր թոռան՝ Լևոն [IV] Խազարի (775-780) հետ:

Ստեփանոս, ուրեմն, գտնվել է բյուզանդական մայրաքաղաքում 712-717 տարիները: Ե՞րբ է գնացել և ե՞րբ վերադարձել, մնում է անհայտ: Կարելի է կարծել, որ Ստեփանոս գնաց մայրաքաղաք նույն՝ 712 թվին, երբ Սմբատ [Բագրատունին] վերադարձավ Փոյթ քաղաքից, եթե միայն սորա երկարնակ լինելը և Ստեփանոսի հետ վիճաբանությունը որևէ պատմական հիմ ունենար: Սմբատ Փոյթից հեռանալիս, կողոպտեց քաղաքը և հափշտակեց տեղի եկեղեցիների գույքը: Կայսրը, վշտացած այս ապերախտ վարմունքի համար, կանչեց «զառաջնորդս եկեղեցեաց, զմետրապօլիտն և զարքեպիսկոպոսունս՝ և հրամայէր նոցա նզովս գրել ի մատենի, և ի կատարման տօնին Զատկաց հրամայէր ընթեռնուլ ի վերայ գործողաց ապիրատութեանն: ...Եւ ի նոյն տօնի կարգաւորեցին ամի ամի զնոյն նզովս ընթեռնուլ մինչև ցայսօր. որ և տիրեաց իսկ ի վերայ նոցա, և եղև պատճառ կորստեան նոցա»[1]:

Այս առասպելանման պատմությունը չէ արտոնում անեն պարագային Սմբատ [Բագրատունուն] երկարնակ վկայական տալ, ուստի և նորա դավանաբանական ընդհարումը Ստեփանոսի հետ, ավելի քան երկրայելի է[2]:

Կաղանկատվացին չի հիշում Ստեփանոսի թարգմանական գործերը, թեև ծանոթ է երևում նրանց և նորա մի գրքից [հատված] է բերել ԺԸ գլխում, որին կդառնանք քիչ հետո: Նա չի հիշում նաև Ստեփանոսի մահվան տարին: Նրան հետաքրքրում են գլխավորապես մահվան հարակից տեսիլն ու հրաշագործությունը:

---

1 Ղևոնդ, էջ 36:

2 J. Markwart, Streifzüge, p. 449, կարծում է, որ Սմբատի և Ստեփանոսի վիճաբանությունը տեղի է ունեցել Մանազկերտի ժողովին՝ 726 թվին: Սակայն Ստեփանոս ներկա չէր ժողովին: Միքայել Ասորին բերում է ներկաների ցանկը, ուր կա Սողոմոն Մաքենոց վանահոր անունը, բայց չկա Ստեփանոսինը: Ստեփանոս մայրաքաղաք էր 712-717 տարիներին, ուրեմն, ենթադրյալ վիճարանությունից տարիներ առաջ: Հետևապես ճիշտ չէ, թե Ստեփանոս գնաց վիճաբանությունից հետո և այդ պատճառով: Ստեփանոսի ընդհարումը Սմբատ [Բագրատունու] հետ, հորինված է բացատրելու համար, թե ի՞նչպես և ի՞նչու Ստեփանոս գնաց Բյուզանդիա: Քանի որ պարզ է, որ նա գնացել էր գրական նպատակներով, ապա և վիճաբանությունը կորցնում է իր գոյության իրավունքը:

Կաղանկատվացու պատմածը Ստեփանոսի մասին անցել է «Յայսմաւուրք»-ի և *լրացվել գրական գործերի հիշատակությամբ: Հայսմավուրքը չորս խմբագրությամբ է հայտնի՝ Տեր Իսրայելի (թերևս Եղիայի), 1247-1249 թիվ. Տեր Կիրակոսի, 1269 թիվ. Անավարզեցու, 1307 թիվ և Ծերենցի († 1425 թիվ): Բոլորի մեջ գտնվում է Ստեփանոսի վարքը, նույն խմբագրությամբ՝ հրոտից 17, հուլիսի 23-րդ օրը: Հաստատ չէ միայն, թե Տեր Իսրայելի ժամանակից է, թե Տեր Կիրակոսի: Ստեփանոսի մահվան առթիվ եղած երկրաշարժի մասին ասված է. «և երկիրն առհասարակ ճչեաց մարդկաբար և ասէ վա՜յ. և կոչի մինչև ցայսօր Վայոց ձոր», որ մի փորձ է ավելի հաջող բացատրություն տալու անվան ծագման, մի փորձ, որ զուրկ է որևէ արժեքից:*

Հայսմավուրք հայտնում է, որ «Բարզէն կաթողիկոս Հայոց ձեռնադրեաց զնա արքեպիսկոպոս մեծ աթոռոյն Սիւնեաց հրամանաւ Քուրդոյի»[1]: *Այս տեղեկությունը թյուրիմացության արդյունք է: Կաղանկատվացին ունի. «Եվ ի Բարգենէ և ի Քուրդոյէ խնդրոյ լինի ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց»: Իմաստն է՝ «Ի խնդրոյ Բարգենի և Քուրդոյ (կամ Քուրդոյ-ի) լինի ձեռնադրեալ»: Սակայն Հայսմավուրքի հորինիչը հասկացել է այնպես, իբրև թե «ի Բարգենէ և ի Քրդոյի»: Այստեղից և Բարգենը նույնացրել է համանուն կաթողիկոսի հետ:*

Կիրակոս Գանձակեցին, որ իր տեղեկությունները Ստեփանոս Սյունեցու մասին պարտական է Կաղանկատվացուն, ուղիղ է ըմբռնել այս տեղիքը. «Եւ ձեռնադրէ զնա տէր Դաւիթ Սիւնեաց եպիսկոպոս ի խնդրոյ Քուրթոյի և Բարգենի իշխանաց»[2]: *Իշխանի անունն Քրդո՞յ էր, թե Քուրդիկ (սեռական Քրդկոյ, սխալագիր Քուղրոյ) կամ Քուրդ, որոշ չէ: Ձեռնադրողը Բարգենը չէ, այլ Դավիթ: Ո՞վ է այս անձը: Կաղանկատվացու գոնե այժմյան հրատարակության մեջ չկա Դավթի հիշատակությունը: Բայց իր բնագիրը թելադրում է ուշադիր ընթերցողին այդ անունը: Սյունեցու մասին խոսում է Կաղանկատվացին՝ Դարբանդի վերաշինությունը Հ[այոց] թ[վականության] 180 թվին=731 թվին, հիշելուց հետո: Այդ թվին հայրապետական աթոռի վերա էր Դավիթ [Ա] Արամոնեցին, որ հաջորդեց Հովհան Օձնեցուն 728 թվին: Կիրակոս ուրիշ աղբյուր չունի Ստեփանոս Սյունեցու վարքի համար, քան Կաղանկատվացին և չնչին տարբերությունը, որ նկատվում է, ավելի շուտով գրչական վրիպակներ են*[3]:

---

[1] Հրոտից 17, հուլիսի 23. Պարիսի ձեռագրից, որ վերջերս հրատարակվեց «Patrologia Orientalis», t. XXI, p. 767:

[2] Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 41:

[3] Այսպես, «զնայ ի Հռովմ», փոխանակ՝ «ի Հռոմս», «ոսկետիպ», փոխանակ՝ ոսկետուփ, «կազեան», փոխանակ՝ «Արկազան» և այլն:

Կիրակոս սկսել է գրել իր պատմությունը Հ[այկական] թ[վականության] 690 թվին =1241 թվին և նույն տարին է գրել Օձնեցու և Ստեփանոս Սյունեցու նայող էջերը: Նա ծանոթ չէ և չէր կարող լինել «Ցայսմաւուրք»-*ին, որի առաջին խմբագրությունը մի քանի տարով ուշ է, քան 1241 թիվը:*

Ստեփանոս Օրբելյան ավելի բան չգիտե Ստեփանոս Սյունեցու մասին, քան տալիս են մեզ ծանոթ աղբյուրները: Ինչ որ նոր է Օրբելյանի մոտ, գրեթե բոլորը, սակավ բացառությամբ, երկբայելի են: Ասում է, որ Սյունեցին Դվինի ավագերեցի որդին էր և աշակերտել էր ոչ միայն Մովսես Սյունեցուն, որ հայտնի է Սյունեցու թարգմանությանց հիշատակարանից, այլ Մաքենոցաց հարանց հայր Սողոմոնին, կամ ինչպես ինքն է կոչում՝ Սաղօմի, նա, որ հորինեց «զՏօնականն ի ՃԾ թ[ուին] Հ[այոց]»: Հայտնում է նաև, որ Ստեփանոս սպանվեց «ամ մի, զոր ոմանք ութ ամ ասին» եպիսկոպոս ձեռնադրըվելուց հետո ՃՁԴ թվին «ի հրոտից ի ԺԵ և յուլիսի ԻԱ, յաւուր յիշատակի սըրբուհւոյն Մարգարտայ և Սիմէոնի աղուաշին»[1]:

Վերջերս հայտնի եղավ, որ Օրբելյան այս տեղեկությունները քաղել է Մխիթար Այրիվանեցու «Ստորագրութիւն պատմութեան Ստեփանոսի Սիւնեաց» գրությունից[2]: *Տոնականը հորինված է ոչ թե 150=701 թվին, այլ Հ[այկական] թ[վականության] 196 թվին=747 թվին, ինչպես հայտնի է Մշո մեծ Տոնականի հիշատակարանից*[3]*: Օրբելյան սխալ է հասկացել Մխիթար Այրիվանեցու խոսքը, թե Ստեփանոս Սյունեցի «տուաւ ի սուրբ ուխտն Մաքենոց յաշակերտութիւն մեծ հաւրն Սողոմոնվնի, որ կարգեալ էր զՏաւնականն և յետոյ աշակերտացաւ տեառն Մովսեսի Սիւնեցւոյ ի ՃԾ թուին»*[4]*: Հ[այկական] թ[վականության] 150 թիվը=701 թվին, Տոնականի հորինման տարին չէ, այլ Սյունեցու աշակերտության: Այրիվանեցու հիմնական աղբյուրն նույն Կաղանկատվացին է: Սա Ստեփանոսի ժամանակը որոշում է «յայսոսիկ ժամանակս» ընդհանուր խոսքով, որ վերաբերում է նախընթաց գլխի մեջ պատմած անցքերի շրջանին, Հ[այկական] թ[վականության] 146-180=797-831 թվականներին: Մխիթար Այրիվանեցի Ստեփանոսի երևումը դնում է Հայոց 180 թվին, երբ կաթողիկոս էր Դավիթ Արամոնեցի, կայսր էր*

---

1 Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 186:

2 Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի. նորագյուտ արձանագրություն և երկեր, Երուսաղեմ, 1931: Նկատենք, որ էջ 18՝ «սառյգ ուզի» աղավաղ բառը կարդալու է «սառողզին», համաձայն Ստեփանոս Օրբելյանի, հատ. Ա, էջ 182 (այսուհետև՝ Մխիթար Այրիվանեցի):

3 Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 437:

4 Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 17:

Լեոն, պատրիարք՝ Փլարիանոս, ամիրմոմին<ին> Սլեման և ապա՝ Շալահեշմ[1], *և Բաբան պարսիկ՝ ավերիչ Գեղարքունո*[2]: *Փլարիանոս պատրիարք չկար այդ ժամանակ: Այրիվանեցի կարդացել է Ղևոնդի մոտ «Փլարիոն Լեոն կայսր»*[3] *և կարծել է, որ առաջին բառը պատրիարքի անունն է: Բաբանի հիշատակումը մեծ անաքրոնիզմ է, սա մի դար ուշ էր և Գեղարքունիք ավերեց Հ[այկական] թ[վականության] 276 թվին =827 թիվ*[4]:

Ինչ որ Մխիթար Այրիվանեցին գիտե Սյունեցու մասին Կաղանկատվացուց դուրս, վերաբերում են գլխավորապես նրա գրական գործունեության, Գրիգոր Գոզիկ ընկերոջ և Սահակադուխտ քրոջ: Նրանից է հայտնի նաև, որ Սյունեցին աշակերտել է Մովսես Սյունեցուն 150 թվին =701 թվին և մեռել է 184 թվին =735 թվին, հրոտից ամսի 17-ին[5]: *Որտե՞ղից է առել Այրիվանեցին այս թվերը, դժվար է ստուգել: Սմբատ [Բագրատունու] հետ Ստեփանոս Սյունեցին հակաճառեց «տիովք դեռևս մանուկ», դրա համար պարտվեց և գնաց կատարելագործելու իր կրթությունը Հոռոմոց աշխարհում: Եվ որովհետև 712 թվին արդեն Կ. Պոլիս էր, ուրեմն ավելի քան հավանական է, որ իրոք 702 թվին աշակերտության էր Մովսես Սյունեցու մոտ: Մահվան տարին հավաստի կարելի է համարել, քանի մի հակասական կետեր հարթելուց հետո: Երբ սպանվեց «զմի ամ կալեալ զեպիսկոպոսությունն»,* նշանակում է եպիսկոպոս *եղավ 734 թվին: Սակայն [Կ. Պոլսի] Գերմանոս [պատրիարքի] Թղթի պատասխան «գրեաց տէր Ստեփանոս Սյունեաց* **եպիսկոպոս**»: *Գերմանոս գահընկեց եղավ 730 թվի հունվարի 7-ին: Պատասխանը գրված պիտի լինի այս թվից առաջ և այդ ժամանակ գրողն արդեն եպիսկոպոս էր, ինչ որ*

---

[1] Շալահեշմ, կարդա՛ Շամահեշմ (=**Կիրակոս Գանձակեցի**՝ «շահի Հէշմայ», էջ 37), **Ղևոնդ**, էջ 100՝ «Շամ որ է Հեշմ» (=**Թովմա Արծրունի**, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 105):

[2] **Մխիթար Այրիվանեցի**, էջ 17:

[3] **Ղևոնդ**, էջ 45:

[4] Երևի, Այրիվանեցու այս սխալ ազդեցությամբ է, որ Ստեփանոս Օրբելյան Բաբանի ասպատակությունը պատմում է 176 թվի տակ (տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելյան**, հատ. Ա, էջ 201):

[5] Այրիվանեցու տեղեկությամբ, Սյունեցին մեռավ «ի վերացման Եղիայի Մարգարէի, ի հրոտից ԺԷ և յուլիս ԻԱ, յաւուր յիշատակի սրբուհւոյ Մարգարտայ և Սիմէոնի աղուաշին» (**Գ. Հովսեփյան**, էջ 22): Հայսմավուրքի մեջ Սյունեցու մահվան օրն է ԺԷ հրոտից, հուլիսի 23, Փոկաս եպիսկոպոսի օրը: Կարելի էր կարծել, որ Այրիվանեցու ԺԷ ստույգ է, սակայն հուլիսի 21 և Օրբելյանի ԺԵ ցույց են տալիս, որ ԺԷ սխալագրություն է՝ փոխանակ ԺԵ, Սիմեոն աղվաշի օրը: Եղիայի տոնը հրոտից 14 և հուլիսի 20 է և ոչ հրոտից 15: Այրիվանեցին օգտվել է Հայսմավուրքից: Հրոտից ԺԷ Ստեփանոսի մահվան տարին 735 թիվը հավասար է շարժական տոմարով, մայիսի 8-ին: Հրոտից ԺԷ =հուլիսի 23, ըստ հաստատուն տոմարի է:

հերքում է 734 թվին եպիսկոպոս ձեռնադրվելու տեղեկությունը: Թերևս, Սյունեցին հետին հաշվով է եպիսկոպոս կոչված, ինչպես Գերմանոս պատրիարքի Թղթի մասին ասված է՝ «երեք Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոս», ավելացնելով՝ «յառաջ քան եպիսկոպոսութիւնն իւր»: Այս ավելածը նկատառությունը զուցե բաց է թողված պատասխան-Թղթի վերնագրի մեջ:

Հիմնավոր չէ թվում նաև մյուս կարծիքը, թե Ստեփանոս Սյունեցին ութ տարի էր եպիսկոպոս, երբ մեռավ: Այն պարագան, որ Գերմանոս [պատրիարքի] պատասխանը գրել է Սյունեցին և ոչ ժամանակակից մեծ եկեղեցական, կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին, տեղիք է տվել հեներին ենթադրելու, որ Օձնեցին մեռած էր արդեն, երբ Ստեփանոս վերադարձավ, և հաջորդ չէր ընտրված: Ասել է, թե վերադարձավ 727 թվին և եպիսկոպոս ձեռնադրվեց: Ուրեմն, եպիսկոպոսական աթոռի վրա մնաց ութ տարի՝ 727-735 թվերին: Մեր կարծիքով, Սյունեցու վերադարձը առաջ էր, քան 726 թիվը: Այս թվին Լեոն [III Իսավրացի] կայսրը հրատարակեց իր հրամանը պատկերապաշտության դեմ, պաշտոնական կերպարանք տալով իր պատկերամարտ քաղաքականության: Գերմանոս պատրիարքը ընդդիմացավ և պայքար սկսվեց կայսեր և իր մեջ, որ վերջացավ իր գահընկեցությամբ: Դրությունն այնպես չէր, որ Գերմանոս մտածեր հայերի մոլորության մասին: Եվ եթե մտածած լիներ 726-729 թվերի միջոցին, կհիշեր իր Թղթի մեջ անպատճառ նաև պատկերների մասին, որպիսի հիշատակության հետքն անգամ չկա Թղթի մեջ: Այս կետը խիստ կարևոր է, թեև մի խոչընդոտ ունի: Եթե Սյունեցին 726 թվից առաջ արդեն Հայաստան էր, ինչո՞ւ չկա իր անունը Մանազկերտի ժողովին մասնակցող հայերի մեջ: Արդյո՞ք չկա: Նորեն քննենք Միքայել Ասորու մոտ պահված ցանկը, ուր հայ անունները այնպես են խաթարված, որ դըժվար է վերականգնել ստույգ ընթերցումը: Մեզ թվում է, որ ցանկի իններորդ անունը՝ Nwzwn Asibw թարգմանում է թերևս Ստեփանոս Սյունեցու անունը: Սյունեցին չէր կարող տասնյակ տարիներ բացակայել, մնալ քաղկեդոնականների մայրաքաղաքում և ներկայանալ ջատագով հակաքաղկեդոնականության: Հավանական է, որ նա 720 թվի մոտերքն արդեն հայրենիք էր:

Մխիթար Այրիվանեցին պահել է այն պապի անունն, որի մոտ գնաց Սյունեցին կայսեր պատվերով՝ ուղղափառ գրքեր բերելու. «երբ ի Հռոմ հրովարտակաւք հրամանաց մերոց առ պապն Ազարոս և բե՛ր ինձ երիս գիրս»[1]: *Ազարոս, անտարակույս ուղղելու է Ագաթոս կամ Ագաթոն: Այն հռչակավոր պապն է Ագաթոն, որ դեմ ելավ միակամության՝ ընդդեմ Կոստանդին IV Պողոնատ կայսեր (668-685): Նա մեռավ 681 թվին, օգոստոսին: Նրա շնորհիվ էր, որ գումարվեց 680-681 թվի ժողովը, որը դատապարտեց մի կամքի և մի*

---

1 Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 19:

ներգործության վարդապետությունը: Մխիթար Այրիվանեցի շատ լավ աղբյուր է ունեցել իր ձեռքին. հավանաբար նույն Ստեփանոս Սյունեցու գործերին կցած տեղեկություններից է քաղել Ազարոնի անունը: Այս միակ անունը բավ է, որ Հռոմ գնալու առասպելական պատմությունը գտնե իր պատմական ստատառը: Սյունեցին գնաց Բյուզանդիա Վարդան Փիլիպպիկ կայսրի օրով, ոչ ուշ, քան իր առաջին տարին: Վարդանը հայ էր և ջերմ պաշտպան միակամ վարդապետության: Անտարակույս, սա է այն կայսրը, որ համակրում է Սյունեցու դավանությանը, և որ առաջարկում է Հռոմից նույնիմաստ գրքեր բերել: Այս ուրիշ բան չէ նշանակում, քան որ միակամության բշնամին նստած էր Հռովմ Ազարոնի օրերից և եթե սրա դիմադրությունը չլինեն, Վարդան կայսրը միակամությունը կդարձներ իր աշխարհի դավանանքը: Հիշենք, որ Գերմանոս պատրիարքը՝ ինքը սկզբում համակիր էր Վարդանին, այսինքն՝ հետևորդ էր միակամության, հետո փոխեց իր գույնը: Սյունեցին ծանոթացավ [պատրիարքի] հետ, երբ սա միակամության գետնի վրա էր: Երբ Գերմանոս փոխեց իր համոզումը, փորձեց համոզել նաև Ստեփանոս Սյունեցուն և նրա միջոցով նաև Հայոց եկեղեցին: Ահա և Գերմանոսի Թղթի ծագումը:

Ազարոն պապի հիշատակությունը Ստեփանոս Սյունեցու գրքերի մեջ զարմանալի պիտի չերևա: Բավական է հիշել, որ «ի գրենւոյն Ստեփաննոսի» Կաղանկատվացին գտել է Դիոն քաղաքի ավերման և Հռոմի շինության պատմությունը: ԺԸ գլխի մեջ Կաղանկատվացին պատմում է, որ Աբդոն դատավորի ժամանակ Դիոն, այսինքն՝ Տրոյա քաղաքը, սասանվեց: Դիոն է Իլիոն, Տրոյա կամ Տրովա քաղաքի հնագույն անունը և գտնվում է ոչ թե Փոքր Ասիայում, այլ «Աքայեցւոց երկրին էր հուպ յաշխարհին Պեղոպանէս յարևմուտս Մակեդոնացւոց, յերկրին Եւրոպիոյ» (Գ, գլ. ԺԸ): Պարիսի դեբում Թեսաղոնիկե քաղաքից մի երիտասարդ է և Մենելաոսի կնոջ՝ «դուստր առն միոյ մեծի»: Աղջկան ծնողները պահանջում են իրենց զավակին և մերժման վերա սկսվում է պատերազմ, որը տևում է 15 տարի (ուրեմն՝ փոխան Տրոյայի 10 տարվան): Իլիոնի դեմ կռվողները շինում են երկու հազար փայտե ձի և...*, *նրանց փորում բազցնում 40 հազար մարդ և իրրև թե նվեր Իլիոնի աստվածներին՝ մտցնում քաղաք: Պահված զինվորները հարձակվում են բնակիչների վերա, այր մարդկանց կոտորում և կանանց գերում: Այնուհետև ճանապարհ են ընկնում դեպի հայրենիք: Սասուրիկ եղբայրը ձգում են նրանց Իտալիա: Էնեասի անունը չկա, բայց խոսքը նրա մասին է: Շատ ժամանակ է անցնում և նրանց առաջնորդ Հռոմուլոս շինում է Հռոմ քաղաքը՝ Իլիոնի առումից 441 տարի հետո: Երբ Փիլիպպոս բազավորեց <2>44 թվին, հազար*

* Մի բառ անընթեռնելի է (Պ. Հ.):

տարին լրացավ Հռովմի շինության: Կոստանդիանոս [Մեծ] փոխեց աթոռը Հռոմից Բյուզանդիա, որ կոչվում է Կոստանդնուպոլիս:

Մակեդոնիայից արևմուտք, Էպիրոսում, Կորփու կղզու հանդեպ հնում կար մի քաղաք, որ արդարև կոչվում էր Իլիոն կամ Տրովա, որ զրույցիս մեջ շփոթված է հռչակավոր Իլիոնի՝ Պրիամոսի քաղաքի հետ: Արդոն (և ոչ Ապդան) դատավորը հայտնի է Ս. Գ*րքից*[1]: *Ասողիկ ևս գիտե Եվսեբիոսի Քրոնիկոնից, որ Արդոնի օրով «Իղիոն քաղաքն առաւ», միայն անունը սխալմամբ տպված է Ղարդոն*[2]: *Ասողիկ, հետևելով Եվսեբիոսին, համարում է Արդոն դատավորից մինչև Սողոմոնյան տաճարի շինությունը 140 տարի, իսկ տաճարի շինությունից մինչև Քրիստոսի խաչելությունը՝ 1012 տարի: Ուրեմն, Արդոն ապրում էր երկոտասաներորդ դարու կեսերին, ինչ-որ համաձայն է Լակեդեմոնական հաշվին, որով Տրոյական պատերազմը տեղի ունեցավ 1183 թվին, իսկ ըստ աթենացիների՝ 1209 թվին*[3]:

Հռովմ հիմնվեց 753 թվին և Հռոմի Փիլիպպոս կայսեր օրով (244-249) լրացավ հազարամյակը՝ 247 թվին: Պատմագրի հաշիվը միանգամայն ճիշտ է, միայն պետք է տպագրի 44 սմն կարդալ 244, ՄԽԴ:

[ԺԹ]

ԺԹ գլխի վերնագիրն է «Որ ինչ յերկերիւր թուականութենէ Հայոց և այսր գործք լեալ ի սահմանս Աղվանից»: Կարելի էր կարծել, թե պատմագրի գործը վերջացած է և այստեղից սկսած մի Անանուն շարունակող է պատմողը: Սակայն, տեսանք, որ երրորդ գրքի առաջին գլխում արաբ խալիփաների հաջորդությունը հասցրած է մինչև Հարուն Բ ալ-Վաթիկ (842-847): Հետևապես ԺԹ գլուխը, ուր պիտի ճառե Հ[այկական] թ[վականության] 200 թվից =751 թվից հետո անցած դեպքերի մասին, պատկանում է նույն հեղինակին: Վերնագիրը չի վերաբերում միայն ԺԹ գլխին, այլ և հետևյալ Ի, ԻԱ գլուխներին, թեև սրանք իրենց հատուկ վերնագրերն ունեն: Մեր պատմագրի սովորությունն է տալ ընդհանուր վերնագիր մի շարք

---

1 Դատ., ԺԲ, 13, 15, հմմտ. Ա Մնաց., Ը, 25; Թ, 36:

2 Ասողիկ, Ա, գլ. Ա, էջ 9: Զարմանալի է հայր Կ. Շահնազարյանցի ճշտողությունը, թե «Արդոն» դատավոր ոչ որ հիշատակի առ նախնի մատենագիրս (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացու ծանոթագրությունները, Գ, էջ 111):

3 E. Curtius, Histoire Greque, t. I, Berlin, 1857, p. 179.

գլուխների և սրանցից յուրաքանչյուրին որոշել զատզատ վերնագրերով, ինչպես առիք ունեցանք տեսնելու վերև:

«Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ», ուրեմն 750 թվի մոտերքը, զորացավ արաբական պետությունը, ընդլայնեց իր սահմանները: Գրավեցին Պարտավ քաղաքը և դարձրին իշխանության կենտրոն, ինչպես երբեմն Դամասկոս: Պատմագրի խուլ ակնարկները շոշափում են Աբբասյան հարստության երևալը 750 թվին և նրա դաժան քաղաքականությունը, մանավանդ Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրի (754-775) երկարատև իշխանության ընթացքին: Հարուն ալ-Ռաշիդ նշանակեց Հայաստանի և հարևան երկրների պետ իր եղբորը՝ Ովբեդլա, որ է Ուբայիդալլահ, 788 թվին և սա եկավ Պարտավ և նշանակեց փոխանորդ ոմն Սուլեյման չարաբարո անձն, որի մոտ եկավ Հայոց Եսայի կաթողիկոսը՝ խնդրելու հարկերի թեթևություն: Խալիֆայի եղբոր Պարտավ գալն է առիք տվել, անտարակույս, մեր պատմագրին ասել «նստուցին ի Պարտաւ կալ արքունեացն»:

Եսայի Ա Եղիպատրուշեցի կաթողիկոս Պարտավում իջավ Վարդանուհի տիկնոջ մոտ, որ Վարազո իշխանի կինն էր և որի ամուսնությունը չհաստության *աղազավ նզովքի տակ էր: Եսայի կաթողիկոս նեբեց տիկնոջ: Այս խնդրի առթիվ է, որ Կաղանկատվացին հիշում է Եսայի կաթողիկոսին: Քաղաքական կացությունն ավելի քիչ է հետաքրքրում նրան, քան եկեղեցական խնդիրները և հրաշագործությունները:*

Պատմագիրն անցնում է Մամուն խալիֆայի (813-833) օրով կատարված անցքերին՝ սկսված Հ[այկական] թ[վականության] 270 թվից =821 թվին: Չէ հիշում Ամինի և Մամունի գահակալական կռիվները, որոնք արձագանք տվին և Պարտավ, և ստիպեցին Աղվանից Ներսեհ և Արդռահման իշխաններին որոշ դիրք բռնել:

821 թվին Պարտավի արաբները ասպատակեցին Ամարաս գավառը և ավարով ու գերիներով ամրացան Մեծիրանցի սահմանի Շիկաքար տեղում: Սահլ Սմբատյան Եռանշահիկ իր եղբայրների հետ հարձակվեց ավազակների վերա և ազատեց գերիներին: Դժբախտաբար որոշ չէ, թե Սահլ Սմբատյան Ամարասի իշխանն էր, թե Մեծիրանց գավառի. թերևս իր իշխանության մեջ էին և՛ մեկը և՛ մյուսը:

Նույն 821 թվին Սևադա արաբ իշխան մտավ Սյունիք և ամրացավ Շաղատ բերդում: Վասակ Սյունի իշխանը կանչեց Բաբանին և նրա օգնությամբ քշեց «աւառանշան» ասպատակողին: Սևադան հայտնի է մյուս մեր մատենագիրներից: Մանազկերտ հաստատված կայսիկ արաբական ցեղի պետն էր, որդի Աբդլմելիքի որդվո Ջահապի: Ի տրիտուր օգնության, Վասակ Սյունի ստիպված էր տալ իր դուստրը Բաբանին կնության: Ինքը մեռավ նույն տարին: Ո՞վ էր այս Վասակը, արդյո՞ք 768 թվի Պարտավի ժողո-

վին ներկա Առրներսեհ Սյունյաց իշխանի որդին էր: Ամեն պարագային Վասակով սկսվում է Սյունյաց մի նոր և փայլուն իշխանական տուն:

Գարդմանի իշխան Վարազ-Տրդատ Ստեփանոսյան սպանվեց Ներսեհ Փիլիպպյանի կողմեն: Ներսիկ թվում է, թե Բաղքի իշխաններից էր: Սպանության հետևանքով է, որ թերևս Բաղաց գավառը[1] *չընդունեց Բաբանի լուծը: Բաբան ավերեց Բաղք և մտավ Գեղարքունիք և այրեց Մաքենոցաց վանքը Հայոց 276 թվին =827 թվին: Բաբան հաղթեց արար կուսակալներին՝ Տավուսին 278=829 թվին և Աբրահիմ որդի Լեբա՝ 830 թվին: Առաջինը հայտնի է արաբական աղբյուրներից՝ Մուհամմադ իբն Հումայիդ ալ-Տուսի[2], երկրորդը մնում է դեռ անծանոթ:*

Ստեփանոս Աբլասադ, որ Բաբանի օգնությամբ հարվածել էր Բաղակացիներին, ընկավ Դավոն և Շապուհ իշխանների թրից: Մահապարտները ընբոստացան Բաբանի դեմ և ամրացան Գորոզու բերդում: Աբլասադի մերձավորները սպանեցին Դավոնին և Շապուհին և ինչպես երևում է ո՛չ առանց աջակցության, եթե ոչ ձեռքով Եսայի Աբումուսեի, որ Աբլասադի քեռորդին էր: Բաղակացի՝ կարծեմ, նույնը պիտի լինի ինչ որ Բաղացի: Աբումուսեն Բայլականի, այսինքն՝ Փայտակարանի, իշխանն էր: Թշնամությունն, ուրեմն, Բաղաց գավառի և Բայլականի իշխանների մեջ է: Բաբան եկավ Ամարաս, թողեց իր զորավար Ռոստոմին խաղաղացնելու, իսկ ինքը հեռացավ Արտպատական: Ռոստոմ «ել տալ պատերազմ ընդ ամրացեալսն ի բերդին», հավանորեն Գորոզու, ուր սպանված իշխանների մարդիկ շարունակում էին դիմադրել Բաբանին և իր կողմնակից Աբումուսին: Պաշարվածները «զխաչս և սրբոց նշխարս ընդդէմ բերեալ» հետ մղեցին Ռոստոմի գունդը: Այս առթիվ պատմագիրը հիշում է, որ Ամարասի եպիսկոպոս Սերոբը կայսրից խնդրել է «մասն ի նշխարաց սրբոց» և ստացել, կարծում են, որ դա Ս. Լուսավորչի աջ բազուկն է[3]:

Մամունի թագավորության վերջին գործն է իր իսկ արշավանքը ընդդեմ Բյուզանդիայի Հայոց 280 թվին =831 թիվ: Պատմագիրը չափազանցնում է այս արշավանքի արժեքը, կարծելով որ Մամուն նպատակ ուներ պաշարել Կ. Պոլիս և իբրև թե «կենեղուտ խաչի զօրութեամբ» պարտվեց և իր ուժերը ծովակուլ եղան, ինքն էլ մեռավ: Մամունի արշավանքը, ընդհակառակը, հաջող էր: Նա մտավ Կիլիկիա, հասավ մինչև Պոդոնտա (այժմ՝ Բոզանտի) և

---

1 **Ստեփանոս Օրբելյանը**, էջ 202՝ կարդում է «Բաղասականայ»:

2 **J. Markwart**, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, p.459.

3 Գ. գրքի ԺԹ գլխի վերջին այս հատվածը Մկրտիչ Էմինը դուրս է թողել իր հրատարակությունից (Մոսկվա, 1860,էջ 264. հմմտ. նաև Ղուկասյան հրատարակությունը, Թիֆլիս, 1912, էջ 377):

հանկարծաման եղավ 833 թվի օգոստոսին: Կաղանկատվացին Մամունի արշավանքի մասին խոսում է Ի գլխում, որի վերնագիրն է՝ «Երբն Մամունայ իշխանին Տանկաց, ի Հռոմս և ի նմին սատակումն. ընդ նմին զորացաորութիւնք պէսպէս կարճառօտ բանիւք»: *Այդ զորացաորությունների մեջ են մտնում նախ ինչ որ կատարվել է Աբրահամ Աբուսահակ Մութասիմի օրով (833-842): Հայոց 283 թվին =834 թվին եկավ ամիր մումինի հրամանով, այսինքն՝ Մութասիմի, ոմն ամիրա Բաղոռի, որ է Հասան իբն Ալի ալ-Բաղղիսի, հայտնի ալ-Մամունի անունով*[1]: *Բաղոռի կարդալու է Բաղսղի կամ Բաղդսի, որ երևան է գալիս Ատոլիկի մոտ Մամունին կոչումով*[2]: *Բաղդսի մտավ Նախճըվան, ուր նահատակել տվեց Հռհան մանուկ մի, Զաակի մոտերքը՝ 835 թվի ապրիլի 18-ին: Նրա նշխարները «լուսաճաճանչ փայլմամբ ահացուցանէր զբշնամիսն», ուստի և անհետացրին գիշեր ժամանակ: Արաբ կուսակալ հիշվում է շնորհիվ Հռհանի նշխարների հրաշագործություն, որ այնքան մոտ է մեր պատմագրի սրտին:*

Այստեղ տպագրության մեջ պակաս կա: «Պսակողին իւրում միայն մնայ յայտնութեան» բառերից հետո Էջմիածնի ձեռագիրն ունի հետևյալ կարևոր տեղեկությունները, որ պետք է ի նկատի ունենալ բնագրի ապագա հրատարակության ժամանակ:

«Իսկ ի միւսում ամին զավուրս Խ եղելոյ սաստիկ անձրևաց, լցաւ ծայրալիր հոսմամբ գետն Կուր, մինչև ժԵ, Երասխ արտաքս ծաւանալ ընդ եղիր սահման. և անդուստ յաշխարհական ծովէն Կասբից ելանէ վիշապաձուկն մի անարի նման լերին, և զորսորդաց ձկունս յորովայն իւր ամայէր և սնավատակ մնալ որսորդացն լինէր: Աստ իմն հնարեալ նաւորդացն, գումարեալք ի մի վայր՝ յօշէն զնա ի ստնոյն կողմանէ սրով, մինչև սատակել նմա, և Կուրայ տանել զնա, ուստի եկն: Եւ ապա դիւրաւ լինէր որսորդացըն զիւր ձկանցն, զի իբրև ի կապարանէ արձակեալ գային:

Ի նոյն ամի տէր Դաւիթ Հայոց կաթողիկոս վախճանեցաւ, և անէծ զլափշտակողսն ի սրբոյն Գրիգորի հողոյն, որք էին այսոքիկ: Աբլմեսք Ջահաբայ որդի սրով սատակիւր, և Աբղլա Սուրհարճոյ որդի, և Աբուջափր Արածացի, ածան ի Պարտաւ և կենդանն<ւ>ոյն տիկ հանին զերկոսեանն:

Եւ զիտութիւն իմն զայս ուսաք զԱմիրմունմնայ դարաքասին, թէ յաջակողմն դռանն նստի շուրտայեաց աւագն, որ է մեծ քան զայլսն դահճապե-

---

[1] Առաքել, էջ 106, «Մամունին ամիրայ»:

[2] J. Markwart, Streifzüge, p. 462, սխալվել է՝ աշխատելով նույնացնել Բաղաղի Սուլեյման ալ-Ազդի հետ, բայց իր գործի հայերեն թարգմանության մեջ՝ («Բազրատունյաց ծագումը», էջ 54), ուղղել է իր սխալը:

տաց աւագ: Եւ ձախոյ կողմանն դատաւորն և զանձու ամիրայն, որք առ-նէին իրաւունս և զտիեզերաց հարկաց վճարմունս: Եւ յինն ժամ աւուրն մտանեն առաջի, և զկաղորդայն աւուրն հրաման առնուն և զմարդկան մա-տակարարեն զօգտակարսն:

Իսկ յերկու ՃՂԶ թուոյն Հայոց ԲԺՌ հեծելոց հանկարծահաս ելեալ ի Բախտատա արշաւէին երկիրս Աղուանից: Անդ ակն ի վերայ հարեալ Սահ-լի Սմբատեան, որ յարքայից Զառմիիրական առհմէն էր, գործակից իւր կա-լեալ զմեծ նահատակն Գէորքիոս, դիմէ ի վերայ որպէս արծուի խոյացեալ ի ակար թռչունս, այսր անդր ցրուեալ տապաստ դաշտացն արկեալ վանէր:

Եւ ի նոյն ամի նոյն տէրն Սահլի Սմբատեան, ձերբակալ արարեալ զապստամբն Բաբան զմարդախողխող, աշխարհաւեր, արիւնարբու գազա-նըն և ետ ի ձեռս Ամիրմումնայ, և ընդ վաստակոցն առնու յարքունեացն վարձս բարիս, զի առնու իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբար:

Այլ յԲՃՁԷ թուականին Հայոց Աբրահամ Ամիրմումնի գնա զօրու մեծաւ յաշխարհն Հոռոմոց և էառ զմեծ քաղաքն զԾմորիայ սրով և գերութեամբ: Եւ անտի դարձաւ ի բնակութիւն իւր: Սա է Աբուսահակն:

Ի սոյն ամի տէրանց տէրն Յովաննէս, որ Հայոց, Վրաց և Աղուանից եղև տէր, խնդրեաց յարքունեացն կրկին անգամ զԲուլխար, Խոյտա, Փատգոս, երիցս այսոցիկ աշխարհաց:

Եւ<յ>այնմ ամի ել մարախ ի Խազրաց կուսէ, զարմանալի մեծ, քան զճնճղուկ և եկեր զմասն ինչ Աղուանից աշխարհիս:

Եւ յետ երկուց ամաց դժնդակ եղեալ կարի ձմեռն կիզեալ հասոյց մահ անասնոց և հովուաց բազմաց:

Եւ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ եկին հասին **Քաղաքականացիքն**[1] *և արա-րին վնաս Սիսանձորւոյ և Ամարաս գաւառաց: Եւ եկ Եսայի անուանեալն Աբումուսէ ի վերայ նոցա և կոտորեաց զնոսա»*[2] (23):

Սկզբնագրի շարունակությունն է տպագրի «Յետ այսորիկ անցանելոյ եւ երկուց ամաց եկն Խազր (կարդա՛ Խալք) պատգոս՝ այր շամբշոտ և անն-դորմ. և ի նմին ամի սատակեցաւ» նախադասությունը: Խոսքը Խալք կամ Խալիդ իբն Եզիդ իբն Մազիադ ալ-Շայբանի կուսակալի մասին է, որ եկավ, ըստ Կաղանկատվացու, Հայոց 291 թվին= 842 թվին, իսկ ըստ Ասողիկի՝ 290 թվին =841-842 թվին և մեռավ Ջավախքի Խոզաբեր գյուղում[3]: *Պատգոս կամ փատգոս Կաղանկատվացու մոտ նույն նշանակությունն ունի, ինչ որ ոստի-կան, ամիրա:*

---

[1] Կարդա՛ Քաղակացիք: Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԼԳ, ունի՝ Քաղասականայ:

[2] «Արարատ», 1897, ապրիլ, էջ 161-163, աշխատասիրությամբ Խաչիկ վարդապետի:

Խալդից հետո եկավ նորա տեղ իր որդին՝ Սահմեղ, որ վերաշինեց Գանձակ քաղաքը: Գնաց Սյունիք, ավերեց Բաղաց աշխարհը և երբ ուզեց Աղահեջ գավառի Արքուգետ ավանի Ս. Գրիգոր եկեղեցին այրել, եկեղեցուց դուրս ելավ «հեծեալ մի ի ձի ճերմակ», մտավ թշնամու բանակ, շփոթություն ձգեց և փախցրեց դեպի Եղջերիս սարը: Այս ասպատակությունը, ինչպես երևում է, նույնն է, ինչ որ պատմում է Վարդան, առնելով, անշուշտ, Շապուհ Բագրատունուց, որ Ամրիա քաղաքի առման տարիները, ուրեմն 838 թվի մոտերքը, Աբլհերթ ոմն՝ Ջահապի տանից, չորս հազար մարդով խուժեց Սյունիք, բայց Բաբգեն երկուհարյուր մարդով ջարդեց նրան և քշեց[1]: *Թվում է, թե Աբլհերթի միջոցով Սահմեղ իբն Խալիդն էր, որ կազմակերպել էր այս ասպատակությունը:*

Մովսես Կաղանկատվացու «զրուցատրութիւնների» մեջ կարևոր է մանավանդ Սահլի մասին տված տեղեկությունը: Սահլ Սմբատյան Զառմիհրական տոհմից էր, ուրեմն Աղվանից կամ ճիշտ ևս Գարդմանի իշխանական տանից, թեև բնավ հայտնի չէ, թե ո՞վ էր նորա հայր Սմբատ և ի՞նչ տեղ էր բռնում իր տոհմի ճյուղագրության մեջ (24): Սահլ հայտնի դարձավ առավելապես նրանով, որ ապստամբ Բաբանին բռնեց և իր որդու՝ Մուավիայի միջոցով հանձնեց Աֆշինին՝ 837 թվին: Ի տրիտուր ստացավ հարյուր հազար դրամ, ըստ Վարդանի[2] *և նշանակվեց իշխան Հայոց, Վրաց և Աղվանից: Զարմանալի է, որ մեր պատմագիրը չգիտե, որ Եսայի Աբումուսեն ձերբակալեց իր կողմից Բաբանի եղբոր Աբդալլահին և դրկեց խալիֆային: Եսայի ներկայանում է Թովմա Արծրունու մոտ մարտիկ զորականի անվեհեր նկարագրով[3], մինչդեռ Աղվանից պատմագիրը լուռ է այդ մասին:*

Բուլխար Խոյտա, որին փառզոս (***կուսակալ - Պ. Հ.***) կուզեր տեսնել Հով*հաննես իշխանը, մասնակցած էր Բաբանի դեմ վարած կռիվներին Աֆշինի բանակում: Անունն է իսկապես Մուհամմադ իբն Խալիդ Բուխարա-խուդա*[4]*: Հովհաննես տեր-տերանց, կարծում են, որ Սահլի որդին է, որ կրում էր նաև արաբ Մուավիա անունը: Մեծիրանց վանքի մի արձանագրության մեջ հիշվում է այս իշխանի անունը.*

«ՅԲ թուականութեան Հայոց ի ժամանակս Յովհաննիսի Աղվան<ից> իշխանի ես Սողոմ<ոն> Մեծարանց եպիսկոպոս կանգնեցի զ<այս>...»[5]: *Ար-*

---

[1] Վարդան, էջ 80: Բաբգեն նույն անձն է, որ սպանեց Գրիգոր Սուփանին (տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 66) և էր որդի Վասակ († 821) Սյունյաց իշխանի, ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի, գլ. ԼԷ, էջ 212:

[2] Վարդան, էջ 79:

[3] Թովմա Արծրունի, էջ 177, 180, 184-185:

[4] J. Markwart, Osteuropäishe Ostasiatische Streifzüge, p. 461.

[5] «Արարատ», 1897, ապրիլ, էջ 163:

ժանագրության ժամանակը՝ 302 թիվ=853 թվի, թելադրում է նույնացնել այս անձը Հովհաննես տերանց-տիրոջ հետ: Բուխարա-խուդա ճշանակվեց կուսակալ Հայաստանի Ափշինի կողմեն Մութասիմի օրով՝ 838 թվին: Բոլոր հիշյալ «զրուցատրութիւնք» վերաբերում են Արուսահակ Մութասիմի կառավարության 834-842 թվերին: Միայն Խալիդ իրն Եզիդ կուսակալ եկավ Հարուն Վասիկի (842-847) առաջին տարին, եկավ զսպելու Հայաստանում պայքած ապստամբությունը և նրան նույն տարին հաջորդեց իր որդին:

Հիշենք, որ առաջին գլխի մեջ ամիրամումինների հաջորդական ցանկը հասցրած է մինչև Հարուն II, այսինքն՝ Վասիկի գահակալությունը, առանց ճշանակելու, թե քանի տարի իշխեց:

Արդ, հասանք այդ սահմանած կետին և ուրեմն պատմության թելը պիտի կանգ առներ այստեղ, Վասիկի առաջին տարին: Սակայն մեր հեղինակը շարունակում է իր «զրուցատրութիւնքը» և հիշատակում Հայոց 300 թվի =851 թվի անցքերը, երբ Հայոց և Աղվանից իշխանները տարագրվեցին Բաղդադ: Հաջորդ տարին՝ 852 թվին, եկավ Բուղա զորավարը և «զամս երիս կալաւ զՀայս» և չորրորդ տարին ճշանակվեց նրա տեղ վերև հիշված Սահմեդ որդի Խալքի (և ոչ Խողքի, ինչպես ունի տպագիրը): Շատերն սկարացան հավատի մեջ, իսկ այնքան նահատակներից հիշվում է միայն «ոմն Շապուհ Արծրունի և միւս այլ այր ընտիր յազատացն Հայոց»: Սրանց ձգեցին Տիգրատ գետը, բայց որովհետև երկար ժամանակ «ջահք լուսոյ ի վերայ գետոյն», երևեին, ամիրմումնի հրամայեց հանել [ոսկորները] գետից և այրել: Չհաջողեց: Ամեն անգամ, որ «խորէջք» ջուրն էին մտնում, լույսն աներևութանում էր, և երբ դուրս էին գալիս ջրից, լույսը նորեն երևում էր: Ամիրմումնինի հրամանով Ասորաց եպիսկոպոս Ջափր ջրասուզակներ է իջեցնում Տիգրատ՝ նրանեիլինների ոսկորները գտնելու: Ասորաց եպիսկոպոսը հանեց գետից նշխարները և տարավ իր եկեղեցին:

Այս հրաշագործ պատմությունն արդեն ապացույց է, որ գրողը մեր նման պատմությունների անչափ սիրահար հեղինակն է: Թովմա Արծրունուց հայտնի է Շապուհ Երեց և «ոմն ի հայ ազատանւոյն» Ապուսահակ, Նախճվանի եպիսկոպոսի եղբայրը[1]*: Բայց սրանք Բաղդադ չեն տարվել: Հավանորեն Հովհաննես Արծրունի եպիսկոպոս և Գրիգոր Արծրունի, որ նահատակվեցին[2] Բաղդադ 855 թվին, հոռի 5 (=մայիս 31), շփոթված են Շապուհի և Ապուսահակի հետ[3]:*

«Ապա կոչէ ամիր ամիրմումնին զՋափր՝ Ասորեաց եպիսկոպոս», *պետք է կարդալ «Ամիրմումնի* **Ջափր զԱսորեաց** *եպիսկոպոս»: Ջափր ամիրմում-*

1 Թովմա Արծրունի, էջ 128:

2 Անդ, էջ 162:

3 Շապուհի նահատակության պատմությունը մտել է Հայսմավուրքի մեջ, հուլիս 22:

նի, այսինքն՝ խալիփայի, անում է և ոչ առրի եպիսկոպոսի: Իսկ Ջափր՝ Մու-թավաքիլ խալիփան է (847-861):

Երրորդ գրքի Ի գլուխ վերջանում է երկրաշարժի հիշատակությամբ, որ մեր պատմագիրը դնում է Հայոց 318 թվին =869 թվին, իսկ Ասողիկ[1] դնում է Հայոց 312 թվին =863 թվին: Կ.Պոլսում երկրաշարժ եղավ, 869 թվի հունվար ամսին[2]:

«Զրուցատրութիւնք» շարունակվում են հետևյալ ԻԱ գլխում, որի վերնագիրը ընդգրկում է միայն գլխի առաջին մասը: Նույն երևույթը, ինչ որ տեսանք վերև՝ ԺԶ գլխի նկատմամբ: Եսայի որդի Շեխա կովի բռնվեց իր գործակալի հետ, որ ապստամբել էր Պարտավում և կոչվում էր Մահմեդ որդի Արլմեհիի Եմենիկ (և ոչ՝ թե Եմեմիկ, ինչպես ունի տպագիրն): Այդ միջոցին Աղվանից կաթողիկոս Հովսեփ վախճանվեց և օգտվելով խառն ժամանակից Սեծկողմանց Սամուել եպիսկոպոսը կաթողիկոսական աթոռը գրավեց առանց Հայոց Գևորգ կաթողիկոսի գիտության: Իշխանաց իշխան Աշոտի միջնորդությամբ, Սամուել գնաց Հայոց Գևորգ [Բ Գառնեցի] կաթողիկոսի մոտ՝ ստանալու օրինավոր ձեռնադրություն, Հ[այկական] թ[վականության] 326 թվին =877 թվին:

Եսայի նույն Շայբանի տոհմից էր, Հիսե կամ Իսա իրն շեյխ իրն Խալիդ, երրորդի նախորդ կուսակալի՝ Խալիթի (=Խալիդի), նշանակվեց Հայաստան Հիջրի 257 թվի ջումադա Բ ամսին, որ է 871 թվի մայիս[3]: *Սորա գործունեությունը հայտնի է Թովմա Արծրունուց: Կաղանկատվացու Պատմության վերջին՝ ԻԳ գլխի մեջ Հովսեփ Աղվանից կաթողիկոսի մասին ասված է, որ «Ի սորա Գ ամին լցաւ թիւ Հայոց Յ (300)»[4], ուրեմն կաթողիկոս էր ընտրվել Հայոց 298 թվին =849 թիվը: Կաթողիկոսական իշխանությունը վարել է 25 տարի, ուրեմն մինչև 873 թիվը: Սամուելի ապօրինի կաթողիկոսությունն ընկնում է 873-876 տարիների մեջ: Սյունյաց Սողոմոն եպիսկոպոսը[5] և Հայոց Գևորգ կաթողիկոսը վերահաստատեցին հինավուրց կապը շնորհիվ իշխանաց իշխան Աշոտի:*

---

[1] Ասողիկ, էջ 110:

[2] **Georgii Monachi Chronicon,** ed. C. de Boor, t. II, Lipsiae, 1904, p. 840; Symeonis Magistri ac Logothetae Annales, In: „Theophanes Continuatus„ Bonnae, 1838, p. 688.

[3] **Ibn Wadhih al-Jaqubi,** Tarikh, ed. M. Th. Houtsma, Lugduni-Batavorom, 1883, p. 621.

[4] Այս կարևոր տողը պակասում է տպագրի մեջ, լրացնում ենք ըստ Կիրակոսի՝ «լցաւ թիւ Հայոց Յ», էջ 115:

[5] Սողոմոն, Ստեփանոս Օրբելյանի տվյալներով (էջ 206) Սյունյաց եպիսկոպոս եղավ Ստեփանոս Սյունեցուց հետո 129 տարի անց, ուրեմն 735+136=871, մինչդեռ իր իսկ՝ Օրբելյանի հիշատակած արձանագրությանց մեջ Սողոմոն եպիսկոպոս էր 867 թվին (էջ 264):

Միևնույն ԻԱ գլխում, արձանագրված են մի շարք դեպքեր, որոնք չեն ճախատեսված գլխի վերնագրի մեջ, Աշոտ Բագրատունին թագ կապեց Հայաստանում, Համամ՝ Աղվանքում: Տանիկը (իմա՛ Ափշին Սաջիկը) հարձակվեց Հայաստանի վրա, ձերբակալեց Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսին, և ապա ազատ արձակեց Համամի բարեխոսությամբ Հայոց 346 թվին =893-894 թիվը:

Չորս տարուց հետո, նոր տարվան, Զատիկ օրը =16 ապրիլի 898 թվի, Ապու Ալի Աղվանից իշխան Հայկազունին սպանվեց «յիւրմէ հարազատէն Սմբատայ»: Նույն տարին Հայոց Սմբատ թագավորը պարտվեց «Աստրեստանում», կռվում ընկավ Աշոտ իշխան Հայկազունի: Քիչ հետո յուրայիններից սպանվեց Վասպուրականի իշխան Ապումրվան: Ափշին նորեն հարձակվեց: Գևորգ Գառնեցի կաթողիկոս մեռավ 346 թվին = 897-898 թիվը: Հայոց Սմբատ Ա թագավոր սպանվեց 363 թվին = 914-915 թիվը: Այս բոլորը հայտնի են Թովմա Արծրունու[1] *և Հովհաննես Կաթողիկոսի*[2] *երկերից և պետք չենք տեսնում կանգ առնել նրանց քննության վերա, մանավանդ որ այդ արել ենք արդեն Աշոտ Բ Երկաթին նվիրված գործում*[3]: *Անծանոթ է այլուստ Ապու Ալի և Սմբատ եղբայրների աղետալի ընդհարումը: Արաբական իշխանությունը «սպառի» այդ միջոցները և առաջ է գալիս Դեյլմիկ (ոչ Գիլիմիկ) ազգը, որի պետը՝ Սալար, տարածում է իր թագուկը Ատրպատականի, Հայոց և Աղվանից վերա:*

Վերջին պատմական դեպքը, որ նկարագրում է մեր պատմագիրը ռուզիկ ժողովրդի, այսինքն՝ ռուսաց, արշավանքն է: Ռուզիկները Կասպից ծովով եկան հյուսիսից և խուժեցին Պարտավ քաղաքը: Սալարը անզոր գտնվեց նրանց հանդեպ: Շնորհիվ Պարտավ քաղաքի կանանց, որոնք «բաժակ մահու արբուցանէին ռուզացն», քաղաքն ազատվեց այս անսպասելի թշնամուց՝ վեց ամիս նրանց ձեռքին մնալուց հետո:

Սալարի բուն անունն է Մուհամմադ իբն Մուսաֆիր ալ-Մարզպան, որ իրոք տեր դարձավ Ատրպատականի, Հայաստանի և Աղվանքի (941-957): Աբուլ ալ-Կասիմ իբն Հավկալ Հիջրի 336 թվի շավալ ամսի 2-ին=16 ապրիլի 948 թվի, ղրկվեց Բաղդադի իշխանության կողմեն խազարաց խաքանի մոտ դեսպանությամբ: Նա անցավ Հայաստանից, Աղվանքից և պատմում է, որ չորս տարի առաջ, ուրեմն Հիջրի 332 թվին =943-944 թիվը, ռուսները սպա-

[1] Թովմա Արծրունի, Պատմություն Գ, գլ. ԻԲ, ԻԳ և այլն:

[2] Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 131:

[3] N. Adontz, Ašot Erkat' ou de fer, roi d'Arménie de 913 a 929. „Annauaire de L'Institut de philologie et d'Histoire orientales", t. I (1932-1933), Bruxelles, 1935, p. 13-35.

տակեցին Աղվանք և մնացին մի տարի Պարտավ: Սալար Մուհամմադ իբն Մուսաֆիր ալ-Մարզպանը չկարողացավ դեմ առնել: Հետ քաշվեց, նոր զորք հավաքեց թշնամու դեմ, բայց այս միջոցին Միջագետքի Համդանյաններր բանակ ղրկեցին գրավելու Ատրպատականը և Սալար ստիպված էր պաշտպանվել այս նոր հակառակորդի դեմ: Սրան հետ մղելուց հետո միայն հաջողեց քշել ռուսներին: Իբն Հաուկալ պատմում է եղելությունը, ինչպես անձամբ լսել է Սալարի բերանից[1]: *Սալարը, անտարակույս, չափազանցրել է իր իշխանության սահմանները, հավատացրել արար ճանապարհորդին, որ ինքը տեր է ոչ միայն Ատրպատականի և Աղվանքի, այլև Հայքի: Ցիրակային այդ երկրների միայն մի մասի վերա էր իշխում* (25):

[1] M. D'Ohsson, Des peuples do Caucase, pp. 108-115, 249-253.